

Geloven in macht

*de christen-democratie
in Nederland*

(redactie)

*Kees van Kersbergen, Paul Lucardie,
Hans-Martien ten Napel*

Geschied.

van P. in ca. 1000

II

chrvi

CDA

41

Geloven in macht

DVPP

Geloven in macht

*de christen-democratie
in Nederland*

(redactie)

*Kees van Kersbergen, Paul Lucardie,
Hans-Martien ten Napel*

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Het Spinhuis 1993

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Geloven

Geloven in macht : de Nederlandse christen-democratie / Kees van Kersbergen,
Paul Lucardie, Hans-Martien ten Napel (red.). - Amsterdam : Het Spinhuis.

Met lit. opg.

ISBN 90-73052-76-9

NUGI 654/641

Trefw.: CDA ; beleid

© Copyright 1993 Het Spinhuis Amsterdam

Niets van deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Omslag:	Jos Hendrix
Lay-out:	Jeroen Verstegen
Druk:	Ridderprint
Afwerking:	Boekbinderij Van Strien

Uitgeverij Het Spinhuis, Oudezijds Achterburgwal 185, 1012 DK Amsterdam

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1

- Geloven in macht: een inleiding 1
Kees van Kersbergen

I: Geschiedenis en ideologie

Hoofdstuk 2

- Ideologie en macht. De christelijke partijen en 23
de vorming van het CDA
Rutger Zwart

Hoofdstuk 3

- De ideologie van het CDA: een conservatief democratisch appèl? 39
Paul Lucardie

II: Partij-organisatie, maatschappelijke en electorale basis

Hoofdstuk 4

- Het CDA als *catch-all* partij? 61
André Krouwel

Hoofdstuk 5

- Groepsbelang of landsbelang? De kandidaatstelling van 79
vrouwen in ARP, CHU, KVP en CDA
Hella van de Velde

Hoofdstuk 6

- Drie bloedgroepen of een drie-eenheid? 97
Het CDA-middenkaderonderzoek uit 1979 opnieuw geanalyseerd
Klaasjan Hajema, Wijbrandt van Schuur en Gerrit Voerman

Hoofdstuk 7

De 'C' van CDA: een analyse van het
christen-democratisch electoraat
Bert Pijnenburg

117

Hoofdstuk 8

Christen-democratie en neo-corporatisme in Nederland
Het CDA en het maatschappelijk middenveld
Jaap Woldendorp

141

III: Beleid, strijdpunten en Europees perspectief

Hoofdstuk 9

De confessionele verzorgingsstaat
Joop Roebroek

165

Hoofdstuk 10

Moeder in het gezin. De invloed van opvattingen
over vrouwen op beleid en samenleving
Hillie van de Streek

187

Hoofdstuk 11

Een strijd van successen en mislukkingen. Christen-democraten
en vernieuwing van grondrechten in de Grondwet (1945-1983)
Jan Pelle

209

Hoofdstuk 12

Christen-democratie en Europese integratie
Hans-Martien ten Napel

225

IV. Slot

Hoofdstuk 13

Conclusie. Macht, *impact* en perspectief van de
Nederlandse christen-democratie
Kees van Kersbergen en Hans-Martien ten Napel

245

Hoofdstuk 1

Geloven in macht: een inleiding

Kees van Kersbergen

Ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Christen Democratisch Appèl (CDA) vatte de voorzitter van de partij, W. G. van Velzen, kernachtig samen wat onder een moderne christen-democratische partij dient te worden verstaan. 'De christen-democratische politieke overtuiging richt zich zonder onderscheid tot de gehele bevolking. Vanwege de secularisatie is het gewenst dat er binnen de christen-democratie een hechte band is tussen degenen die behoren tot de zichtbare georganiseerde kerk en degenen die geen belijdend gelovige meer zijn. Op deze wijze kan ook op authentieke wijze over de relatie tussen Gods woord, grondslag en politiek handelen worden gesproken. Zo zal een moderne christen-democratische partij ook meer zijn dan een *centrum*partij en zal haar politiek handelen ook geïnspireerd blijven vanuit het Evangelie' (1991:16). Vol zelfvertrouwen voegde hij hieraan toe, dat de partij zich inmiddels bewezen heeft als een 'politieke stroming die, door het Evangelie geïnspireerd, telkens weer antwoorden wist te vinden op actuele uitdagingen en daardoor een wezenlijke bijdrage leverde aan het politieke debat en de inrichting van de samenleving' (1991:24). Hoe wezenlijk deze bijdrage is en op basis van welke machtspositie het CDA in staat is een belangrijke rol in de Nederlandse politiek te vervullen zijn de vragen die in deze bundel centraal staan.

Van Velzen biedt een treffende karakterisering van het CDA. Het is een partij die laveert tussen christelijk geloof en seculiere moraliteit. Het is ook een brede volkspartij die weliswaar in het midden van de politiek opereert, maar vanwege de Bijbelse inspiratie dit midden een bijzonder cachet hoopt te verlenen. De partij is er voor christenen die trouw naar de kerk gaan, voor hen die wat minder vaak hun geloof belijden, voor mensen die al jaren geen godshuis meer van binnen hebben gezien, voor hen die zich herkennen in de normen en waarden van het christendom maar zich geen christen noemen, en zelfs voor niet-christenen als het CDA-kamerlid D. Ramlal, een hindoe. Het

CDA zegt een eigen weg te gaan, ook al is het niet altijd even duidelijk waarheen hij leidt.

Men kan van mening verschillen over de precieze betekenis en relevantie van de christelijke inspiratie voor het politieke handelen. Men kan blijven twijfelen aan de bijzonderheid van het christen-democratisch gedachtengoed. Men kan het CDA verguizen of verafgoden en men kan de partij een zegen of een vloek voor Nederland vinden. Maar hoe men ook tegen het CDA aankijkt, een ieder zal met een mengeling van afgunst en bewondering moeten erkennen, dat de partij in machtspolitiek opzicht sinds haar oprichting een formidabele prestatie heeft geleverd. Van dorpspolitiek tot de residentie en van provincie tot Europa, het CDA is daar waar de macht is en de posten worden verdeeld.

Achteraf gezien blijkt de vorming van het CDA één van de meest opmerkelijke gebeurtenissen van de na-oorlogse politieke geschiedenis te zijn geweest. De fusie der confessionelen betekende zowel het einde van de 'verzuiling-oudestijl' op partij-politiek niveau als een nieuwe vorm van christen-democratische machtsvorming. Wellicht nog opmerkelijker dan het geslaagde samengaan van KVP, ARP en CHU was het onverwachte succes van de nieuwe constructie. Men vergeet snel. Maar in 1977, het jaar waarin de confessionelen voor het eerst gezamenlijk de verkiezingen in gingen, gaven maar weinigen een cent voor de kansen van het CDA. Overheersend waren gedachten als die van Dick Houwaart (1977:47): 'de hang naar het verleden, het verlangen naar de verloren gegane machtspositie van het gelovig blok verzamelt de krachten van het midden, de anti-socialisten, de rechtse rakkers en de oprechte christenen onder dat ene dak van het CDA. Voorlopig lijken de dakspanten stevig genoeg om Van Agt het Catshuis in te dragen, maar het blijft de vraag of de fundamenten sterk genoeg zijn om de weelde van een schijn-eenheid te dragen. Het CDA is als confessioneel verschijnsel een tijdelijke affaire. Het CDA baant de weg voor een kleurloze middenpartij, die voorlopig door de macht van het samengebundelde getal van rooms-katholieken, calvinisten en slappe hervormden nog van enig politiek gewicht zal zijn. Door gebrek aan zwaarte naar boven gevallen. De neergang zal des te vreselijker zijn'.

Die gruwelijke neergang, vurig gewenst door politieke tegenstanders, laat echter nog steeds op zich wachten. Ook de apocalyptische geluiden over het lot van de Nederlandse christen-democratie zijn na drie kabinetten-Lubbers begrijpelijkerwijs enigszins verstomd. Men zit inmiddels veeleer met de vraag hoe het toch mogelijk was dat een partij, die zich expliciet op de christelijke inspiratie beroept, zich niet alleen heeft weten te handhaven in een geseculariseerde, gedeconfessionaliseerde en ontzuilde samenleving, maar ook nog

eens in staat bleek een centrale rol te spelen in de Nederlandse politiek van de jaren tachtig en negentig.

Dit is met recht een intrigerende kwestie te noemen, zeker als men bedenkt dat een antwoord op deze vraag tevens inzicht kan verschaffen in de houdbaarheid van het CDA in de tweede helft van de jaren negentig en het begin van de volgende eeuw. Heeft de Nederlandse christen-democratie overlevingskansen? Of zijn de maatschappelijke en politieke bronnen van de macht van het CDA aan het opdrogen? Is het CDA in werkelijkheid wel zo machtig als we soms al te gemakkelijk aannemen? Of werd en wordt de machtspositie van het CDA ernstig overschat, zoals Philip van Praag jr. (1992) beweert? Of zijn er toch redenen om aan te nemen dat het met de macht van het CDA nog niet gedaan is, ook al verliest de partij bij verkiezingen zetels? De ondergang van het CDA is immers al vaker voorspeld, zoals in 1976, toen de verwachting was dat de 'verkiezingswind' van 1977 het CDA als een nachtkaars zou uitblazen (Houwaart 1976:156). Misschien is het wel zo dat sommige CDA-*watchers* de mate van secularisatie, deconfessionalisering en ontzuiling van de Nederlandse samenleving overschatten of althans verkeerd begrijpen.

Deze vraagstellingen staan hier centraal. Iedere afzonderlijke bijdrage laat zich door een van de volgende twee leidende vragen (of een combinatie van beide) inspireren. De eerste luidt: wat verklaart de unieke machtspositie van de christen-democratie in Nederland? De tweede vraag is: welk stempel heeft de christen-democratie op basis van haar machtspositie en via haar beleid op de Nederlandse samenleving weten te drukken? Alleen via de beantwoording van deze vragen kan men hopen enig begrip te verkrijgen van de vooruitzichten van de christen-democratische stroming in de Nederlandse politiek in het zicht van de 21e eeuw.

Enige relativering is overigens onmiddellijk gewenst, indien men niet de fout wil maken de macht van het CDA *a priori* aan te nemen. Men dient zich namelijk terdege af te vragen hoe uniek de positie van de christen-democratie nu werkelijk is, zowel ten opzichte van andere partijen en bewegingen in het Nederlandse bestel als ten opzichte van vergelijkbare partijen en bewegingen in andere landen. Bovendien dient de vraag opgeworpen te worden hoe machtig het CDA nu in werkelijkheid is? Het is niet uitgesloten, dat er sprake is van een zekere overschatting van de machtspositie van de christen-democraten, waardoor iedere taxatie van de houdbaarheid van het christen-democratisch alternatief in de toekomst bij voorbaat de plank zal misslaan. Zo bestaat er voor het eerst in de politieke geschiedenis van Nederland de (kleine) kans dat het CDA na de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 een oppositierol krijgt toebedeeld.

Onbevredegende verklaringen

Hoe de macht van het CDA in te schatten en hoe deze te verklaren? In 1888 ontstond de eerste confessionele coalitie van antirevolutionairen en katholieken. Dat was een opmerkelijke gebeurtenis in een periode die Jan en Annie Romijn (1949) kenschetsten als het hoogtij van het liberalisme. Weliswaar sneuvelde deze coalitie voortijdig, waardoor de liberalen nog eens tien jaar de tijd kregen de Nederlandse politiek te domineren. Maar vanaf het begin van deze eeuw, zij het dan met horten en stoten, beheersen christelijk geïnspireerde politieke krachten de Nederlandse politiek, waarbij aangetekend zij, dat sinds 1917 vrijwel geen enkele coalitie tot stand is gekomen zonder deelname van katholieke gezagsdragers.

Hoe valt deze langdurige christen-democratische machtspositie op regeringsniveau te verklaren? Er is een groot aantal kritische beschouwingen over de christen-democratie en haar indrukwekkende geschiedenis van machtsvorming dat tamelijk eenzijdig de nadruk legt op het feit dat christen-democraten streven naar macht omwille van de macht. Het permanente streven naar regeringsmacht verschijnt in tal van analyses als een vaststaand feit, als een vooronderstelling die geen nadere uitleg vergt. Men probeert de politiek of het beleid van de christen-democratie te verklaren door te verwijzen naar het streven naar macht.

De sociaal-democratische voorman Joop den Uyl stelde, dat de christen-democratie in Nederland zich kenmerkte door een latent maar immer aanwezig machtsstreven. Den Uyl (in Maas e.a. 1984:17) sprak zelfs van 'de christen-democratische machtsuitstraling, machtsbehoefte, en machtsregulering'. De christen-democraten zouden er telkens in slagen de liberalen en de sociaal-democraten tegen elkaar uit te spelen door principiële politieke keuzes te vermijden en een middenkoers te varen. Dat verklaarde ook het mislukken van de polarisatiestrategie van de Partij van de Arbeid.

Ook de totstandkoming van het CDA tracht men te interpreteren vanuit de electorale malaise en paniek van confessionele partijen aan het einde van de zestiger jaren. De totstandkoming van het CDA, dat wil zeggen de vorming van een nieuwe politieke partij die de traditionele scheidslijnen in het confessionele gedeelte van de Nederlandse samenleving wist te overstijgen, wordt dan geïnterpreteerd als het effect van een op macht georiënteerde strategie. Om aan de macht te blijven in een representatieve democratie, zo luidt de redenering, zijn kiezers nodig; om kiezers te werven is een partij nodig; drie partijen tezamen maken meer kans op de electorale markt dan drie afzonderlijke partijen; ergo het CDA. Of in de woorden van een historicus: 'Het CDA was bovenal een *mariage de raison*, geboren uit de wil om niet in de vloedgolven

van deconfessionalisering en secularisering ten onder te gaan. De zware verkiezingsnederlagen (...) vormden de belangrijkste impulsen voor de christen-democratische samenwerking' (Righart 1993:5).

Ook analyses die de prominente positie van het CDA trachten te begrijpen door te verwijzen naar de middenpositie van deze beweging in het politieke spectrum lijken in mindere of meerdere mate uit te gaan van de theorie van machthonger. De argumentatie is dan ongeveer als volgt: de sociaal-economische dimensie van de politiek drijft een wig tussen links en rechts. Vanuit electorale en vooral machtspolitieke overwegingen is het simpelweg het verstandigst een middenpositie te kiezen tussen liberalisme en sociaal-democratie om aldus een spilpositie te veroveren die deelname aan de regering garandeert. Ook electoraal is deze strategie aantrekkelijk omdat de meeste, al dan niet zwevende kiezers zich ongeveer in het midden van het politieke spectrum bevinden. Zo snijdt het mes aan twee kanten: een middenpositie is zowel electoraal als voor het verkrijgen van wat 'regeringsverantwoordelijkheid' heet aanlokkelijk.

Als men een dergelijke, men zou haast zeggen Machiavellistische, verklaring acceptabel acht (en waarom niet?), dan ligt het voor de hand de vraag te stellen hoe de christen-democratie er dan toch voortdurend in slaagt de eigen machtspositie maatschappelijk, electoraal en in de regering te bestendigen? Met andere woorden, hoe overtuigend de analyses op zichzelf zijn, ze bieden geen verklaring voor de macht van het CDA. Het kan toch immers niet zo zijn dat christen-democraten een machtspositie van betekenis innemen omdat ze die eenvoudigweg willen? Sommigen gaan daarom verder en wijzen in dit verband op het opportunisme, de bereidheid tot compromis-vorming en het pragmatisme van christen-democraten en in het verlengde hiervan op de mythe van de eigen ideologische weg van het CDA. Zo stelt Couwenberg (1993) dat de verklaring voor de langdurige machtspositie van het CDA ongetwijfeld iets te maken heeft met de voor de christen-democratie gunstige polarisatie tussen socialisme en liberalisme. Belangrijker in Couwenbergs ogen is echter 'de bijzonder bekwame wijze waarop de christen-democratie de Hollandse dominees-traditie heeft weten te combineren met de niet minder Hollandse koopmanstraditie: enerzijds een welluidend appèl op hoge godsdienstige en ethische beginselen en waarden, anderzijds een heel pragmatische instelling als het op zaken aankomt en een grote mate van flexibiliteit, wat geheel beantwoordt aan onze koopmanstraditie. Uiteindelijk wint de pragmatische oriëntatie het overigens steeds. Enigszins oneerbiedig kan men de christen-democratische politiek dan ook karakteriseren als christen-democratisch gekleurd pragmatisme, voorzien van een evangelisch keurmerk' (1993:34). Iets dergelijks bedoelt Righart als

hij zegt: 'Het CDA hanteerde het Evangelie als richtsnoer, zo heette het, maar in de dagelijkse praktijk overheerste het vernuftige pragmatisme (...)' (1993:6).

Het is niet zo verwonderlijk dat christen-democratische politici zelf enige moeite hebben met verklaringen van de macht van het CDA in termen van machtshonger, opportunistische en pragmatisme. Interessant is de constatering dat christen-democraten (en met hen vele politici) in feite steeds ontkennen dat zij gemotiveerd worden door het streven naar macht. In de interpretatie van de CDA-politicus W. J. Deetman, bijvoorbeeld, moet de totstandkoming van het CDA vooral begrepen worden vanuit de behoefte en wens van protestantse en katholieke kiezers om een partij te behouden die een verbinding legt tussen christelijk geloof en politiek handelen. 'Die wens komt niet voort uit een behoefte aan macht of behoud van macht. Die wens wordt gedragen door de diepe overtuiging dat het Bijbels getuigenis consequenties heeft voor al het menselijk handelen en daarom ook van betekenis is voor het politieke leven' (1993:21).

Welke consequenties het christelijk geloof voor politiek handelen heeft, is voor buitenstaanders niet altijd doorzichtig en lange tijd ook binnen de partij een omstreden kwestie gebleven. Couwenberg (1992) definieert de eigen weg van het CDA als een vanuit opportunistische overwegingen zorgvuldig gecultiveerde politieke mythe. De twee belangrijkste studies over de totstandkoming van het CDA (Ten Napel 1992; Verkuil 1992) schatten de relevantie van de christelijke inspiratie en de behoefte aan een link tussen bijbel en politiek bovendien verschillend in. Ten Napels onderzoek naar en studie van de debatten over de grondslag van een te vormen christen-democratische partij hebben hem ervan overtuigd dat de totstandkoming van het CDA beslist niet losgezien kan worden van 'de bij belangrijke delen van de orthodox-protestantse en katholieke volksgroepen in ons land levende wens om een expliciete relatie te blijven leggen tussen het christelijk geloof en hun politiek handelen' (Ten Napel 1992:353). Verkuil (1992) daarentegen stelt dat de KVP en de ARP zich traditioneel weliswaar aan elkaar verwant voelden, maar dat de werkelijke katalysator van de fusie te vinden is in het dreigende confessionele machtsverval. 'Toen in 1958 de KVP voor het eerst begon te spelen met de christen-democratische gedachte, hanteerden de voorstanders als argument dat de christelijke partijen afzonderlijk op den duur invloed zouden verliezen. Nadat de KVP in 1963 een verrassende verkiezingsoverwinning had behaald, was de eenwording van de baan, en pas na de dramatische nederlaag van 1967 ging de KVP weer bij de andere partijen op nauwere samenwerking aandringen. De CHU greep ver twijfeld de uitgestoken hand, maar de ARP hield afstand. Pas toen de top van de ARP in de jaren 1969-1971 ging inzien dat ook de ARP op den duur weinig toekomst had, kreeg het fusieproces enige vaart' (Verkuil 1992:282-283).

Als christen-democraten zelf spreken over de relevantie van de christelijke inspiratie voor het politieke handelen, volgt er veelal bloemrijk taalgebruik dat in ieder geval tot doel heeft te ontkennen dat de christen-democratie, net als andere partijen in een werkende democratie, streeft naar politieke macht. Volgens Deetman is het evangelie de bron van inspiratie en de grondslag voor politiek handelen, waarover vaak gediscussieerd moet worden. Deze discussies dienen dan uit te monden in een program van uitgangspunten waarin de christen-democratische overtuiging is neergelegd. Maar, 'die overtuiging behoeft bijstelling aan de veranderende politieke werkelijkheid om bij de tijd te blijven en behoeft voortdurende toetsing aan de grondslag om van koers te geraken zoveel mogelijk te vermijden. De concrete politieke overtuiging wordt zo tot appèl op en oproep tot samenwerking aan al diegenen die zich daardoor voelen aangesproken' (1993:21). Dat appèl, die oproep is verwoord in de standpunten van het CDA over concrete politieke problemen, op basis waarvan kiezers worden geworven. Pas in laatste instantie, aldus christen-democratische politici, dat wil zeggen als de link tussen evangelie en politiek verduidelijkt is, het concrete beleid geformuleerd is en kiezers warm gemaakt zijn voor het CDA, gaan christen-democraten nadenken over macht. In de analyse van christen-democratische politici is de totstandkoming en huidige machtspositie van het CDA niet te verklaren vanuit de electorale doodsnoed van de confessionele partijen en de wil om macht te behouden. In hun visie bestaat het CDA om uiting te kunnen geven aan de behoefte de link tussen bijbelse inspiratie en politiek handelen te blijven leggen. De macht van het CDA is dan een min of meer toevallig bijverschijnsel, het resultaat van het feit dat de kiezers waardering voor de partij blijken te hebben.

Onbeantwoorde vragen en smeulende kwesties

De vraag hoe de relatie tussen evangelie en politiek begrepen moet worden is een zaak voor de beroepsideologen van het CDA. In hoeverre overtuiging dan wel machtsbehoefte de doorslag heeft gegeven bij de vorming van het CDA zal nog wel enige tijd wapengekletter genereren onder historici. Belangrijker voor dit boek is echter de constatering dat de analyses van de totstandkoming van het CDA in termen van electorale doodsnoed en motieven van politici niet toereikend zijn als antwoord op de vraag wat de bijzondere machtspositie van het CDA verklaart. Of men nu in de theorie van pure machts-honger gelooft of liever de stelling verdedigt dat CDA-politici de oprechte overtuiging hebben dat het christelijk geloof consequenties moet hebben op alle maatschappelijke terreinen, dus ook in de politiek, een verklaring voor het succes van de christen-democratie is daarmee niet gegeven.

Motieven, angst of wensen en behoeften kunnen misschien verduidelijken waarom confessionele politici zijn gaan sleutelen aan een christen-democratische partij. Ze kunnen echter geen antwoord geven op de vraag waarom de eenmaal totstandgekomen partij niet alleen levensvatbaar bleek, maar bovendien vrijwel onmiddellijk het centrum van de parlementaire politieke macht wist te bezetten.

De overtuiging die ten grondslag ligt aan deze bundel is dat een (politico-logische) analyse van de macht van een partij tevens inzicht moet bieden in de *voorwaarden* en *effecten* van politieke macht. Als men spreekt over macht, moet men spreken over de *machtsverhoudingen* op basis waarvan de dagelijkse politieke strijd plaatsvindt. De macht van een persoon of partij wordt immers mede bepaald door de macht van andere personen of partijen. Macht is dan ook een relationeel begrip. Machtverhoudingen kunnen gedefinieerd worden als verhoudingen die aan bepaalde individuen, groepen en organisaties meer dan aan andere de mogelijkheid of kans geven hun belangen en doelstellingen te realiseren (zie Becker 1993).

Hoe machtig of dominant een partij is hangt enerzijds af van meer *conjuncturele* factoren als de kwaliteit en motivatie van politici, en van het kaliber van de politieke strategie. Maar in de optiek van deze bundel zou een verklaring van de machtspositie van het CDA anderzijds ook iets te melden moeten hebben over de meer *structurele* aspecten van macht.

In de eerste plaats kan men daarbij denken aan *de maatschappelijke en institutionele context van politieke machtsverhoudingen*. In het geval van confessionele en christen-democratische macht ligt dit aandachtspunt overigens voor de hand. Hans Righart (1992:19) heeft er onlangs nog eens op gewezen, dat 'de confessionele partijen (...) in hun strijd om de politieke macht in hoge mate geprofiteerd hebben van het netwerk van verzuilde organisaties en de daarbinnen gecultiveerde mentaliteit', alsmede van de ondersteuning van de kerken. Men kan zich in dit verband afvragen in hoeverre het verzuilde politiek-institutionele bestel, het veelbesproken maatschappelijk middenveld, sinds de jaren zestig daadwerkelijk als machtsbron voor de christen-democratische politiek verloren is gegaan. Toegegeven, de veranderingen op sociaal-economisch en sociaal-cultureel terrein leken het confessionele machtsgebouw van binnenuit uit te hollen. En inderdaad, de ontzuiling en de rap afnemende invloed van de kerk op de politieke voorkeuren en gedragingen van kiezers hebben aanzienlijke gaten in het confessionele bastion geschoten. Met deze ontwikkelingen leken de maatschappelijke voorwaarden voor de definitieve teloorgang van de macht van de christen-democratie gegeven te zijn. We weten echter inmiddels dat de christen-democratie niet teloor gegaan is. We weten ook dat pogingen om het confessionele politieke centrum uiteen te doen spatten op niets zijn uitgelopen.

Vooralsnog is het niet de christen-democratie die desintegreert, maar de sociaal-democratie die op sterven na dood lijkt te zijn.

Vele commentatoren hebben het in hun voorspelling over de overlevingskansen van het CDA bij het verkeerde eind gehad. Overschatte men soms systematisch de betekenis, reikwijdte en uitwerking van maatschappelijke processen als secularisatie, ontzuiling en deconfessionalisering? Of is het maatschappelijke middenveld (het bijzonder onderwijs, de gezondheidszorg, de welzijnssector, het terrein van de sociale zekerheid, vak- en ondernemersorganisaties, enzovoorts) toch bij uitstek een bron voor confessionele machtsvorming gebleven? Is de strijd tussen niet-confessionelen en confessionelen dan zelfs nooit echt gestreden? Heeft De Swaan (1991) gelijk als hij stelt, dat de christelijke machtsposities in de samenleving 'vrijwel onomstreden, grotendeels onbesproken en goeddeels onopgemerkt' zijn gebleven en dat 'het bijzonder onderwijs, het confessioneel bestuur van ziekenhuizen, inrichtingen, tehuizen, welzijnsinstellingen, kortom het hele erfgoed van de verzuiling (...) nog steeds voor het volle pond gesubsidieerd (wordt) uit de openbare kas'? Of heeft de verzuiling echt afgedaan en heeft het CDA inmiddels andere bronnen van macht in de samenleving weten aan te boren die het verloren gegane netwerk van het middenveld kunnen compenseren?

In de tweede plaats dient men bij de analyse van de politieke macht te kijken naar de *electorale basis van het CDA en de positie van de partij in het politiek bestel*. Steunt het CDA op een duidelijk te identificeren groep? Of zijn de kiezers van de partij qua samenstelling juist bij benadering een afspiegeling van het electoraat als geheel? Hoe is het gesteld met de mate van confessionaliteit en kerkelijkheid onder de Nederlandse kiezers? Vormen kerkelijke kiezers eigenlijk wel de 'natuurlijke' achterban van de christen-democratie? Of steunt het CDA evenzeer op een groep niet-kerkelijke, niet-christelijke kiezers? Als dat zo is, zijn er dan christen-democraten zonder God? In hoeverre draagt de spilpositie van het CDA in het centrum van de parlementair-politieke verhoudingen bij tot de centrale positie der christen-democraten? Hoe verankerd is die spilpositie feitelijk, nu, gegeven de afnemende ideologische afstand tussen PvdA en VVD, een regering zonder christen-democraten zo niet waarschijnlijk, dan toch in ieder geval minder een hersenschim is dan in de jaren zeventig?

Volgens Van Praag jr. (1992) steunt het CDA op een electorale coalitie van kerkelijke kiezers en een groep die vooral gecharmeerd is van het sociaal-economisch beleid, waarvoor Lubbers het symbool heet te zijn. Deze coalitie zou onder druk komen te staan omdat de maatschappijvisie van het CDA, het vertoog van de verantwoordelijke samenleving, verouderd zou zijn en niet meer het cement kan leveren dat aan het verbond van kiezers stabiliteit

verleende. De idealen van de christen-democratie passen niet meer in een moderne tijd van calculerende in plaats van godvrezende burgers. Van Praag jr. meent dan ook dat 'het probleem voor het CDA is dat men er niet langer in slaagt op basis van deze idealen concrete, aansprekende *issues* te formuleren'. Het is waar dat de tien uitdagingen voor de Nederlandse samenleving (gemeenschapszin, veiligheid, solidariteit, gezag, ruimtegebrek, openbaar bestuur, privacy, werken, en schuld en normbesef) die Elco Brinkman in november 1992 als programma voor de jaren negentig ontvouwde, niet uitblinken in doorwrochttheid en visie. Het is echter zeer wel mogelijk dat het door Van Praag jr. gesignaleerde gebrek aan concrete issues veeleer een symptoom is van een veel algemenere malaise van het ideologische en politieke bestel in Nederland, waar ook andere partijen mee kampen. Welke partij heeft wel een aansprekende en duidelijke visie op de toekomst met behulp waarvan duidelijk omliggende standpunten over strijdpunten kunnen worden ingenomen? En laten we ook niet vergeten, dat reeds vaker met veel aplomb gesteld is dat het christen-democratisch gedachtengoed achterhaald was, waarna toch weer bleek dat het CDA ideologisch elastischer was dan menigeen bevroedde.

Daarmee ben ik aangekomen bij het derde punt waar een analyse van de macht van het CDA rekening mee dient te houden: *het karakter en de ideologie van het CDA*. Sociale wetenschappers, journalisten en politici hebben nogal de neiging 'het eigene' van de christen-democratische ideologie te ontkennen. Dit geldt niet alleen voor het meer politiek geïnspireerde debat in Nederland, maar zeker ook voor de internationaal vergelijkende literatuur over politieke partijen en bewegingen (zie uitgebreid Van Kersbergen 1991 en 1993). Vanzelfsprekend doen christen-democratische politici zelf veel moeite om – onder verwijzing naar de overeenkomsten en verschillen met andere stromingen – de bijzonderheid van de eigen denkbeelden uit te leggen en te benadrukken. Analyses van christen-democratische politiek doen deze ideologische activiteiten van het CDA overigens vaak te snel af als slechts ingegeven door machtspolitieke overwegingen. Uiteraard vraagt de dagelijkse politieke strijd om het constant beklemtonen van de verschillen met rivalen, maar een verklaring voor de opvallend omvangrijke ideologische productie van het CDA sinds de fusie is hiermee nog niet gegeven. Als men het aantal en de omvang van de ideologische rapporten van het CDA in ogenschouw neemt, dan zou men zonder overdrijving kunnen stellen dat de Nederlandse christen-democratie ideologisch de meest actieve partij van Nederland in het afgelopen decennium is geweest. Zo komt men dan tot de constatering, dat de partij, wier ideologie het minst kan rekenen op krediet, verreweg het meest productief is op het terrein van de ontwikkeling van politieke ideeën. Was deze ideologische productie van

formaat slechts bedoeld voor intern gebruik, bijvoorbeeld om de bloedgroepen-problematiek op te lossen, of staat het CDA werkelijk ergens voor?

Christen-democraten zelf koesteren hun ideologie. In de nabeschuiving op een CDA-symposium over de betekenis van de christen-democratie in de jaren negentig kan men lezen: 'Het CDA, het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en de fractie van de Europese Volkspartij in het Europese Parlement waren zich ervan bewust dat het succes van het CDA in Nederland behalve aan goede politici, in belangrijke mate ook te danken was aan een politieke overtuiging, die a. een samenbindende functie vervulde in de partij, b. een richtinggevend kader bood voor een herkenbare christen-democratische politiek, c. een op de actuele politieke vraagstukken gericht antwoord gaf op de oproep van het Evangelie voor het politieke leven' (1991:193). Niet zonder zelfvertrouwen luiden de laatste zinnen van deze beschouwing, dat op Europees niveau de tijd rijp is om een beginselprogramma op te stellen, dat net als in Nederland een voorwaarde kan zijn voor succes. 'De politieke strijd kan zich dan gaan richten op de realisatie van deze overtuiging in de praktische besluitvorming' (204).

Interessant is de constatering, dat men zich in christen-democratische kringen niet al te veel zorgen lijkt te maken over de vraag of een christen-democratische partij nog wel past in een gesecculariseerde samenleving. Men heeft wel aandacht voor het vraagstuk, maar men ziet het niet als een fundamenteel probleem. Zo stelde Europarlementariër en voormalig directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, A. M. Oostlander (1991:134), dat een herleving van het christelijk geloof plaatsvindt die mede door jongeren gedragen wordt: 'Verzet tegen de macht van kerk en christendom maakt plaats voor waardering voor de inhoud van het evangelie'. Adjunct-directeur van het wetenschappelijk bureau van het CDA, C. J. Klop (1991:23), is ervan overtuigd, dat het succes van de christen-democratie in een gesecculariseerde samenleving helemaal niet wijst op een contradictie. Integendeel, de secularisatie is over haar hoogtepunt heen. 'Er ontstaat in de samenleving weer een grotere ontvankelijkheid voor samenbindende normen en waarden (...). De vraagstukken waar mensen voor staan vragen (...) om fundamentele antwoorden (...). Buiten het christelijk geloof is er eigenlijk niet veel dat deze antwoorden biedt. Christelijke organisaties die krachtig voor hun eigen identiteit uitkomen en zich niet in een links-rechts schema laten vangen, bloeien op'. Een nieuwe, sterk op het christelijk geloof steunende moraal biedt daarmee nieuwe kansen op consolidering zo niet versterking van de macht van de christen-democratie.

Overzicht

De bundel bestaat uit drie delen. Het eerste deel heeft als thema ideologie en geschiedenis en handelt over de rol en betekenis van confessionele partijen in

de Nederlandse politiek en het belang van de vorming van het CDA. Hoe dominant waren de confessionelen? Hoe bijzonder is de ideologie van het CDA? Welke rol speelt ideologie bij machtspolitiek? Kan de totstandkoming van het CDA mede verklaard worden vanuit machtspolitieke overwegingen?

Het tweede deel van deze bundel richt zich op het CDA als moderne partij-politieke organisatie die in de samenleving en op de kiezersmarkt opereert. Is het CDA een bijzonder type partij? Speelt het karakter van de partij een rol bij de verklaring van de 'onvermijdelijke presentie van de confessionelen' (Van Doorn 1989) in een andere gedaante? Welke inzichten biedt een analyse van het kader en de kiezers van het CDA? Steunt het CDA disproportioneel op een conglomeraat van machtsposities in het middenveld?

Als het waar is dat de christen-democratie een belangrijke machtsfactor in de Nederlandse politiek is, welk stempel heeft deze beweging dan op de samenleving gedrukt? Dat is het thema van het derde deel. In hoeverre heeft de macht van de christen-democratie zich vertaald in de vormgeving en uitvoering van beleid? Met andere woorden, wat zijn de resultaten van machtsuitoefening? Is de christen-democratie een factor van gewicht in de aan belang winnende politieke arena van Europa?

Rutger Zwart laat in zijn historisch betoog in *hoofdstuk 2* zien, dat men van een langdurige, gezamenlijke machtspositie van de confessionele partijen in de Nederlandse parlementaire politiek tot aan de vorming van het CDA eigenlijk niet kan spreken. Daarvoor waren de verschillen in opvattingen en in beleid tussen ARP, KVP en CHU te groot. Zwart sluit dan ook gedeeltelijk aan bij de conclusie van de studie van Ten Napel (1992) als hij stelt, dat de wording van het CDA alleen begrepen kan worden als men rekening houdt met de ideologische toenadering tussen de confessionelen in de jaren vijftig en zestig. De verkiezingsnederlagen kunnen niet als de oorzaak voor het ontstaan van het CDA beschouwd worden. De machtsfactor kwam pas in beeld toen de ideologische toenadering hiervoor een vruchtbare bodem had geschapen.

De bijzonderheid van de christen-democratische ideologie in vergelijking tot de liberale en sociaal-democratische stroming en de in het tweede hoofdstuk geconstateerde ideologische toenadering van de confessionelen staan centraal in *hoofdstuk 3* van *Paul Lucardie*. Zoals hierboven reeds gezegd, bestaat er verschil van mening over hoe het gedachtengoed van de christen-democratie te interpreteren. In dit debat verdedigt Lucardie de stelling, dat de ideologie van het CDA tot op zekere hoogte als typisch Nederlandse variant van het Europese conservatisme beschouwd kan worden. Weliswaar verschillen de christen-democraten van sociaal-democraten en liberalen door hun taalgebruik en hun religieuze referentiekader, maar als men de centrale ideologische begrippen van het CDA 'vertaalt', blijkt de bijzonderheid van de ideologie

van de partij niet veel meer voor te stellen. Evenals andere conservatieve ideologieën is het gedachtengoed van de christen-democraten flexibel en pragmatisch genoeg om de eigen machtspositie in staat en samenleving ook bij veranderende omstandigheden te rechtvaardigen.

In *hoofdstuk 4* probeert *André Krouwel* de vraag te beantwoorden in hoeverre het CDA als een typische *catch-all* partij kan worden gekenschetst vanuit de veronderstelling dat het karakter van een partij relevant is voor haar potentiële machtspositie. Is het juist, dat de ideologie van het CDA en de organisatie van de partij-machine van top tot teen ingesteld zijn op het vergaren van zoveel mogelijk stemmen? Klopt het dat de achterban van het CDA het minst van alle Nederlandse partijen afwijkt van het electoraat als geheel? De stelling die Krouwel verdedigt is dat het CDA ideologisch en electoraal een *catch-all* partij is, maar organisatorisch beslist niet.

In *Hoofdstuk 5* sluit *Hella van de Velde* direct aan bij de analyse van Krouwel en concentreert zij zich op de positie van vrouwen *binnen* de christen-democratie. De vorming van het CDA bracht een verandering met zich, omdat sinds 1980 de gebundelde confessionele krachten zich op de bevolking als geheel zijn gaan richten. Dit moet consequenties hebben gehad voor het functioneren van de partij. Als het CDA inderdaad een brede volkspartij of *catch-all* partij wil zijn, dan zal de partij ook een antwoord dienen te geven op de toenemende vraag om een betere representatie van vrouwen binnen de partij en in politiek-bestuurlijke functies in handen van de partij. Van de Velde concentreert zich op de selectie van vrouwelijke kandidaten in de confessionele partijen en in het CDA. Haar empirisch onderzoek toont aan dat de officiële criteria die de confessionelen aan de ene kant en het CDA aan de andere kant hanteren bij het selecteren van vrouwelijke kandidaten in belangrijke mate verschillen. De praktijk van de selectie in het CDA lijkt echter nog steeds op de confessionele praktijk en heeft nadelige gevolgen voor het aantal vrouwen dat in het CDA tot belangrijke plaatsen kan doordringen.

Het karakter van een partij wordt mede bepaald door haar actieve leden. In *hoofdstuk 6* schetsen *Klaasjan Hajema*, *Wijbrandt van Schuur* en *Gerrit Voerman* een helder beeld van het middenkader van het CDA-in-wording. Een belangrijke reden voor de houdbaarheid van de fusie blijkt het feit te zijn geweest, dat het bloedgroepen-syndroom veel minder hachelijk is geweest dan men doorgaans aanneemt. Het empirisch materiaal dat Hajema, Van Schuur en Voerman analyseren toont aan dat kaderleden van ARP, KVP en CHU op belangrijke strijdpunten reeds zeer dicht bij elkaar stonden, in ieder geval dichter bij elkaar dan bij andere partijen. Het moge duidelijk zijn, dat het bezit van een middenkader, waarvan de leden via een hoge mate van ideologische

eenstemmigheid onderling verbonden zijn, een belangrijke voorwaarde voor machtsvorming was en is.

In een vertegenwoordigende democratie heeft een partij geen macht zonder kiezers. *Bert Pijnenburg* bestudeert in *hoofdstuk 7* het electoraat van het CDA. Hij laat zien dat een meer verfijnde analyse van de invloed van godsdienst op politiek gedrag een verrassend licht werpt op de vraag in hoeverre de electorale kracht van het CDA nog steeds gebaseerd is op een blijvende sociale en politieke betekenis van christelijke normen en waarden in de Nederlandse samenleving. Pijnenburg laat zien dat ook in de jaren negentig godsdienst in belangrijke mate de maatschappelijke en politieke attitudes van mensen kan bepalen. Een interessante ontdekking is dat er nog steeds verschillen in attitudes bestaan tussen 'echte' buitenkerkelijken en mensen die niet meer kerkelijk, maar nog wel op een 'losse' manier gelovig zijn. De band tussen CDA en trouwe kerkgangers is innig, maar die met minder kerkse gelovigen en niet-meer-gelovigen is zeker niet uit te vlakken. Pijnenburgs opvallende conclusie luidt dat randkerkelijken, dat wil zeggen mensen die op een niet-orthodoxe, alternatieve wijze gelovig zijn, de afgelopen 15 jaar CDA zijn blijven stemmen en dat zij ongeveer de helft van de achterban vormen. Zijn verklaring van dit verschijnsel werpt een nieuw licht op de overlevingskansen van de christen-democratie.

Een veel herhaalde, maar weinig gedocumenteerde wijsheid over de macht van het CDA is, dat de partij haar macht voor een groot deel ontleent aan haar positie als spin in het corporatistisch web van organisaties in het maatschappelijk middenveld. In *hoofdstuk 8* gaat *Jaap Woldendorp* na wat er in werkelijkheid over dat mythische middenveld precies bekend is. De opvallende conclusie is: bitter weinig. Weliswaar verwijst men doorgaans naar de historische periode van de verzuiling en de erfenis van deze periode om de macht van het CDA in het middenveld te beschrijven, maar harde gegevens over bijvoorbeeld de relatie tussen partij en verwante organisaties zijn zeer schaars. Christen-democraten zelf ontkennen dat zij het middenveld domineren en Woldendorp laat zien dat op basis van de dun gezaaide informatie het niet eenvoudig is hen tegen te spreken. Dit betekent dat indien het middenveld als maatschappelijke machtsbron voor het CDA gedeeltelijk verloren is gegaan en er zo snel geen alternatieven voorhanden zijn, de partij sterker afhankelijk moet zijn geworden van de grillen van de kiezer. Dit wijst op een onzekerder toekomst dan menig christen-democraat zou wensen. Woldendorp werpt echter de stelling op, dat ontzuiling van het organisatorisch middenveld niet alleen hoeft te wijzen op de versmalling van de basis van het CDA, maar paradoxaal genoeg ook op verbreding, waardoor nieuwe kansen ontstaan.

Hoe onzeker de toekomst van het CDA ook moge zijn, volgens *Joop Roebroek* hebben de confessionelen en later de christen-democraten in het verleden in ieder geval een zwaar stempel op de verzorgingsstaat gedrukt. *Hoofdstuk 9* handelt daarom over de wording van de confessionele verzorgingsstaat van Nederland. Volgens Roebroek loopt de na-oorlogse geschiedenis van het sociale beleid in Nederland van de versterking van de confessionele hegemonie ten tijde van rooms-rode coalities (1945-1952), via de expansie op basis van het katholieke idee van subsidiariteit (1952-1972) tot de komst van wat hij noemt het reactieve transferkarakter van de Nederlandse verzorgingsstaat (1972-1992). Hij ontdekt een 'incrementele paradox': inherent aan het confessionele model van de verzorgingsstaat is een zekere onstuitbare neiging tot expansie, die onder invloed van de ongunstige maatschappelijke en economische omstandigheden mede de huidige misère van de verzorgingsstaat verklaart. Hij gaat hiermee in tegen het zelfbeeld van christen-democraten, die immers beweren, dat het typisch christen-democratische idee van de zorgzame of verantwoordelijke samenleving juist als recept voor de zieke Nederlandse samenleving kan dienen.

Men veronderstelt veelal dat de macht van de christen-democraten in het bijzonder tot uitdrukking komt op het terrein van de gezinspolitiek en specifieke effecten heeft op de positie van vrouwen in de Nederlandse samenleving. In *Hoofdstuk 10* stelt *Hillie van de Streek* zich de vraag hoe in de loop der geschiedenis de christen-democratie de positie van vrouwen in haar opvattingen heeft verwoord en welk stempel zij in dit opzicht op het beleid en op de samenleving heeft gedrukt. Confessionelen hebben zich intensief bezig gehouden met 'het vrouwenvraagstuk'. Van de Streek toont aan, dat vooral de ARP en de KVP, veelal met steun van de CHU, zich veel moeite getroostten hun ideeën over de 'juiste' positie van de vrouw via wetgeving in beleid om te zetten. Ze wijst er op, dat dit streven vaak, maar niet altijd, succesvol was. De confessionelen zijn er niet in geslaagd het algemeen kiesrecht voor vrouwen tegen te houden. Groot succes hadden ze echter lange tijd bij hun niet aflatende pogingen (gehuwde) vrouwen van de arbeidsmarkt te weren, opdat vrouwen zich als moeders volledig konden wijden aan hun taak in het gezin. Ook gezinspolitiek, onder meer tot uitdrukking komend in woningbouw, loonpolitiek, sociale zekerheid, belastingen en onderwijs, behoorde tot de geliefde onderwerpen van de confessionelen en van de katholieken in het bijzonder. Weliswaar heeft het traditionele gezinsdenken bij het CDA inmiddels plaatsgemaakt voor een moderner 'relationeel mensbeeld', Van de Streek laat zien dat 'gerede twijfel' omtrent de consistentie van het nieuwe denken op zijn plaats is.

De veelal veronderstelde hegemonie van de christen-democratie in de parlementaire politiek staat ter discussie in *Hoofdstuk 11*. *Jan Pelle* analyseert hier een aantal aspecten van één van de meest fundamentele beslissingen tot welke het Nederlandse parlement in staat is: de wijziging van de Grondwet. Pelle vraagt zich af welke rol christen-democratische politici tussen 1945 en 1983 speelden in de vernieuwing van grondrechten in de Grondwet. Hij bestudeert vier initiatieven die als illustratie kunnen dienen voor geslaagde en minder geslaagde acties van christen-democraten in pogingen om macht uit te oefenen. Zijn analyse van de parlementair-politieke strijd rondom de vernieuwing van grondrechten toont aan dat men uitspraken over machtsuitoefening van christen-democraten moet ontdoen van hun absolute karakter. De successen en mislukkingen van de christen-democratie, die bovendien interne verdeeldheid vertoonde, geven hiertoe alle aanleiding.

Christen-democraten hebben sinds De Gasperi, Schuman en Adenauer altijd een warme belangstelling voor Europa en Europese eenwording gehad. In *Hoofdstuk 12* laat *Hans-Martien ten Napel* zien hoeveel belang de christen-democratie hecht aan de internationaal-politieke dimensie van haar gedachtegoed en waar het consequent pro-Europese en federale standpunt vandaan komt. Ondanks de vele crises van de Europese eenwording, is er toch sprake van voortschrijdende integratie van de nationale staten in Europa. Aan dit proces hebben op Europees niveau samenwerkende christen-democraten een belangrijke bijdrage geleverd. Ten Napel merkt op, dat de Europese eenwording en de samenwerking van christen-democratische partijen in Europa gevolgen kan hebben voor het karakter van deze partijen en voor de bijzonderheid en machtspositie van het CDA. Juist door de op Europees niveau niet uit te vlakken invloed der conservatieven zouden de christen-democraten door hun samenwerking met die partijen steeds minder een eigen weg kunnen volgen. Daarmee zijn we weer bij de stelling van Lucardie in *Hoofdstuk 3* aanbeland, namelijk dat de ideologie van het CDA de Nederlandse variant van het Europese conservatisme vertegenwoordigt. Ten Napel suggereert dat dit wellicht nu nog niet het geval is, maar dat deze ontwikkeling in de toekomst wel te verwachten valt.

In CDA-kringen ziet men dit 'gevaar' eveneens. Zo waarschuwde A. Zijderveld (1991:100) voor een identificatie van christen-democratie en conservatisme. Zijn argument: 'niet ten onrechte is het Christendom wel eens het eerste humanisme genoemd. De Europese Cultuur is in de kern en in haar gehele traditie een christelijke maar tevens humanistische cultuur. Voor het verder politiek gestalte geven aan dit humanisme treft (...) de christen-democratie een 'natuurlijke' bondgenoot aan in de sociaal-democratie. Zij moet zich hoeden voor conservatieve, laat staan reactionaire stromingen die onder het

mom van democratie en humanisme uiteindelijk het tegendeel daarvan willen bewerkstelligen (...). Christen-democraten en sociaal-democraten hebben de niet geringe opdracht om er gezamenlijk voor te waken dat Europa niet weer door anti-humanistische en anti-democratische bewegingen in de afgrond wordt gesleurd'.

In *Hoofdstuk 13* proberen *Kees van Kersbergen* en *Hans-Martien ten Napel* op basis van de voorafgaande hoofdstukken tot een beantwoording te komen van de centrale vragen van deze bundel: wat verklaart de unieke machtspositie van de christen-democratie in Nederland en welk stempel heeft de christen-democratie op basis van haar machtspositie en via haar beleid op de Nederlandse samenleving weten te drukken? Tevens ondernemen zij een poging enige stellingen te ontwikkelen over de perspectieven van de christen-democratische stroming in de Nederlandse politiek op de wat langere termijn. De politieke toekomst van het CDA hangt sterk af van de algemene richting waarin politieke partijen als de belangrijkste actoren in vertegenwoordigende democratieën zich zullen ontwikkelen. Het ziet ernaar uit dat de traditionele (partij-)politieke representatie steeds problematischer wordt als gevolg van voortgaande individualisering. De klassieke functies van partijen boeten in aan betekenis of gaan zelfs volledig verloren. Maatschappelijke scheidslijnen vervagen en verliezen hun politieke relevantie. In een pluriforme, geïndividualiseerde samenleving kunnen partijen niet meer steunen op wat nu nog 'de achterban' kan heten. De auteurs van dit laatste hoofdstuk vermoeden dan ook dat indien deze stellingen kloppen zware wolken zich kunnen samenvakken boven het CDA. Hoewel historici, sociologen en politicologen zich in het licht van eerdere mislukkingen waarschijnlijk beter van voorspellingen kunnen onthouden, lijkt de toekomst van het CDA er toch nog onzekerder uit te zien dan de huidige verschuivingen in de electorale verhoudingen reeds lijken aan te kondigen. Hoe het ook zij, de flexibiliteit en het aanpassingsvermogen van de christen-democratie zullen in de komende decennia ten zeerste op de proef gesteld worden. In een situatie waarin de traditionele partij-politiek haar einde nadert, zal het electorale succes of falen van een partij meer dan ooit afhankelijk worden van de kwaliteit en het charisma van de leider. Christen-democraten zullen blijven geloven in macht, maar of dat voldoende is om de 21e eeuw te halen, is allerminst zeker. Het CDA is klaar voor de strijd en zijn politiek leider doet er – getuige het voor Nederlandse begrippen ongekende ego-document *Elco Brinkman* (1993) – alles aan om zijn kille en emotieloze imago op te poetsen tot iets wat op charisma moet lijken.

Literatuur

Becker, U.

- 1993 'Nationale profielen van politieke macht.' In: idem (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*. Amsterdam, Het Spinhuis.

CDA

- 1991 *De betekenis van de christen-democratische politieke overtuiging voor de komende tien jaar in Europese context*. Houten, Bohn Stafleu Van Loghuis.

Couwenberg, S.W.

- 1992 'Eigen weg van het CDA is een opportunistische politieke mythe.' *NRC-Handelsblad*, 1 oktober 1992.

Couwenberg, S.W.

- 1993 'CDA en Nederlandse politiek.' *Civis Mundi*, 32, 1.

Deetman, W.J.

- 1993 'Wie heeft het laatste woord?' *Civis Mundi*, 32, 1.

Doorn, J.A.A.

- 1989 'De onvermijdelijke presentie van de confessionelen.' In: J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn en P.B. Lehning, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*. Meppel, Boom.

Elco Brinkman

- 1993 In gesprek met Bibeb, Willem Breedveld, Frank van Empel, Gerda Leegsma, Joop van den Ende, Isa Hoes, Erik Nordholt, Lucas Reijnders, Maarten Schakel en Iteke Weeda. Kampen, Kok Lyra.

Houwaart, D.

- 1976 *Spreiding van macht, kennis en Surinamers. Jaarboek van de Nederlandse politiek 1975*. Amsterdam, Meulenhoff.

Houwaart, D.

- 1977 *Breekpunt en reveil. Jaarboek van de Nederlandse politiek 1976/77*. Amsterdam, Meulenhoff.

Kersbergen, K. van

- 1991 *Social Capitalism. A Study of Christian Democracy and the Post-War Settlement of the Welfare State*. Florence, EUI.

Kersbergen, K. van

- 1993 'Het centrum van de macht en de macht van het centrum: een vergelijkende analyse van de bijzonderheid van Nederland en de Nederlandse christen-democratie.' In: U. Becker (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*. Amsterdam, Het Spinhuis (tweede druk).

Maas, P.F., F.L.M. Lafort en J.M.M.J. Clerx (red.)

- 1984 *Illusie of monsterverbond. Mogelijkheden en grenzen van een PvdA-VVD coalitie*. Dieren/Amsterdam, de Bataafsche Leeuw.

Napel, H.-M.T.D. ten

- 1992 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*. Kampen, Kok.

Oostlander, A.

- 1991 'De dynamiek van de christen-democratie.' In: B. van Stokkom (red.), *Voorbij de ideologie? Zingeving en politiek na Fukuyama's 'Einde van de geschiedenis'*. Baarn, Gooi en Sticht.

Praag jr., P. van

- 1992 'Machtspositie van CDA wordt sterk overschat.' *de Volkskrant*, 8 december 1992.

Righart, H.

- 1992 *Het einde van Nederland? Kenteringen in politiek, cultuur en milieu*. Utrecht/Antwerpen, Kosmos.

Righart, H.

- 1993 'De lijst-Lubbers. Politiek leiderschap binnen het CDA.' *Civis Mundi*, 32, 1.

Romein, J. en A. Romein

- 1949 *De lage landen bij de zee*. Utrecht, De Haan.

Swaan, A. de

- 1991 'De macht van het midden verergert de onmacht van de staat.' *de Volkskrant*, 21 september 1991.

Velzen, G. W. van

- 1991 'De betekenis van de christen-democratische politieke overtuiging voor de komende tien jaar in een Europese context.' In: CDA, *De betekenis van de christen-democratische politieke overtuiging voor de komende tien jaar in Europese context*. Houten, Bohn Stafleu Van Loghum.

Verkuil, D.

- 1992 *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*. Den Haag, SDU.

Zijderveld, A.C.

- 1991 'Europa's caleidoscopische structuren. Maatschappelijke en culturele ontwikkelingen in de jaren negentig.' In: CDA, *De betekenis van de christen-democratische politieke overtuiging voor de komende tien jaar in Europese context*. Houten, Bohn Stafleu Van Loghum.

Deel I

Geschiedenis en ideologie

Hoofdstuk 2

Ideologie en macht: de christelijke partijen en de vorming van het CDA

Rutger Zwart

Na de recente veranderingen in de Sovjet-Unie en het einde van de macht van de communistische partij aldaar, wordt het CDA wel eens de langst regerende partij ter wereld genoemd en Nederland de laatste één-partij-staat. Sinds 1918 immers, zo luidt de redenering, zijn de christelijke partijen onafgebroken in de regering vertegenwoordigd geweest en domineren zij de Nederlandse politiek: van Colijn tot Romme tot Lubbers. Een verklaring voor het ontstaan van het CDA is in deze optiek eenvoudig gegeven: toen de gezamenlijke machtspositie van de christelijke partijen na de electorale nederlagen van 1967, 1971 en 1972 bedreigd werd, kozen zij, teneinde hun positie in het centrum van de macht te behouden, voor het samengaan in één christen-democratische partij.

In dit hoofdstuk zal betoogd worden dat deze verklaring voor het ontstaan van het CDA, waarbij eenzijdig de nadruk wordt gelegd op de rol van de machtsfactor, niet volstaat en dat er naast macht op ideologie gewezen moet worden. Daartoe zal allereerst worden ingegaan op het traditionele ideologische karakter van de drie grote Nederlandse christelijke partijen. Vervolgens zullen enkele kanttekeningen geplaatst worden bij hun vermeende langdurige machtspositie in de Nederlandse politiek. Na een korte beschouwing over de ideologische veranderingen die rond 1960 plaatsvinden, zal afsluitend worden stil gestaan bij het ontstaan van het CDA.

Het eigen karakter van de drie partijen

De Nederlandse christelijke partijen, die in het laatste kwart van de negentiende eeuw vorm kregen, ontleenden hun bestaansrecht aan de overtuiging dat er

een expliciete relatie bestond tussen geloof en politiek. Dat er niet één, maar drie partijen ontstonden, vindt zijn oorzaak in de verschillende manieren waarop dat verband werd gelegd.

In tegenstelling tot de Christelijk-Historische Unie (CHU, opgericht in 1908), ontwikkelden de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP, opgericht in 1926, maar feitelijk sinds de eeuwwisseling als partij functionerend) en de Anti-Revolutionaire Partij (ARP, opgericht in 1878) dogmatische ideologieën. Zowel de katholieken als de antirevolutionairen hadden de overtuiging dat uit hun geloof de plicht voortvloeide de maatschappij te kerstenen, dat wil zeggen de maatschappij in te richten volgens de eigen beginselen, die tezamen gepresenteerd werden als een samenhangende ideologie. In het geval van de RKSP vormde dit streven een onderdeel van een internationale beweging. Sinds het einde van de negentiende eeuw werden katholieken over de hele wereld vanuit Rome opgeroepen zich actief te bemoeien met de politiek-maatschappelijke ontwikkelingen. Het Vaticaan leverde daarvoor de ideologie, de 'katholieke sociale leer', op basis waarvan katholieken moesten streven naar de uiteindelijke kerstening van de maatschappij. Deze leer had een bovennatuurlijke, goddelijke status: ze werd geacht niets minder dan Gods wil te representeren en was gebaseerd op het door God geschapen en voor ieder mens geldende natuurrecht. De kerkelijke leiding vervulde de rol van de met absoluut gezag beklede interpretator van deze leer. Pauselijke encyclieken, waarin de waarheid over de belangrijkste elementen uit deze leer (subsidiariteitsbeginsel, corporatisme en solidariteit) uit de doeken werd gedaan, golden als de bouwstenen voor het program van de RKSP. Haar bestaansrecht en karakter werd bepaald door de overtuiging dat katholieken in hun sociale leer, die grotendeels terugging op de filosofie van de middeleeuwse wijsgeer Thomas van Aquino (1225-1274), een eigen visie op de politiek hadden.

Ook de orthodox-protestanten hadden de overtuiging dat het geloof hen tot de oprichting van een politieke partij verplichtte. Zij baseerden zich bij hun politieke activiteiten op de 'ordinantiën Gods', de onveranderlijke, door God ingestelde beginselen, zoals die in en via de Bijbel te vinden waren. Evenals de katholieken streefden zij naar een gekerstende Nederlandse maatschappij.

Centraal in de antirevolutionaire visie op de politiek stond de leer van de antithese, volgens welke het er in de politiek in de eerste plaats om ging of men Gods soevereiniteit erkende en wilde leven naar Gods wil, of dat men die soevereiniteit ontkende en zich wilde laten leiden door de menselijke rede. Deze leer van de antithese verplichtte de gelovigen een eigen partij op te richten, die principieel zich moest afscheiden van de niet-gelovigen en dus het isolement moest zoeken. Dit werd beschouwd als een *reculer pour mieux sauter*, aangezien het uiteindelijke doel de kerstening van Nederland bleef. In

het beginselprogram van de ARP was dit zelfstandigheidsstreven duidelijk omschreven. De partij verklaarde hierin, dat zij 'om deze [de antirevolutionaire, RZ] beginselen ingang te doen vinden, de zelfstandigheid van hare partij handhaaft; zich bij geen andere partij laat indeelen; en slechts dan samenwerking met andere partijen aanvaardt, indien die door een vooraf wel omschreven program, met ongekreukt behoud van hare onafhankelijkheid, kan worden verkregen' (Colijn 1934:591).

Bij de tweede protestantse politieke partij, de CHU was van een eenheids-ideologie, zoals die bij de RKSP en de ARP aanwezig was, geen sprake. Haar ideologie kwam op veel punten weliswaar overeen met die van de ARP, maar was minder dogmatisch en bood meer ruimte voor afwijkende meningen. Zo bevonden zich in de CHU bijvoorbeeld lange tijd personen die streefden naar een theocratische staat, waarin de Nederlandse Hervormde Kerk een soort staatskerk moest worden. Bovendien werd de antithese als leidend beginsel niet aanvaard. De verhouding tussen ideologie en macht werd in de CHU op een voor een politieke partij unieke manier gelegd. De Unie had een principiële afkeer van macht. In haar beginselprogram keerde zij zich principieel tegen het streven naar macht: zij streefde niet naar 'majoriteit' maar naar 'autoriteit'. Dat dit artikel geen wassen neus was, blijkt bijvoorbeeld uit de houding van de naoorlogse leider H.W. Tilanus bij kabinetsformaties. Tot diep in de jaren vijftig weigerde hij mee te doen aan de strijd om de verdeling van de ministerszetels. De gouvernementeel ingestelde CHU wilde graag in ieder kabinet vertegenwoordigd zijn, maar maakte zich minder druk over de positie van de eigen partij in het kabinet.

Meer nog dan de ideologische verschillen tussen de christelijke partijen, bijvoorbeeld die over de taak van de staat, vormde de status die de ideologieën binnen de partijen hadden een barrière voor onderlinge organisatorische samenwerking. Zowel de antirevolutionairen als de katholieken (de christelijk-historischen namen ook in dit opzicht een uitzonderingspositie in) hadden de overtuiging in hun ideologie de objectief aantoonbare waarheid te bezitten, op basis waarvan zij de plicht hadden de ideale, door God gewilde maatschappij dichterbij te brengen. Beide groeperingen hingen echter fundamenteel verschillende waarheden aan: de katholieken richtten zich in eerste instantie op Thomas van Aquino en de uitspraken van het kerkelijk leergezag, terwijl de antirevolutionairen zich richtten op de Bijbel en de leer van Abraham Kuyper, de oprichter van de ARP. Het einddoel dat beide partijen nastreefden was daardoor fundamenteel anders ingevuld. Omdat de beginselen waarop beide partijen hun politieke activiteiten baseerden een goddelijke status hadden, werd het bedrijven van politiek als een geloofszaak gezien en waren principiële

compromissen uitgesloten. Meer dan opportunistische samenwerking was voor beide partijen daarom onmogelijk.

Vanwege hun bovenmenselijke status hadden de ideologieën tevens een belangrijke functie binnen de partijen. Omdat het bedrijven van politiek als een geloofsplicht werd gezien, speelden de ideologieën bij het bepalen van een standpunt een centrale rol. Op praktisch gebied was onderlinge samenwerking mogelijk (zoals onder andere bleek in de schoolstrijd) maar de ideologische opvattingen over de verhouding tussen politiek en geloof, de goddelijke status van die opvattingen en de centrale rol ervan in de partijen, vormden tezamen een onneembare barrière voor samenwerking in één partijverband.

Na de voorzichtige poging van Schaepman in de negentiende eeuw om naar analogie van het Duitse *Zentrum* in Nederland tot een interconfessionele partij te komen, is tot ver na de Tweede Wereldoorlog een dergelijk denkbeeld dan ook niet meer aan de orde geweest. De drie partijen beschouwden zichzelf als zelfstandig opererende politieke organisaties, hetgeen ook blijkt uit het feit dat zij tot 1960 nauwelijks onderling contact hadden. Naast de tot die tijd weinig belangwekkende samenwerking in het kader van de Europese christendemocratische beweging, de na de Tweede Wereldoorlog opgerichte *Nouvelles Equipes Internationales*, bleef het contact beperkt tot een sporadische wederzijdse uitnodiging voor een jubileumcongres. Voor het overige werkte de verzuiling zoals dat in de theorie verondersteld wordt. Slechts aan de top ontmoetten vertegenwoordigers van de verschillende partijen elkaar, in de Tweede Kamer en in de Regering. Maar ook daar waren de contacten schaars: Schouten, Tilanus en Romme hadden niet de gewoonte samen te lunchen. Er is in de periode tot 1960 weinig moois gegroeid tussen de christelijke partijen. Kan men desondanks spreken van een langdurige (gezamenlijke) machtspositie van die partijen in de Nederlandse politiek?

De machtspositie van de christelijke partijen in historisch perspectief

Ofschoon de drie christelijke partijen uitgingen van verschillende opvattingen over de relatie tussen geloof en politiek, worden ze toch veelal beschouwd als verwante partijen. Om deze verwantschap aan te tonen, wordt doorgaans in de eerste plaats gewezen op de regeringssamenwerking die zij in de zogenaamde Coalitie aangingen. Vanaf 1888, toen het eerste confessionele Coalitie-kabinet aantrad, werkten de christelijke partijen inderdaad regelmatig in de regering samen. Van een stabiele machtspositie van de christelijke partijen in de periode

voor de grondwetsherzieningen van 1917 is echter geen sprake geweest. Weliswaar wisten zij door in de Coalitie samen te werken soms met succes de dominante positie van liberalen en conservatieven te doorbreken, maar dat resulteerde niet in een machtsmonopolie. Daarvoor was niet alleen hun electorale positie te instabiel, maar vooral het samenwerkingsverband teveel van opportunistische aard. Slechts het gedeelde belang in de schoolstrijd bracht de christelijke partijen samen. De historicus Righart spreekt van een 'gelegenheidsalliantie waaraan iedere vertrouwdheid vreemd was' (1991:176).

Het Interbellum

Na de grondwetsherziening van 1917 kwamen de kaarten echter anders te liggen. Het nieuwe kiesstelsel bleek gunstig uit te pakken voor de christelijke partijen. Gedurende het Interbellum behaalden zij gezamenlijk steeds tussen de 50 en 60 procent van de stemmen. Alle kabinetten stonden onder leiding van uit de christelijke partijen afkomstige minister-presidenten (Ruijs de Beerenbrouck, Colijn en De Geer) en ook overige sleutelposities in de landspolitiek vielen de confessionelen veelal ten deel. Toch kan men evenmin voor dit tijdperk spreken van een gezamenlijke machtspositie van de christelijke partijen, omdat zij ook nu geen homogeen blok vormden. De christelijke partijen streefden ook in deze periode in eerste instantie naar verwerkelijking van de eigen beginselen, waarbij zij soms naast, maar soms ook tegenover elkaar kwamen te staan.

Dat de christelijke partijen niet als een homogeen blok gezien kunnen worden, bleek het meest duidelijk tijdens de 'Nacht van Kersten' (1925), toen met steun van de CHU het Nederlands gezantschap bij de Paus werd afgeschaft, hetgeen voor de katholieken reden was de samenwerking in de Coalitie te beëindigen. In de jaren dertig groeiden voorts ARP en RKSP programmatisch steeds verder uit elkaar. Onder invloed van Colijn schoof de ARP op in de richting van de liberalen, terwijl in de RKSP op sociaal-economisch terrein een toenadering tot de sociaal-democraten plaatsvond. Vanwege de onderlinge onenigheid tussen de christelijke partijen heeft het dus weinig zin voor deze periode te spreken over de machtspositie van de christelijke partijen.

Kan men wellicht wel spreken van een machtspositie voor één van de afzonderlijke partijen? Gezien haar electorale positie zou men een dergelijke positie de RKSP kunnen toedichten. De politicologen Koole en Ten Napel betogen dat in het Interbellum de RKSP door middel van de leer van de 'uiterste noodzaak', volgens welke de katholieken slechts in het uiterste geval tot samenwerking met de sociaal-democraten bereid zouden zijn, als katholieke eenheidspartij kon blijven bestaan en een 'spilfunctie' in de Nederlandse politiek kon verwerven. Dankzij de 'uiterste noodzaak' kon de partij zich in

het riante midden manoeuvreren en een 'overheersende rol' in de Nederlandse politiek spelen (1991:77). Inderdaad was de vorming van een kabinet zonder deelname van de katholieken in het Interbellum onmogelijk. Maar juist door de weigering met de sociaal-democraten samen te werken, waren de katholieken lange tijd veroordeeld tot samenwerking met de ARP. Deze kleine, maar goed georganiseerde partij kan men voor het Interbellum daarom evenzeer een spilpositie toedichten. Maar doordat de verhouding tussen ARP en RKSP veel te wensen overliet, kwamen zij er niet toe een gezamenlijke machtspositie op te bouwen.

Hoe slecht de relatie tussen de christelijke partijen in de loop van het Interbellum geworden was, bleek toen in 1939 door een RKSP-motie het laatste kabinet-Colijn, bestaande uit protestanten en liberalen, ten val werd gebracht. In het vervolgens door de CHU-leider De Geer gevormde kabinet namen naast katholieken, christelijk-historischen en liberalen voor het eerst ook sociaal-democraten zitting. Een machtspositie konden de katholieken ook in dit kabinet niet innemen. Zij bezetten slechts twee ministersposten en konden feitelijk nog minder invloed uitoefenen dan in het laatste kabinet met ARP en CHU (1937-1939), waarin zij met vier ambitieuze ministers vertegenwoordigd waren geweest. Aan het eind van de jaren dertig had de verstandhouding tussen de christelijke partijen zodoende een dieptepunt bereikt.

De periode van de Brede Basis (1945-1958)

In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog zou de verhouding tussen de ARP en de katholieken er niet beter op worden. De laatsten hervormden hun partij tot de Katholieke Volkspartij (KVP) en gingen in de zogenaamde Brede Basis een langdurige samenwerking met de nieuw gevormde Partij van de Arbeid (PvdA) aan. In deze constellatie wist de KVP eindelijk ten volle te profiteren van haar electorale positie. Zolang zij de samenwerking met de PvdA in stand hield, was haar (gedeelde) machtspositie verzekerd. Keerzijde van de medaille was dat de verhouding met de ARP aanvankelijk slecht bleef.

De eerste jaren na de oorlog namen de antirevolutionairen een beklagenswaardige positie in. Na de glorieuze periode van de jaren dertig, waarin 'roerganger' Colijn Nederland met vaste hand door de internationale crisis had geleid en de heldhaftige oorlogsjaren, waarin de antirevolutionairen de gelegenheid hadden gekregen zich van hun meest vaderlandslievende kant te laten zien, moest de ARP na de oorlog lijdzaam toezien hoe KVP en PvdA de politieke macht in Nederland verdeelden. Getalsmatig was de ARP van minimaal belang voor de beide kolossen, terwijl zij zich bovendien op programmatisch niveau weinig toegeeflijk opstelde, met name ten aanzien van Indië en de sociaal-economische politiek (Bosscher 1980). Zo kwam de ARP direct na de

oorlog op een zijspoor terecht en moest zij afwachten tot het moment dat KVP en PvdA ontkoppeld zouden worden. Toen dat te lang op zich liet wachten koos de partij in 1952 eieren voor haar geld en stond partijleider Schouten de jonge econoom Zijlstra toe tot het derde kabinet-Drees toe te treden. Maar ook daarna bleef de partijleiding (met uitzondering van Zijlstra) in eerste instantie streven naar een breuk tussen KVP en PvdA, omdat dat voor haar de enige mogelijkheid was weer een rol van betekenis te spelen. De fractievoorzitter van de ARP, de 'socialistenvreter' Bruins Slot, sprak niet voor niets van 'de gelukkigste dag' van zijn leven, toen in december 1958 met de val van het laatste kabinet-Drees een einde kwam aan de Brede Basis.

Evenals de ARP werd de CHU na 1945 aanvankelijk in de oppositie gedrongen. Al in 1948 trad de Unie echter toe tot het eerste kabinet-Drees, om dat kabinet de voor de afhandeling van de Indische kwestie vereiste meerderheid in de Tweede Kamer te verschaffen. Tot 1958 zou de CHU onafgebroken deel blijven uitmaken van de Brede-Basiskabinetten.

De CHU wordt in deze periode doorgaans slechts als bijwagen van KVP en PvdA gezien, maar haar rol is belangrijker geweest dan men op het eerste gezicht zou vermoeden. Voor de KVP was de samenwerking met de PvdA namelijk grotendeels afhankelijk van de deelname van één van de overige partijen aan de Brede Basis. De katholieke leider, C.P.M. Romme, streefde naar kabinetten, waarin naast de KVP en de PvdA in ieder geval één van de overige drie 'constructieve' partijen (ARP, CHU of VVD) vertegenwoordigd was. Vanaf 1948 was de CHU bereid aan die wens van Romme tegemoet te komen. Volgens een oppositiebeweging in de CHU, die zich onder de geestelijke leiding van F.C. Gerretson verzette tegen de steun van de Unie aan de Brede Basis, was de leider van de CHU, de brave huisvader H.W. Tilanus, daarom de machtigste man van Nederland. Zolang de KVP voor samenwerking met de PvdA koos, zo redeneerde men in deze oppositiebeweging, stond 'rechts' in Nederland (VVD, ARP en rechtervleugels van CHU en KVP) buitenspel. De opposanten pleitten daarom voor een oppositiebeweging van ARP, CHU en VVD, een gedachte die de leider van de VVD, P.J. Oud, ongeveer tegelijkertijd ontwikkelde en waarvoor hij de term 'Derde Macht' gebruikte. Op die manier hoopte men de KVP van de PvdA te kunnen losweken. Dat plan werd echter stelselmatig gefrustreerd door de houding van Tilanus, die in de ogen van de conservatieve vleugel van de Unie eerst in 1949 KVP en PvdA assisteerde bij de verkwanseling van Indië en vervolgens met zijn steun voor Romme en Drees de Brede Basis in stand bleef houden. Voor de conservatieve CHU-ers was het onverteerbaar dat de christelijk-historische voorman ervoor zorgde dat KVP en PvdA de dienst in de Nederlandse politiek konden uitmaken.

Inderdaad zou de Brede Basis onder veel grotere druk gestaan hebben als de CHU voor een oppositierol zou hebben gekozen. De breuk tussen KVP en PvdA zou in dat geval wel eens veel eerder hebben kunnen plaatsvinden. De machtspositie die de KVP ontegenzeggelijk innam, dankte zij dus mede aan de houding van de CHU.

Van een gezamenlijke stellingname in de Nederlandse politiek van de drie christelijke partijen is al met al in deze periode dus geen sprake. Dat blijkt bijvoorbeeld wanneer men de houdingen van de drie partijen tegenover de PvdA met elkaar vergelijkt. Waar de ARP zich profileerde als de tegenstander van de PvdA, was de KVP, ondanks met name rond verkiezingen oplaaierende anti-socialistische retoriek, in de praktijk niet van haar los te weken. De CHU stond onder leiding van Tilanus het dichtst bij de PvdA, een houding die mede voortkwam uit de omstandigheid dat veel Nederlands Hervormden in beide partijen vertegenwoordigd waren en uit het feit dat veel oud-CHU-ers na de oorlog in de PvdA terecht gekomen waren. Veel christelijk-historischen voelden zich meer verwant met de PvdA dan met de 'Roomsens'.

De periode na 1959

Na de beëindiging van de Brede Basis en de vorming van het kabinet-De Quay in 1959 brak een periode aan, waarin de christelijke partijen naar elkaar toegroeiden en een meer identieke positie gingen innemen in het politieke krachtenveld. Bij de kabinetsformatie in 1959 leek het vanzelfsprekend dat de christelijke partijen gezamenlijk in het kabinet zitting zouden nemen, terwijl zij in 1963, bij het 'Accoord van Wassenaar', ook nauw samenwerkten. Vooral in ARP en KVP werd steeds vaker de wens geuit praktisch zoveel mogelijk samen te werken.

Met de kabinetten van De Quay en Marijnen leken de christelijke partijen op weg iets op te bouwen, dat op een gezamenlijke machtspositie leek. Vanaf 1965 werd die positie echter ondermijnd door groeiende onenigheid binnen de partijen. Rond dat jaar hadden zich in ARP en KVP brede radicale vleugels ontwikkeld die een sterke voorkeur hadden voor samenwerking met de PvdA, terwijl de CHU onder de nieuwe leider H.K.J. Beernink een ruk naar rechts had gemaakt, of, om het nauwkeuriger te zeggen, niet was meegegaan met de 'verlinksing' die de Nederlandse politiek in deze jaren doormaakte. Dit leidde in 1965 tot een breuk in het nog broze front van de christelijke partijen: ARP en KVP namen deel aan het kabinet-Cals, terwijl de CHU voor de oppositie koos. Een zelfde constellatie zou zich ten tijde van het kabinet-Den Uyl voordoen. Aan het opbouwen van een stabiele gezamenlijke machtspositie kwamen de christelijke partijen door deze onenigheid niet toe. De PvdA profiteerde hier ten tijde van het kabinet-Den Uyl behendig van. Leden van

ARP en KVP leenden zich voor 'het meest linkse kabinet' in de Nederlandse geschiedenis, een eer die de CHU aan zich voorbij liet gaan. De PvdA leek te slagen in haar opzet de macht van de christelijke partijen te breken. De vorming van het CDA gooide echter roet in het eten.

Na de verkiezingen van 1977, waaraan de christelijke partijen als CDA gezamenlijk deelnamen, kon de christen-democratie een begin maken met de opbouw van een stabiele machtspositie. Het CDA bezat minder zetels dan de drie partijen voor 1967 gezamenlijk hadden gehad, maar door de nu aanwezige eenheid kon men voor het eerst met recht spreken over de macht van de christen-democratie. De fusiepartij nam dan ook een machtigere positie in dan de afzonderlijke partijen ooit hadden kunnen verkrijgen. Het CDA maakte zich los uit de wurggreep van de PvdA, ontdeed zich van de laatste radicale elementen (Scholten en Dijkman) en beheerst sindsdien als strak geregeerde eenheidspartij de Nederlandse politiek. Niet als vanouds, maar als nooit tevoren!

Lange tijd hebben de christelijke partijen zich dus als zelfstandig opererende grootheden beschouwd, die tot het eind der tijden zelfstandig bestaansrecht hadden. Van een gevoel van diepgaande verwantschap was bij de christelijke partijen aanvankelijk geen sprake. Toen bijvoorbeeld de ARP na de Tweede Wereldoorlog uit het centrum van de macht was gemanoevreerd, werd het antirevolutionaire leed daarover niet verzacht door het feit dat de KVP een spilpositie innam. Pas na 1959 zouden dergelijke overwegingen een rol gaan spelen, omdat toen het gevoel van verwantschap tussen de christelijke partijen opkwam. De verklaring daarvoor moet in de eerste plaats gezocht worden in ideologische ontwikkelingen die zich in de jaren vijftig hebben voorgedaan. Op die ontwikkelingen zal daarom nu eerst ingegaan worden.

Ideologische veranderingen in de drie partijen

De korte karakterschets van de christelijke partijen die hierboven is gegeven, is tot in de tweede helft van de jaren vijftig van toepassing. Tot die tijd leken ARP, CHU en KVP in ideologisch opzicht nog sprekend op de partijen, zoals die in het begin van de twintigste eeuw vorm hadden gekregen. Schaeapman, Kuyper en Lohman stonden in 1955 nog rotsvast op hun voetstuk. Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig begonnen de ideologische opvattingen echter in hoog tempo te veranderen. Die veranderingen uitten zich op twee manieren. In de eerste plaats veranderde de status van de ideologieën. De pretentie dat Gods wil op politiek gebied objectief aantoonbaar was, werd opgegeven. Het

gevolg was dat de ideologieën voortaan slechts als menselijke constructies beschouwd werden, over de inhoud waarvan onder gelovigen onenigheid kon bestaan. Als gevolg daarvan veranderde, in de tweede plaats, ook de functie van de ideologieën. Hadden deze voorheen een universeel, alomvattend karakter en gaven zij als het ware objectief de te volgen weg aan, door de statusvermindering van de ideologieën werd hen nog slechts een inspirerende functie toegedicht. De overtuiging groeide dat het geloof niet meer rechtstreeks de basisideeën voor de te volgen politiek leverde, maar slechts een inspiratiebron voor de politicus kon vormen. Van belang is dat deze veranderingen zich reeds in de periode tussen 1955 en 1965 bij de politieke leiders openbaarden, dus nog vóór de grote verkiezingsnederlagen. Reeds in deze periode is dan ook een aantal opmerkelijke ideologische ommezwaaien te constateren.

In de ARP is vooral de bekering van Bruins Slot bekend. Diens bekering kan model staan voor de ontwikkeling van een groot deel van de antirevolutionaire elite. De grote stimulator van dit proces was W.P. Berghuis, die tussen 1956 en 1968 partijvoorzitter was. Aanvankelijk behoorde Berghuis tot de orthodoxe vleugel van de partij. Hij was in 1955 als opvolger van Schouten voor het partijvoorzitterschap gevraagd, omdat hij als 'recht-in-de-leer' bekend stond. Eenmaal voorzitter bleek hij echter zeer kritisch te staan tegenover de gang van zaken in de partij. Hij verzette zich vooral tegen de verstarring die in de ARP sinds de tijd van Colijn was opgetreden. De partij moest in zijn ogen bij de tijd gebracht worden en moest daarbij aan het evangelie weer radicale keuzen verbinden. In Berghuis' ogen had de ARP in het verleden de beginselen te veel verabsoluteerd en waren er in feite maar enkele 'eeuwige beginselen'. Het op de 'ordinantiën' gebaseerde stelsel van Kuyper wenste hij los te laten. Wat over bleef waren evangelische waarden als gerechtigheid en liefde. De restrictie tot deze waarden leidde in de ARP tot het benadrukken van het belang van zaken als ontwikkelingshulp en sociale voorzieningen. Met Bruins Slot en later Aantjes volgde een groot deel van de antirevolutionaire intellectuelen Berghuis. Ondanks het feit dat niet de gehele partij radicaliseerde - de bekendste uitzonderingen zijn Algra, Biesheuvel en Schakel -, leek de ARP van 1965 niet meer op die van 1955. De plotselinge voorkeur van de partijtop voor samenwerking met de PvdA, de partij die door de ARP jarenlang was verketterd, was één van de gevolgen van deze karakterverandering.

Ook de CHU veranderde in deze jaren ingrijpend. Nog in 1958 gaf een aantal prominente CHU-ers een boekje uit onder de titel *Waarom wij CH zijn en blijven*, waarin het bestaansrecht van de traditionele CHU verdedigd werd. Dat ook de Unie echter vatbaar was voor de veranderende tijden werd duidelijk toen partij-ideoloog Van Niftrik van zijn geloof afviel. Deze dominee en

hoogleraar had zich na 1945 ontwikkeld tot de strijdbare hoeder van het christelijk-historische beginsel. Links en rechts polemiserend verdedigde hij onvermoeibaar het bestaansrecht van de CHU. Hierbij had hij zich een anti-papist van het zuiverste soort en een verklaard tegenstander van organisatorische samenwerking met de ARP getoond. In 1961 sloeg hij echter plotsklaps om, toen hij op de Zomerconferentie van de CHU de rust verstoorde met een pleidooi voor fusie met de ARP en nauwe samenwerking met de KVP. Zelf verklaarde Van Niftrik zijn verandering uit de ontwikkelingen in de ARP en de KVP. Doordat deze partijen afstand namen van hun dogmatische ideologieën, zag Van Niftrik mogelijkheden om samen te werken. Hoewel Van Niftrik aanvankelijk nog weinig steun vond in zijn partij, zouden zijn opvattingen spoedig gemeengoed worden in de CHU.

In de KVP zijn er eveneens persoonlijke ommezwaaien te constateren. Waar in het begin van de jaren vijftig de katholieke sociale leer nog onverkort het beleid van de KVP bepaalde en de partij nog zonder openlijke protesten het bisschoppelijk mandement aanvaardde, zouden in de tweede helft van de jaren vijftig de opvattingen in de top van de partij drastisch veranderen. Romme en Stokman zijn hier de beste voorbeelden. In 1959 pleitte Romme voor christen-democratische samenwerking, terwijl hij dat in 1954 nog als een onmogelijkheid had afgewezen. En Stokman, de heroprichter van de traditionele katholieke partij na de Tweede Wereldoorlog, is de *auctor intellectualis* van het in de jaren 1964-1965 geschreven 'Structuurrapport' van de KVP, waarin gebroken werd met de dogmatische ideologie van de partij en de politieke invloed van het kerkelijk leergezag.

Deze individuele ommezwaaien kunnen gezien worden als de voorboden van de algehele karakterverandering van de partijen, zoals die in de loop van de jaren zestig plaatsvond. Na 1965 verschenen er in de partijen rapporten, waarin afstand werd genomen van de traditionele ideologieën. De in de negentiende eeuw ingenomen stellingen werden massaal verlaten. Door de statusvermindering en de veranderde functie van de ideologieën veranderde het karakter van de drie partijen in één decennium radicaal. Als gevolg hiervan kwamen de partijen stuk voor stuk in een identiteitscrisis terecht. Bovendien vielen de argumenten weg die de partijen vroeger gebruikt hadden om het zelfstandige bestaansrecht van de eigen partij en de onmogelijkheid van onderlinge samenwerking aan te tonen. De ideologische veranderingen haalden zo niet alleen de traditionele barrières voor die samenwerking weg, maar vormden ook een logische stimulans om als christelijk-geïnspireerde partijen naar organisatorische samenwerking te streven. Steeds luider klonk dan ook de roep om tot christen-democratische samenwerking te komen.

De vorming van het CDA

De traditionele visie op het ontstaan van het CDA is de laatste tijd vooral verwoord door de historici Bosmans en Righart. Beiden zijn het er over eens dat bij de verklaring voor het ontstaan van het CDA aan de machtsfactor het meeste gewicht moet worden toegekend. De electorale afkalving noemt Bosmans 'de stimulans tot de groei van het CDA' en het CDA zelf 'een partijformatie die men nauwelijks uit liefde geboren kan noemen, maar die uit zorg voor het naakte bestaan is voortgekomen' (1986:34). Righart heeft hier een niet minder stellige mening over: 'aanleiding en oorzaak voor de besprekingen tussen ARP, CHU en KVP is zonder enige twijfel de afbrokkeling van hun electorale macht' (1991:183).

In twee recent verschenen studies over het ontstaan van het CDA worden echter andere accenten gelegd. De politicoloog en jurist Ten Napel onderscheidt zeven factoren die bijgedragen hebben tot de vorming van het CDA. Hij hecht vooral waarde aan de in de partijen levende wil om een expliciete relatie te blijven leggen tussen geloof en politiek. De machtspolitieke factor is bij Ten Napel slechts één van de overige factoren (1992:353-363).

De historicus Verkuil, de auteur van de tweede studie over de totstandkoming van het CDA, is van mening dat naast de machtsfactor gewezen moet worden op het feit dat ARP en KVP 'zich vanaf het eind van de jaren vijftig steeds aan elkaar verwant' voelden. Het gevoel van verwantschap en het dreigende confessionele machtsverval ziet hij als de twee voornaamste oorzaken voor het ontstaan van het CDA (1992:282-284).

Welke factor is nu beslissend geweest? De machtsfactor is natuurlijk van belang geweest. Ook christen-democraten zijn immers politici. Het ontstaan van het CDA is dan ook moeilijk voor te stellen zonder de electorale nederlagen, die de partijen rond 1970 leden. Wel kan gesteld worden dat zonder de hierboven beschreven ideologische veranderingen in het decennium 1955-1965 het ontstaan van het CDA evenmin denkbaar zou zijn geweest. Wat immers zou er gebeurd zijn, wanneer de electorale nederlagen van de christelijke partijen direct na de oorlog hadden plaats gevonden, dus in de periode dat ARP en KVP nog onverkort vasthielden aan hun dogmatische ideologieën? Zou in dat geval reeds in het begin van de jaren vijftig een fusiepartij hebben kunnen ontstaan?

Uit het voorafgaande mag duidelijk zijn geworden dat de ideologische barrières tussen de christelijke partijen voor een dergelijke samenwerking toen nog te hoog waren. Wanneer in 1948 partijafgevaardigden onder leiding van Schouten, Tilanus en Romme bij elkaar zouden zijn gezet, zou ongetwijfeld na een korte vergadering unaniem de conclusie getrokken zijn dat organisatorische

samenwerking niet tot de mogelijkheden behoorde en de partijen, ook al leden ze gevoelige electorale verliezen, zelfstandig verder moesten gaan.

De gang van zaken rond de naoorlogse pogingen om tot een fusie van ARP en CHU te komen, toont aan dat zelfs tussen die nauw verwante partijen samenwerking toen onmogelijk was. Direct na de bevrijding leek er alle reden voor een dergelijke fusie. Tijdens de bezetting hadden leden van beide partijen nauw samengewerkt, onder andere bij het illegale blad *Trouw*. Vanuit de groep rond deze krant werd er dan ook in het laatste oorlogsjaar een campagne gestart om na de bevrijding tot een 'Christelijke Volkspartij' te komen. Het idee vond veel weerklank in den lande, waar het hier en daar zelfs tot een 'fusie-euforie' kwam. Toen de oude leiders na de bevrijding de partijorganisaties weer opstartten, bleek dat noch in de ARP noch in de CHU de bereidheid aanwezig was zich omwille van een fusie aan elkaar aan te passen. De twistpunten die in de negentiende eeuw hadden geleid tot de splitsing in de ARP bleken nog springlevend te zijn. De antirevolutionairen wensten onverkort vast te houden aan hun dogmatische ideologie. Zo bleef de ARP bijvoorbeeld hameren op de antithese, hetgeen veel CHU-ers direct kopschuw maakte. De ARP voelde slechts iets voor een fusie als de nieuwe 'Christelijke Volkspartij' in alles op de eigen partij zou lijken. Omdat de CHU niet bereid was tot een ideologische aanpassing aan de ARP, kwam er zelfs van een vorm van samenwerking tussen de partijen niets terecht. De verkiezingsnederlagen die de ARP vervolgens in de jaren vijftig leed, veranderden haar houding niet. Schouten was er niet de man naar om vanwege het verlies van een aantal zetels de 'eeuwige beginselen' overboord te zetten. De dogmatische ideologie van de ARP bleef de partij verhinderen concessies te doen aan de CHU. Van een uit machtspolitieke overwegingen raadzame fusie kwam daardoor niets terecht (Zwart 1989:148-157; Bosscher 1980:88-104).

De hierboven beschreven ideologische veranderingen, waarbij de partijen afstand namen van hun traditionele in de negentiende eeuw gevormde karakter, vormden op zichzelf een stimulans om als christelijk-genspireerde partijen samen te werken. Dat blijkt onder andere uit het feit dat reeds vóór de electorale nederlagen het zelfstandig bestaansrecht van de partijen ter discussie werd gesteld en veel partijleden al expliciet hadden gekozen voor het ideaal van één christen-democratische partij. Zo kwam het Structuurrapport van de KVP, waarin gepleit werd voor christen-democratische samenwerking op termijn, tot stand in de jaren 1964-1965, dus op het moment dat de KVP op de toppen van haar macht stond. Weliswaar was reeds in de jaren vijftig voorspeld dat de KVP in de toekomst dramatische verliezen zou lijden, maar de vrees voor machtsverlies speelde na de verkiezingen van 1963, waarbij de KVP een recorduitslag boekte, geen overheersende rol.

Voor de CHU geldt hetzelfde. De Unie was na de oorlog electoraal uiterst stabiel geweest. Het verlies van één zetel in 1967 was geenszins schokkend. Desondanks verscheen twee maanden na de verkiezingen van 1967 het rapport van de commissie-Scholten, waarin een pleidooi voor samenwerking met KVP en ARP werd gevoerd. Het geringe verlies van de Unie in 1967 kan bezwaarlijk als doorslaggevende reden voor deze koersverandering ten aanzien van de christen-democratische samenwerking gezien worden.

De ARP is een verhaal apart, omdat zij gedurende de gehele naoorlogse periode langzaam terrein verloor. Ondanks het machtsverlies in de jaren vijftig stelde de partij geen pogingen in het werk samen te werken met andere partijen. Pas na 1967, toen de partij zich electoraal stabiliseerde, begon zij zich achter het christen-democratische ideaal te scharen. Ook hier lijkt de machts-politieke factor dus niet een doorslaggevende rol gespeeld te hebben.

Door het wegvallen van de ideologische barrières rond 1960 ontstond de ruimte voor christen-democratische samenwerking. Deze ideologische ontwikkelingen dienen dan ook als onmisbare voorwaarde gezien te worden voor de latere christen-democratische samenwerking. De omslag in het denken binnen de confessionele partijen over de christen-democratische samenwerking vond al plaats voor de grote verkiezingsnederlagen. De pretentie dat een eigen katholieke, anti-revolutionaire of christelijk-historische partij noodzakelijk was, werd al rond 1960 opgegeven en, om het in de woorden van de historicus Bornewasser te zeggen, 'teleurstellende verkiezingsuitslagen kwamen het opgeven van die pretentie bezegelen' (1990:215).

Slot

Het CDA is niet de langst regerende partij ter wereld. De voorlopers van het CDA hebben macht gehad, maar nooit als één homogeen blok. In ieder geval tot 1960 beschouwden KVP, ARP en CHU zich als zelfstandig opererende politieke eenheden. Tot dat jaar streefden de partijen niet naar gezamenlijke macht, maar naar macht (of in het geval van de CHU naar autoriteit) voor de eigen partij. Pas daarna begon bij sommigen het besef van een gezamenlijk belang te ontstaan. In de jaren zestig ontstond in de drie partijen een brede middenstroom, die streefde naar een algemeen-christelijke en ondogmatische middenpartij. Als achtergrond van het ontstaan van een dergelijk streven dient men in de eerste plaats de ideologische veranderingen te zien, die na 1955 plaatsvonden. Door deze veranderingen verdween het bestaansrecht van de oude partijen, werden de ideologische barrières tussen de partijen geslecht en

ontstond de ruimte voor de latere samenwerking. Zonder de ideologische veranderingen had het CDA daarom niet kunnen ontstaan. De electorale nederlagen hebben het fusieproces vervolgens beslissend beïnvloed en versneld, maar kunnen niet als belangrijkste oorzaak ervan aangemerkt worden. De machtsfactor kon pas een rol gaan spelen toen de ideologische veranderingen daarvoor de voorwaarden hadden geschapen. Er moet mijns inziens bij de verklaring voor het ontstaan van het CDA daarom zeker zoveel waarde worden toegekend aan de rol van de ideologische veranderingen als aan die van de machtspolitieke factor.

Literatuur

- Bornewasser, J.A.
 1990 'De katholieken van Nederland en hun politieke partij. Verschuivingen in de argumenten pro.' *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, 32, 2, pp. 183-215.
- Bosmans, J.
 1986 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkelingen, 1952-1973.' *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 101, 1, pp. 21-37.
- Bosscher, Doeko
 1980 *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden (1939-1952)*. Alphen aan den Rijn, A.W. Sijthoff.
- Colijn, H.
 1934 *Saevis tranquillius in undis. Toelichting op het antirevolutionair beginselprogramma*. Amsterdam, De Standaard.
- Koole, R.A. en H.M. ten Napel
 1991 'De riantte positie in het vermaledijde "midden". Confessionele machtsvorming op nationaal niveau.' In: Paul Luykx en Hans Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek*. 's-Gravenhage, SDU, pp. 72-92.
- Napel, H.-M.T.D. ten
 1992 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*. Kampen, J.H. Kok.
- Righart, H.
 1991 'Een eeuw confessionele politiek.' In: Paul Luykx en Hans Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek*. 's-Gravenhage, SDU, pp. 175-186.
- Verkuil, Dik
 1992 *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*. 's-Gravenhage, SDU.
- Zwart, Rutger
 1989 'Het protestants politiek eenheidsstreven na de Tweede Wereldoorlog.' *Ex Tempore. Periodiek voor de studierichting Geschiedenis van de KU Nijmegen*, 8, 3, pp. 148-157.

De ideologie van het CDA: een conservatief democratisch appèl?

Paul Lucardie

Voor de Griekse filosofen schijnt het Christendom eeuwenlang een onbegrijpelijk geloof geweest te zijn. Voor politicologen – via Plato en Aristoteles ook erfgenamen van de Griekse filosofie – is de christen-democratie vaak een even onbegrijpelijk fenomeen. Buitenstaanders neigen er meestal toe de stroming te reduceren tot een meer vertrouwd verschijnsel. Zo wordt zij afwisselend voorgesteld als:

1. een variant van conservatisme – dat door schoolstrijd of *Kulturkampf* in sommige landen een strijdbaar christelijk en verzuilend karakter kreeg, terwijl het elders meer neutraal bleef in godsdienstig opzicht (Fogarty 1974:101; Lucardie 1988:86-91; Stuurman 1983:311; Cliteur 1989a:146-148);
2. een vorm van liberalisme; zo beschrijft Couwenberg in 1992 de christen-democratie als ‘op de keper beschouwd een in christelijke termen geïmprementeerde politieke variant van de burgerlijke ideologie waarin de traditioneel-christelijke inspiratie en oriëntatie die aanvankelijk een anti-liberale inslag hadden, is aangepast aan de liberale en democratische principes van het burgerlijk-liberale samenlevingstype’ (1992:16-17);
3. een christelijk soort socialisme – die opvatting betreft echter doorgaans kleine groepen katholieken en protestanten die zich aan het eind van de negentiende of begin twintigste eeuw losmaakten van hun conservatieve, doorgaans weinig democratische confessionele partijen en zich ‘christen-democraten’ gingen noemen waarbij ze een zekere verwantschap suggereerden met liberale democraten en sociaal-democraten in hun strijd voor gelijkheid en democratie, tegenover het bondgenootschap van adel, troon en altaar. Hiertoe behoorden in Nederland de Christen-Democratische Partij (opgericht in 1905) en vooral de Christelijk-Democratische Unie

(CDU), opgericht in 1926 en in 1946 opgegaan in de Partij van de Arbeid (Langeveld 1987, 1988);

4. een synthese van andere stromingen: een middenweg tussen socialisme en liberalisme, tussen progressief en conservatief; zo noemde Couwenberg in 1959 de christen-democratie een 'grootse synthese' van oude en nieuwe, conservatieve en progressieve waarden en opvattingen (1959:240).
5. *insiders* verzetten zich over het algemeen tegen deze reductie-pogingen en beschouwen hun stroming *sui generis*, als een geval apart. Een buitenstaander als Van Kersbergen doet dat overigens ook; hij acht het streven naar integratie en verzoening van maatschappelijke tegenstellingen een kenmerk van de christen-democratie dat haar onderscheidt van alle andere stromingen (1993:285-290).

De vraag is dus hoe de christen-democratische ideologie te interpreteren. Zonder de pretentie te hebben deze kwestie hier ondubbelzinnig en definitief op te lossen, wil ik proberen tot een voorlopig antwoord te komen. Een belangrijke bron daarbij is het beginselprogram van het CDA.

Dit *Program van Uitgangspunten*, vastgesteld bij de oprichting van de partij in 1980, bestond uit 58 artikelen met een korte toelichting. Het nieuwe ontwerp, dat in 1992 verscheen en op 22 mei 1993 met geringe wijzigingen door het partijcongres vastgesteld werd, telt 17 artikelen meer, maar verschilt niet wezenlijk van het oude program. Beide programma's geven uitdrukking aan een politieke overtuiging 'die als antwoord op de oproep van de Bijbel voor de politiek gestalte krijgt' (CDA 1980:artikel 3; 1992:artikel 2). Met deze formule, die als oplossing voor heftige meningsverschillen tussen de oprichters van het CDA in de jaren zeventig gevonden werd (Ten Napel 1992:176-179, 303-313), onderscheidt de partij zich duidelijk van confessionele partijen als GPV, RPF en SGP die hun politieke overtuiging direct uit de Bijbel willen afleiden en dan ook een bepaalde geloofsbelijdenis veronderstellen.¹ De christen-democraten richten zich dus niet alleen op christenen, maar zonder onderscheid op de gehele Nederlandse bevolking. In 1992 wekte niettemin de beëdiging van een christen-democratische hindoe - D. Ramlal - tot lid van de Tweede Kamer enige weerstand, niet slechts buiten maar ook binnen het CDA (Diepenhorst 1992).

De scheiding tussen kerk en staat, door liberalen in de negentiende eeuw tegen sterke confessionele weerstand in doorgezet, wordt nu ook door het CDA zonder voorbehoud aanvaard (CDA 1992:67). Weliswaar hecht de partij nog 'wezenlijke betekenis aan het spreken en handelen van christelijke kerken' (CDA 1992:artikel 3), maar dat kon een zekere verwijdering tussen partij en kerk niet verhinderen. Een illustratie van die verwijdering bood in 1992 de kritiek van het katholieke CDA-kamerlid De Kok op de bevolkingspolitiek

van zijn kerk, die weer aanleiding vormde voor de Haarlemse bisschop Bomers om zijn partijlidmaatschap op te zeggen (De Kok 1992; Bomers 1993).

De norm: gerechtigheid

De politieke overtuiging van het CDA kan tot vier grondbeginselen herleid worden: publieke gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Gerechtigheid is de bijbelse norm voor al het menselijk handelen, dus ook het politiek handelen. Oppervlakkig gezien lijkt dit beginsel de christen-democraten niet te onderscheiden van sociaal-democraten en liberalen, die (sociale) rechtvaardigheid in hun beginselprogramma een belangrijke plaats toekennen. PvdA en VVD geven daaraan echter een zeer specifieke inhoud. Rechtvaardigheid betekent voor de sociaal-democraten: 'gelijkheid' en in het bijzonder 'herverdeling van kennis, arbeid, inkomen en macht' (PvdA 1978:18-21; Nauta 1977:18-32). Voor de liberalen betekent het: gelijke rechten op vrijheid, onderwijs, werkgelegenheid en een inkomen in overeenstemming met de verrichte werkzaamheden (VVD 1980; Kuipers e.a. 1979:8-62). De in 1979 verdedigde sociaal-liberale visie op de herverdelende taak van de overheid vindt men overigens niet meer terug in het recentere *Liberalisme: een speurtocht naar de filosofische grondslagen* (Kinneging e.a. 1988). De vermindering van de term 'rechtvaardigheid' in dit werk zou kunnen wijzen op een toenadering tot het conservatisme bij de VVD.

PvdA en VVD passen het rechtvaardigheidsbeginsel dus vooral toe op verdelingsvraagstukken. Het CDA interpreteert gerechtigheid veel ruimer: het gaat niet alleen om de verdelende maar ook om de waarborgende en normerende taken van de overheid; met andere woorden, om handhaving van recht en vrede, bescherming van grondrechten en opkomen voor 'zwakken, vervolgd en ontheemden' (CDA 1992:artikel 5). De christen-democraten hanteren echter geen vaste normen bij die taken van de overheid; gerechtigheid 'vraagt om een actieve menselijke vormgeving, om een feitelijke doorwerking in de naar tijd en plaats variërende omstandigheden' (Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 1990:116).

Op het eerste gezicht lijkt dit een nietszeggende formule; juist door dit historisch en geografisch relativisme – critici spreken soms van opportunistische (Couwenberg 1993) – onderscheiden de christen-democraten zich echter van sociaal-democraten en liberalen. Terwijl de laatstgenoemde stromingen twisten over de criteria voor een rechtvaardige verdeling van inkomen en bezit,

beperken de christen-democraten zich wijselijk tot de erkenning dat overheid en bedrijfsleven 'een eigen verantwoordelijkheid voor het bewerkstelligen van rechtvaardige loon-, inkomens- en vermogensverhoudingen' hebben (CDA 1980:artikel 49). De overheid moet zich minder met verdeling bezighouden en meer op haar kerntaken concentreren, om het 'zelfregulerend vermogen van de samenleving' te bevorderen (CDA 1992:24, artikel 17). Bij de opbouw van de sociale verzorgingsstaat – waaraan de christen-democraten een belangrijke bijdrage hebben geleverd (zie hoofdstuk 9 van deze bundel) – is de overheid teveel de samenleving gaan reguleren; dat moet nu dus teruggedraaid worden. Deze afkeer van een 'verdelende overheid' typeert christen-democraten, maar ook conservatieven (Willett 1992:109-119; Scruton 1984: 102-105; Greiffenhagen 1971:213-216).

De staatsopvatting: democratie en gespreide verantwoordelijkheid

De overheid moet zich volgens christen-democraten dus pragmatisch en flexibel opstellen in plaats van een socialistische of een liberale blauwdruk aan de samenleving op te leggen. Die samenleving en haar diverse onderdelen heeft een eigen verantwoordelijkheid. Het CDA beroept zich hierbij op het beginsel van gespreide verantwoordelijkheid: 'Gespreide verantwoordelijkheid wil zeggen dat mensen en hun maatschappelijke organisaties zich naar hun bedoeling kunnen ontplooiën. (...) Mensen zijn (...) niet alleen verantwoordelijk voor zichzelf, maar tevens voor de medemens en voor de ontwikkeling van de samenleving en het natuurlijk leefmilieu' (CDA 1992:artikel 7).

De laatste zin zou ook in een liberaal beginselprogramma kunnen staan, de eerste niet: termen als 'bedoeling' en 'ontplooiing' zal een liberaal reserveren voor individuen en niet gauw gebruiken voor organisaties. Zo formuleert de VVD het in haar beginselverklaring: 'Elk mens is een unieke persoonlijkheid, die daarom de mogelijkheid moet hebben zich met besef van zijn verantwoordelijkheid voor anderen, de gemeenschap en de omgeving waarin hij leeft, te ontplooiën naar eigen aard, aanleg en levensovertuiging' (VVD 1980:artikel 2). Liberalen zien organisaties veeleer als overeenkomsten tussen gelijkgezinde individuen, die daarin hun eigen doelstellingen trachten te realiseren, dan als duurzame organische en levende eenheden met supra-individuele doeleinden. Een organische visie op maatschappelijke verbanden, de maatschappij als geheel en de staat, vindt men echter niet alleen bij christen-democraten, maar ook bij conservatieven (Willett 1992:65-78; Greiffenhagen 1971:200-216; Nisbet 1986:

25; Scruton 1984:21, 141-160; Rémond 1982:54-55). Vanuit deze visie wordt ook duidelijk waarom beide stromingen revolutionaire verandering en radicale hervormingen afwijzen: een organisme kun je niet als een gebouw tot de grond afbreken en dan weer volgens een blauwdruk opbouwen; het moet zich langzaam en spontaan kunnen ontwikkelen, al mag er wel eens een tak gesnoeid worden.

Een organische maatschappijvisie verkeert bovendien op gespannen voet met radicaal individualisme. Als onderdelen van een organisme kunnen individuele burgers weliswaar bepaalde rechten op vrijheid en zelf-ontplooiing genieten, maar ze mogen niet hun eigen belang laten prevaleren boven het belang van het geheel (Scruton 1984:19, 34, 66; Rémond 1982:58; Greiffenhagen 1971:194-199). Individuele zelf-ontplooiing en zelfbeschikking kennen dus grenzen en kunnen nooit het hoogste doel van een conservatief zijn. Dat geldt eveneens voor christen-democraten: 'zelfverwerkelijking is geen doel op zich, want dan zou zij ten diepste strijdig zijn met het zelfoverstijgende karakter van de verantwoordelijkheid en het geloof' (Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 1990:109). CDA-ers maken dan ook bezwaar tegen het recht op zelfbeschikking van een individu over eigen leven (zelfmoord of euthanasie), dat liberalen opeisen. Zelfs een genuanceerd voorstander van euthanasie in christen-democratische kring verwijst liever naar verantwoordelijkheid voor anderen dan naar de '(wijsgerig omstreden en religieus verwerpelijke) gedachte van "autonomie" of zelfbeschikking van de patiënt' (Woldring 1992:55).

Het beginsel van de gespreide verantwoordelijkheid wordt veelal gepresenteerd als een synthese of fusie van het antirevolutionaire beginsel van soevereiniteit in eigen kring en het katholieke subsidiariteitsbeginsel. De spanning tussen beide beginselen wordt daarbij soms wel eens te snel onder tafel geveegd – bijvoorbeeld door Hirsch Ballin (1988:111-137); meer genuanceerd door het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (1990:133-135).

Subsidiariteit is een elastisch begrip, dat de overheid eigenlijk veel ruimte biedt om zich met het maatschappelijk leven te bemoeien. Zodra een maatschappelijk probleem niet meer door familie, collega's of maatschappelijke organisaties opgelost kan worden, moet de staat ingrijpen – en dan bij voorkeur de lokale of gemeentelijke overheid, en pas in laatste instantie de nationale of – in het middel-eeuwse en opnieuw in het eigentijdse Europa – de supranationale overheid. De staat is uiteindelijk de hoogste vorm van wereldlijke gemeenschap, een *societas perfecta*, die in volmaaktheid alleen onderdoet voor de kerk (Van Wissen 1982:11-36; Klink 1991:71-92; vergelijk Scruton 1984:185).

In de antirevolutionaire, calvinistische visie is de staat veeleer nevenschikt dan bovengeschikt aan andere 'kringen'. De overheid mag wel tussen andere kringen bemiddelen, maar niet zonder meer ingrijpen. Het lijkt

dan ook geen toeval dat calvinisten doorgaans meer moeite hadden met regulering en planning van het maatschappelijk en economisch leven door de staat dan katholieken, die althans kort na de oorlog nog een 'geleide economie' wensten (Van Wissen 1982: 37). De afkeer van overheidsregulering die men bij het CDA aantreft – tenminste in zijn theoretische uitingen, wellicht minder in zijn politieke praktijk – sluit dan ook volgens de moraaltheoloog Saleminck niet naadloos aan bij de katholieke staatsleer (1991:139-156). Misschien eerder bij de calvinistische staatsvisie? Hoogendijk, een aanhanger van die visie binnen het CDA, acht de afstand van zijn partij tot de 'soevereiniteit in eigen kring'-gedachte toch nog groter dan die tot het subsidiariteitsbeginsel (1991:381-382). In de kleine protestants-christelijke partijen beschouwt men zelfs de staatsleer van het CDA als een (verwerpelijke) 'geseculariseerde katholieke visie' (Schuurman 1986; zie ook Rouvoet 1992:51-55). De conclusie dringt zich op, dat de christen-democraten met hun opvattingen over spreiding van verantwoordelijkheid en beperking van overheidstaken niet meer eenduidig in een katholieke of calvinistische traditie staan – maar misschien nog wel in een conservatieve traditie, mits men die niet te nauw opvat.

Conservatieve denkers als Stahl, De Bonald en Burke pleitten vanouds voor een sterke doch bescheiden overheid die families, maatschappelijke organen, gilden, verenigingen en lokale gemeenschappen hun eigen verantwoordelijkheid laat (Nisbet 1986:21-22, 34-46; Ribhegge 1989:66-67; Rémond 1982; 57-58, 97-98, 137; Von Martin 1972:139-189). Het subsidiariteitsbeginsel spreekt conservatieven dan ook vaak aan (Strakosch 1972:510). Het calvinistische beginsel van verschillende maatschappelijke 'kringen' met eigen soevereiniteit is evenmin volkomen vreemd aan de conservatieve traditie. In zekere zin vindt men het zelfs bij de aarts-katholieke Franse conservatief De Bonald, die familie, staat en kerk als autonome samenlevingen beschouwt: *société domestique*, *société politique*, *société religieuse* (Sizoo 1971:72-97). Moeilijk te verklaren is de verwantschap niet: de antirevolutionaire voorman Groen van Prinsterer putte immers ook uit conservatieve bron – met name het gedachtengoed van Stahl (Dengerink 1948:69-94; Sizoo 1971:98-130; Cliteur 1989b:287-293).

Anders, en vooral eerder dan de meeste conservatieven hebben de antirevolutionairen de parlementaire democratie aanvaard en tegen anti-democratische aanvallen verdedigd. Het CDA zet die traditie ook in zijn nieuwe beginselprogramma voort, met een gloedvol pleidooi voor de democratische rechtsstaat (1992:21-28, artikel 12). Binnen die traditie past echter ook een zekere huiver voor verdergaande democratisering van staat en maatschappij. Evenals zijn confessionele voorgangers wil het CDA zich principieel 'niet laten leiden door de macht van het getal, maar door de autoriteit van de inspiratiebron, het Evangelie' (1992:8). Een conservatief zal overigens deze

kritische kanttekening bij een radicale democratie-opvatting graag onderschrijven (Scruton 1984:46-70).

De maatschappijvisie: wedijver en solidariteit

Het beginsel van gespreide verantwoordelijkheid leidt tot verwerping van machtsmonopolies, zowel in de publieke als in de particuliere sector. Een centrale planeconomie is natuurlijk uit den boze, maar een vrije markteconomie kent ook gevaren van monopolievorming. In tegenstelling tot de liberalen – maar in overeenstemming met de sociaal-democraten – vrezen de christen-democraten bovendien overheersing van commercie en markt in publieke sferen als cultuur, onderwijs, media en gezondheidszorg. Marxisten en andere socialisten zien in die overheersing een onvermijdelijk gevolg van de ontwikkeling van het kapitalisme: de ‘basis’, de economische productiekrachten en productieverhoudingen, bepaalt immers uiteindelijk alle maatschappelijke en culturele verhoudingen, de ‘bovenbouw’ van de samenleving. De liberalen mochten die onvermijdelijkheid relativiseren, ze hebben nooit veel moeite gehad met commercieel denken en concurrentie in het sociaal en cultureel leven. Wedijver tussen producenten leidt immers op elk gebied tot een kwalitatief beter aanbod – onverschillig of het de productie van koelkasten of van klassieke muziek, klinische zorg of kritische theoriën betreft. Christen-democraten denken hier anders over. Ze verwerpen het economisch determinisme van de marxisten en neigen meer tot een idealistisch moralisme of legalisme, dat commercialisering van maatschappelijke sectoren wil bestrijden met wetgeving en ‘mentaliteitsverandering’ op individueel niveau.

Wedijver en winstbejag worden door de christen-democraten wel aanvaard, maar binnen de grenzen van een ‘sociale’ en ‘ecologisch verantwoorde’ markteconomie. In het program van 1980 verlangde het CDA nog dat de productie ‘maatschappelijk georiënteerd’ en ‘maatschappelijk zinvol’ zou zijn (CDA 1980:artikel 29). Ondanks hun kritiek op commerciële overheersing pleiten de christen-democraten – misschien niet helemaal consequent – toch ook voor concurrentie in de publieke sfeer, tussen scholen, tussen zendgemachtigden, ziekenhuizen enzovoorts (Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 1990: 113-115). Deze wedijver hoort bij de veelkleurigheid die zij niet alleen op economisch gebied, maar in de maatschappij als geheel toejuichen. Conservatieven doen dat overigens evenzeer (Willett 1992:149, 180; Cliteur 1989b:434). Liberalen denken hier tegenwoordig niet veel anders over – volgens Nisbet onder invloed van het conservatisme (1986:49-50, 83-84). De ‘sociale markteconomie’

neemt in een liberaal beginselprogramma eveneens een vooraanstaande plaats in (VVD 1980:artikel 7). Wel leggen liberalen doorgaans toch iets meer nadruk op 'markt' en iets minder op het 'sociale' dan christen-democraten. Laatstgenoemden worden af en toe nog wel eens geplaagd door utopische verlangens naar een andere vorm van samenleven dan de kapitalistische. Zelfs in het nieuwste beginselprogramma van het CDA komt dat verlangen voor, al blijft het vaag en dus waarschijnlijk zonder praktische betekenis: 'Armoede en vervreemding zullen worden uitgebannen. (...) Alles wordt nieuw' (CDA 1992:12). Het uiten van dergelijke *inoperative beliefs* zonder praktische betekenis acht de socioloog Harris overigens kenmerkend voor alle conservatieve groeperingen (1968:128-129). De nieuwe politiek leider van het CDA, Brinkman roemt dan ook juist het gebrek aan utopische neigingen bij zijn partij: 'Wij hebben als CDA naar verhouding het meest oog voor de werkelijkheid. Sommigen noemen dat conservatief. Ik noem het praktisch inzicht. (...) D66, VVD en PvdA staan elk op hun manier te sjoeren aan de gevestigde orde. (...) Maar de mensen en de problemen worden daardoor niet anders' (Van Empel 1993:18).

Bij de christen-democraten is de sociale en ecologisch verantwoorde markteconomie gefundeerd op de beginselen solidariteit en rentmeesterschap. Het beginsel van solidariteit komt niet alleen voor bij christen-democraten maar ook bij sociaal-democraten, conservatieven en zelfs bij liberalen. Wel hebben christen-democraten het beginsel dieper verankerd in hun ideologie; met name de katholieken onder hen, die vroeger immers hun ideologie 'solidarisme' noemden. De kern van het solidarisme vindt men verwoord in de encyclieken *Rerum Novarum* (Leo XIII 1891:23-56) en *Quadragesimo Anno* (Pius XI 1931:77-102; zie ook Van Ossendrecht 1928:133-158). Die ideologie had toen echter nog een anti-kapitalistische ondertoon. Met de socialisten deelden de solidaristen de vrees, dat het kapitalisme de solidariteit binnen en tussen sociale gemeenschappen – familie, dorp, bedrijf en beroep of stand – ondermijnde en de hechte traditionele banden van die *Gemeinschaft* zou vervangen door de *cash nexus*, de zakelijke ruilrelaties van de moderne *Gesellschaft* (Dierickx 1992). Die ruilrelaties zijn gebaseerd op wederzijds voordeel en worden dan ook verbroken zodra de kosten de baten overtreffen bij één van de partners. Solidariteit kan daarbij dus niet verwacht worden. De staat diende volgens de solidaristen de traditionele gemeenschappen derhalve te beschermen, of nog liever: in staat te stellen zichzelf te beschermen tegen de atomiserende invloed van het kapitalisme.

Daartoe bepleitten ze niet alleen fiscale en juridische maatregelen om gezin en familie te steunen, maar ook een organisatie van het bedrijfsleven in 'bedrijfs- en beroepsschappen' of corporaties die de saamhorigheid tussen bedrijfs- en vakgenoten zou bevorderen en de concurrentie beteugelen (Pius

XI 1931:95-102). Waar het solidarisme voldoende invloed kon vergaren, werd – vooral kort voor en na de Tweede Wereldoorlog – getracht die bedrijfsorganisatie op min of meer corporatieve leest van de grond te krijgen. Zoals bekend is dat over het algemeen slechts tijdelijk en gedeeltelijk gelukt. In plaats van een corporatieve ordening kwam hooguit een neo-corporatistische overlegstructuur tussen overheid, ondernemers en vakbonden tot stand – die echter juist ernstig begon af te brokkelen in de tijd dat het CDA ontstond (De Liagre Böhl 1991:104-123).

Pas toen de opbouw van een nieuwe corporatieve orde was mislukt, berustten de christen-democraten in de kapitalistische markteconomie – evenals de conservatieven (Greiffenhagen 1971:126-128; Nisbet 1986:64; Ljunggren 1988:120-144; Ribhegge 1989:12-13). Conservatieven blijven echter, evenals christen-democraten, bezwaren koesteren tegen de moderne consumptie-maatschappij, waarin 'citizenship was reduced to consumption' (Scruton 1986:97). Hun maatschappijkritiek heeft een idealistisch, vaak moraliserend karakter en richt zich vooral op mentaliteitsverandering; daarin verschilt zij van de socialistische maatschappijkritiek, die veeleer materiële belangen en sociale structuren betreft.

Solidariteit wordt geleidelijk meer een abstract ethisch appèl op de sociale partners – om toch liever overleg te plegen dan strijd te voeren – en minder een structureel alternatief voor de kapitalistische arbeidsverhoudingen. Tot op zekere hoogte deden de pausen Leo XIII en Pius XI in hun encyclieken eveneens een ethisch appèl op de (katholieke) arbeiders en ondernemers, maar dat was toen nog gefundeerd op de gemeenschap der gelovigen. Het CDA kan die gemeenschap niet meer vooronderstellen; zijn ethisch appèl krijgt daardoor een abstract en tamelijk vrijblijvend karakter (Lucardie 1989:172-197).

Het appèl op de 'sociale partners' om hun belangentegenstellingen te verzoenen, onderscheidt volgens Van Kersbergen christen-democraten nog steeds van andere stromingen (1993:285-290). Liberalen en socialisten zijn meer geneigd die tegenstellingen te aanvaarden als onvermijdelijk of zelfs wenselijk – al gaan niet alle liberalen hierin zover als Dahrendorf met zijn adagium 'Demokratie bedeutet Konflikt' (1972:195). Met Greiffenhagen (1971:231) zou men het streven naar verzoening en integratie echter ook een kenmerk van het conservatisme kunnen noemen. Vooral de sociaal-conservatieve stroming in Duitsland, maar ook de liberaal-conservatieve orléanisten in Frankrijk en Disreali's Tory Democrats in Engeland deelden dit streven (Blasius 1972:469-488; Müller 1974:199-221; Rémond 1982:88, 137, 161, 302-304; Beer 1969:69-79, 91-102, 245-276; Willett 1992:10-13, 65-78).

Het mensbeeld: personalisme en rentmeesterschap

Het meer ethisch dan structureel getinte solidariteitsbeginsel sluit nauw aan bij de sociaal-personalistische visie op de mens, die christen-democraten (en vooral katholieken) na de Tweede Wereldoorlog verdedigden als synthese of overstijging van individualisme en collectivisme. De mens is een sociaal persoon die zich alleen in een gemeenschap kan ontplooiën en die verantwoordelijkheid draagt voor anderen. Solidariteit is dus in de menselijke natuur verankerd en hoeft niet van buitenaf opgelegd te worden. De mens is echter ook een wezen dat tekort schiet (zondigt) en dus steun en correctie nodig heeft. De overheid laat de toepassing van het solidariteitsbeginsel liefst over aan de sociale partners, maar moet wel bijspringen als die tekort schieten – hier geldt weer het reeds besproken subsidiariteitsbeginsel (CDA 1992:artikel 40).

In concreto betekent dit voor het CDA dat de overheid een 'bodem in de zorg' waarborgt, bijvoorbeeld een basispakket voor de gezondheid, en sociale bijstand voor hen die niet meer in staat zijn hun kosten voor het levensonderhoud zelf te dragen. Sociaal denkende conservatieven en liberalen zullen hier wel mee instemmen; sociaal-democraten verwachten nog iets meer van de overheid, libertaire en klassieke liberalen iets minder. Het sociale personalisme sprak echter ook de PvdA sterk aan, vooral in haar beginjaren; het leeft daar nog in kleine kring, met name rond het blad *Tijd en Taak*. Sinds de jaren tachtig staan zelf-ontplooiing en individualisme echter even hoog in het rode vaandel als gemeenschapszin – via de nadruk op 'sociaal burgerschap' streeft de partij een soort synthese na (Lucardie 1989:177-180; PvdA 1993).

Individualisme uit zich in de praktijk onder meer in het streven naar individualisering van uitkeringen en belastingen, waar tegenwoordig zowel sociaal-democraten als liberalen voorstander van zijn. Christen-democraten hechten hier meer aan het draagkrachtbeginsel per huishouden (CDA 1992: artikel 42; CDA, 1991; zie ook hoofdstuk 10 van deze bundel). Het huishouden hoeft geen traditioneel gezin te zijn – voor confessionele partijen vroeger wel de norm – maar kan ook bestaan uit ongehuwden, hetero- of homoseksuelen. Alleen met homoseksuelen die sekse-genoten willen huwen heeft het CDA nog moeite; voor hen stelt het een nieuw wettelijk te regelen samenlevingsverband voor (CDA 1992:artikelen 67 en 68; Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 1986:62-67). Daarbij valt overigens op dat het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA in zijn rapport tegen een 'sekse-neutraal huwelijk' vooral praktische en nauwelijks godsdienstige bezwaren aanvoert. Ook op dat punt verschillen de christen-democraten nu weinig van conservatieven, die vanouds familie en gezin verdedigd hebben, soms op godsdienstige maar meestal op morele of praktisch-sociale gronden (Scruton 1984:31-33, 144-145; Nisbet 1984:52, 104, 107; Greiffenhagen 1971:157-159).

Het mensbeeld van de christen-democraten heeft niet alleen betrekking op de relatie tussen persoon en samenleving, maar ook op die tussen persoon en God. God heeft niet alleen de wereld maar ook de mens geschapen en hem aangesteld als rentmeester over Zijn schepping. Als rentmeester mag de mens wel de vruchten van de natuur gebruiken, maar niet het vruchtdragend vermogen aantasten (CDA 1992:artikel 50). De overheid heeft hier als dienaar van Gods een bijzondere taak de natuur te beschermen. Mag men van het CDA dientengevolge een radicaal, ecocentrisch milieubeleid verwachten, waarin de belangen van de natuur soms zwaarder wegen dan die van de mens? Sommige christen-democraten pleiten daar inderdaad voor (Scheltens 1988; Vermaat 1992). De partij deinst echter terug voor een radicaal beleid, wanneer de economische groei in het gedrang komt: vanwege 'het draagvlak dat nodig is voor milieubeleid zelf, maar ook voor sociaal beleid en de overige kerntaken van de overheid' (CDA 1992:56). 'Tegelijkertijd leidt groei tot extra vervuiling', geeft ze daarbij enigszins paradoxaal toe (CDA 1992:54). Hoewel het nieuwe beginselprogramma veel meer aandacht besteedt aan milieubeleid dan het oude, wekt het met dergelijke uitspraken toch een besluiteloze indruk. Het oude program was in al zijn beknoptheid soms duidelijker, bijvoorbeeld in de (weliswaar voorzichtige, maar onmiskenbare) afwijzing van kernenergie (CDA 1980:artikel 50); in het nieuwe program ontbreekt die afwijzing en blijven alle opties open op energiegebied.

Het milieubeleid van het CDA zoals dat bepleit wordt in recente verkiezingsprogramma's, lijkt evenmin erg radicaal. Volgens een analyse van de Vereniging Milieudefensie waren de programma's van RPF, PvdA, D66, GPV en Groen Links in 1989 'groener' en was alleen de VVD nog minder milieuvriendelijk dan het CDA (Brunt e.a. 1989). In het (ontwerp-)program voor de verkiezingen van 1994 krijgt het milieu meer aandacht, maar nog geen voorrang boven andere problemen (CDA 1993:13-17). In de praktijk leidt het beginsel van rentmeesterschap dus niet *per se* tot een minder antropocentrisch en meer radicaal milieubeleid dan bijvoorbeeld de humanistische 'solidariteit met toekomstige generaties' van de PvdA (PvdA 1978:19) – in theorie evenmin, volgens Achterberg (1992).

De verloren dochter uit de conservatieve familie

Dit korte overzicht doet natuurlijk niet volledig recht aan de rijkdom van het christen-democratische gedachtengoed en zelfs niet aan die van het CDA-

beginselprogramma. Met dit voorbehoud kan men niettemin een tweetal conclusies trekken.

In de eerste plaats onderscheiden christen-democraten zich van liberalen, conservatieven en sociaal-democraten vooral door hun taalgebruik en hun religieuze referentiekader. Bij 'vertaling' blijken de beginselen gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap niet een totaal ander beleid te inspireren dan rechtvaardigheid, vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit met toekomstige generaties. De verschillen tussen de partijen zijn in het algemeen wellicht minder duidelijk dan vroeger (Voerman en Lucardie 1992; Michels 1992).

In de tweede plaats moet men echter de verschillen tussen de partijen, hoe subtiel ook, niet al te gemakkelijk wegwuiven. In een breed historisch perspectief mag men de ideologie van het CDA wel als variant van het burgerlijk-liberale denken beschouwen; de kern van het liberalisme, het streven naar individuele vrijheid en gelijke rechten, parlementaire democratie, een markteconomie en scheiding tussen kerk en staat, is ook in het *Program van Uitgangspunten* te vinden. Voor een analyse van het Nederlandse partijstelsel anno 1994 is deze vaststelling toch te mager. Het CDA onderscheidt zich immers nog steeds van VVD en D66 door zijn sociaal-personalistisch geïnspireerde verzet tegen individualisering en zijn organische visie op het maatschappelijke middenveld: organisaties die 'zich naar hun bedoeling kunnen ontplooiën' (zie hoofdstuk 8 van deze bundel).

Juist op deze punten verschillen de christen-democraten echter nauwelijks van conservatieven in Engeland, Frankrijk of Scandinavië. Het ligt dan ook voor de hand dat beide stromingen in Europa steeds meer gaan samenwerken. In Duitsland zijn beide in feite al gefuseerd, binnen de *Christlich Demokratische Union* (Ribhegge 1989:252-290; Lucardie en Ten Napel 1993:53-72).

Deze samenwerking wekt niettemin nog weerstand op, vooral bij Nederlandse christen-democraten (Koole en Ten Napel 1993; vergelijk Penders 1993; Oostlander 1990). Dat is begrijpelijk, gezien het taboe dat in Nederland op het woord 'conservatief' rust (Von der Dunk 1982:182; Lucardie 1988:78). Bovendien mist men in het neo-liberale conservatisme zoals dat met name door Margaret Thatcher in de jaren tachtig belichaamd werd, het streven naar verzoening van sociale tegenstellingen. Dit streven was vanouds wel aanwezig bij de sociale linkervleugel van de Britse Conservatieven, maar raakte met de opkomst van Thatcher op de achtergrond (Peele 1988:13-34; Willett 1992:39-61). Niettemin, zelfs sociale conservatieven als MacMillan en Heath onderscheidden zich nog wel van christen-democraten. Een Britse christen-democraat zal dan ook niet altijd op de Tories stemmen en een Nederlandse conservatief niet altijd op het CDA.

Ze denken bijvoorbeeld anders over ontwikkelingssamenwerking en defensie (Maertens 1991). De vraag is, hoe fundamenteel die verschillen zijn.

Is de christen-democratie niet te beschouwen als een 'verloren dochter' uit de conservatieve familie, die zich weliswaar anders ontwikkeld heeft maar toch familieverwantschap blijft vertonen?

De confessionele voorgangers van de christen-democratie waren immers in wezen conservatief, in hun afkeer van de Franse Revolutie en haar idealen. Ze wezen de leer van de volkssoevereiniteit, het sociale contract-denken, het streven naar autonomie van het individu, de gelijkheidsgedachte en het optimistische, rationalistische mensbeeld van liberalen en socialisten af. Daarvoor in de plaats stelden ze een meer pessimistisch of 'realistisch' en minder individualistisch mensbeeld, een organische maatschappijvisie en de behoefte aan een 'normerende', min of meer christelijke staat. In dat 'min of meer christelijk' schuilt natuurlijk wel reeds een potentieel conflict tussen clericale en wereldlijke conservatieven.

Dat conflict leidde dan ook in Nederland en andere delen van het Europese continent tot een breuk. Beide conservatieve stromingen zochten steun elders: de wereldlijke conservatieven bij de behoudende vleugel van de liberalen, waar ze uiteindelijk in opgingen; de confessionelen bij meer vooruitstrevende geloofsgenoten. Vooral de antirevolutionairen, in mindere mate ook de katholieken, werden zodoende al vroeg 'volkspartijen' met een sociaal en democratisch gezicht. In ons land worden beide dan ook als emancipatiebewegingen gezien, in sommige opzichten vergelijkbaar met de sociaal-democratie: alle drie streden immers voor de rechten van verdrukte groepen tegen de liberale elite. Tot op zekere hoogte zou men hetzelfde kunnen zeggen van Italiaanse en Franse katholieken die rond 1900 oppositie voerden tegen de liberale en anti-clericale elites in hun land. Sociologisch zou men – met Mannheim – hiermee ook de aanwezigheid van utopische elementen bij confessionelen en christen-democraten kunnen verklaren, die bij conservatieven doorgaans ontbreken (1960:206-215).

De Britse en Scandinavische conservatieven behielden immers meer invloed op 'hun' staat en samenleving. De banden tussen staat en *Established Church* werden wel versoepeld maar niet verbroken. Bovendien konden zij zich zodoende meer vereenzelvigen met de nationale staat en neigden dus meer tot een nationalistisch buitenlands beleid dan de christen-democraten die immers uit oppositie-bewegingen voortkwamen. Met hulp van een nationalistische ideologie verwierven ook de conservatieven zich een massabasis, die als het ware de plaats innam van het geloof bij de christen-democraten.

Met de toenemende secularisatie en de Europese integratie – zelf altijd vurig nagestreefd door christen-democraten (zie hoofdstuk 12 van deze bundel) – zullen die verschillen naar verwachting echter steeds meer vervagen. Als de

Nederlandse afdeling van de Europese Volkspartij in 2076 haar honderdjarig bestaan viert, zal men zich misschien nauwelijks meer weten te herinneren of 'CDA' stond voor 'Christen Democratisch Appèl' of 'Conservatief Democratische Alliantie'. Een meerderheid van moslims, hindoes en onkerkelijken in de partij zal dan waarschijnlijk al lang besloten hebben – in navolging van de VPRO – de afkorting CDA niet meer voluit te schrijven. De 'verloren dochter' heeft dan haar wilde haren verloren en kan naar het conservatieve huis terugkeren – dat intussen immers ook gerenoveerd en gedemocratiseerd is.

Conclusie: het belang van ideologie

Dat wil niet zeggen dat ideologie voor christen-democraten onbelangrijk wordt. Ideologie is voor christen-democraten, evenals voor conservatieven en andere stromingen, geen overbodige luxe, maar een noodzakelijk bindmiddel voor kiezers en kader. Een *catch-all* partij zonder ideologie (zie hoofdstuk 4 van deze bundel) kan via issues en persoonlijkheden wel tijdelijk veel macht verwerven, maar zal die niet kunnen consolideren. Ook een 'moderne kaderpartij' heeft ideologisch gemotiveerd kader nodig om te overleven en kan niet volstaan met 'baantjes' te verdelen om de leden te motiveren (Koole 1992:378-412). Die ideologie verliest echter haar kracht als men haar alleen als (bind)middel beziet – men moet er in geloven, ondanks mogelijke twijfels. Voor christen-democraten in een gesecculariseerde samenleving levert dat soms een moeilijke worsteling op. Zelfs een minder gelovig conservatief als Scruton heeft het moeilijk met een kritische analyse van eigen 'mythen': 'In discussing their basis we emerge from the sea of politics on to a strange desert shore of pure opinion, a place of doubt, bluff and subterfuge. The wisest course is to turn back and re-immers oneself' (1984:191). Terug dus, in de golven van de ideologie.

Een ideologie in een gesecculariseerde en geïndividualiseerde samenleving kan echter ook niet teveel 'mythen' en dogma's bevatten, want dan wordt zij ook ongeloofwaardig. Juist de ideologie van het CDA anno 1994 lijkt flexibel en pragmatisch genoeg om geloofwaardig te blijven. Naast tal van *inoperative beliefs* zijn een aantal *operative beliefs* nodig, om zelfrespect en identiteit te behouden – en daarmee op den duur ook de machtsbasis.

De open definitie van 'gerechtigheid' biedt alle ruimte, binnen de grenzen van de sociale rechtsstaat, om verschillende coalities aan te gaan en een hervormingsgezinnd beleid af te wisselen met een behoudende koers. Het beginsel van gespreide verantwoordelijkheid kan dienen om een – al dan niet vermeende – machtsbasis in het maatschappelijke middenveld te rechtvaardigen.

Solidariteit is niet langer een anti-kapitalistisch streven naar corporatieve verhoudingen, maar een abstract en dus tamelijk onschuldig ethisch appèl op het geweten van werkgevers en werknemers. Rentmeesterschap zou wellicht tot radicale en dus voor de machtsbasis gevaarlijke keuzen kunnen leiden, maar wordt in het CDA zo voorzichtig uitgelegd dat beleidsmakers er nog alle kanten mee uit kunnen. Alleen radicale individualisering en democratisering zouden vermoedelijk op ideologische weerstanden van de christen-democraten stuiten. Dat zou dan ook de enige ideologische noemer zijn waarop een 'paarse coalitie' van D66, PvdA en VVD zou kunnen ontstaan, die het CDA naar de oppositiebanken zou drijven. De VVD zou dan echter haar conservatieve kiezers aan het CDA kwijt kunnen raken, zonder daar veel voor terug te krijgen. Het CDA zou zich nog duidelijker tot conservatief-democratische alliantie ontwikkelen, naar het voorbeeld van de Duitse CDU, en haar middenpositie verliezen. De partij zou daarmee enige macht verliezen – de macht om naar believen coalitiepartners ter rechter of linker zijde te kiezen – maar misschien haar ideologische consistentie vergroten en dus ook ideologische macht winnen.

Literatuur

Achterberg, W.

- 1992 *Humanisme zonder arrogantie. Modern humanisme en ecocentrisme*. Wageningen, Landbouw Universiteit.

Beer, S.

- 1969 *British Politics in the Collectivist Age*. New York: Random House.

Bomers, H.

- 1993 'De volle maat van Christus is het CDA te veel.' *de Volkskrant*, 7 april.

Brunt, M. e.a.

- 1989 'Krabben aan het groen.' *Milieudefensie*, 7, pp. 2-9.

CDA

- 1980 Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl. Den Haag, CDA.
 1991 *Individualisering en draagkracht*. Den Haag, CDA.
 1992 *Ontwerp-Program van Uitgangspunten*. Den Haag, CDA.
 1993 'Wat echt telt: ontwerp-verkiezingsprogramma.' *CDA Krant*, 8, 5, pp. 3-26.

Cliteur, P.B.

- 1989a 'Revolutie en contrarevolutie in de ideologie van de huidige Nederlandse politieke partijen – Over de doorwerking van de ideeën van Verlichting en Franse Revolutie bij de drie grote partijen.' In: R.A. Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof: De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen*. Houten, Fibula/Unieboek.
 1989b *Conservatisme en cultuurrecht*, Amsterdam, Cliteur.

- Couwenberg, S.W.
 1959 *De strijd tussen progressiviteit en conservatisme*. Den Haag, Pax.
 1992 'Positie van geloof en christendom in de jaren negentig.' In: S.W. Couwenberg (red.), *Geloof en Christendom in de jaren negentig*. Kampen, Kok Agora.
 1993 'CDA en Nederlandse politiek.' *Civis Mundi*, 32, 1, pp. 1-4.
- Dahrendorf, R.
 1972 *Konflikt und Freiheit*. München, Piper.
- Dengerink, J.D.
 1948 *Critisch-historisch onderzoek naar de sociologische ontwikkeling van het beginsel der 'soevereiniteit in eigen kring' in de 19e en 20e eeuw*. Kampen, Kok.
- Diepenhorst, I.A.
 1992 'CDA moet zich bezinnen op wat religies bindt en scheidt.' *Trouw*, 28 augustus.
- Dierickx, G.
 1992 *Christian Democracy and its Ideological Rivals*. Paper submitted to the ECPR Joint Sessions, Limerick.
- Dunk, H.W. von der
 1982 'Conservatism in The Netherlands.' In: Z. Layton-Henry (red.), *Conservative Politics in Western Europe*. Londen, MacMillan.
- Empel, F. van
 1993 'Elco Brinkman presenteert zich als kandidaat-premier.' *Elsevier*, 49, 41, pp. 16-20.
- Fogarty, M.
 1974 *Christian Democracy in Western Europe 1820-1953*. Westport, Greenwood Press (tweede druk).
- Greiffenhagen, M.
 1971 *Das Dilemma des Konservatismus in Deutschland*. München, Piper Verlag.
- Harris, N.
 1968 *Beliefs in society. The problem of ideology*. Harmondsworth, Penguin.
- Hirsch Ballin, E.M.H.
 1988 'De christen-democratische politieke overtuiging omtrent de reikwijdte van democratisch-rechtsstatelijke politiek.' In: A.M.J. Kreukels en J.B.D. Simonis (red.), *Publiek domein. De veranderende balans tussen staat en samenleving*. Meppel, Boom.
- Hoogendijk, W.C.D.
 1991 'De halve waarheid.' *Christen Democratische Verkenningen*, 11, 10, pp. 379-389.
- Kersbergen, K. van
 1993 'Het centrum van de macht en de macht van het centrum: een vergelijkende analyse van de bijzonderheid van Nederland en de Nederlandse christen-democratie.' In: Uwe Becker (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*. Amsterdam, Het Spinhuis (tweede druk).
- Kinneging, A.A.M. e.a.
 1988 *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*. Den Haag, Prof.Mr.B.M. Teldersstichting.

Klink, A.

- 1991 *Christen-democratie en overheid. De christen-democratische politieke filosofie en enige staats- en bestuursrechtelijke implicaties.* Leiden, Rijksuniversiteit Leiden.

Kok, T. de

- 1992 'Rome verstaat eigen "Populorum Progressio" niet.' *NRC-Handelsblad*, 18 december.

Koole, R.A.

- 1992 *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990.* Utrecht, Het Spectrum.

Koole, R.A. en H.-M. T.D. ten Napel

- 1993 'De conservatieve verleiding: Christen-democratische machtsvorming op Europees niveau.' *Civis Mundi*, 32, 1, pp. 12-18.

Kuipers, S.K. e.a.

- 1979 *Een liberale visie op de verdeling van inkomen en vermogen.* Den Haag, Prof.Mr.B.M. Teldersstichting.

Langeveld, H.J.

- 1987 'Horzels rond het antirevolutionaire paard. Progressieve dissidenten in de protestantse politiek tussen 1900 en 1940.' In: J. de Bruijn (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht: aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940.* Amsterdam, Passage.

- 1988 *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946.* Den Haag, SDU.

Leo XIII

- 1891 'Rerum Novarum: over de toestand der arbeiders.' In: *Rerum Novarum/Quadragesimo Anno.* Utrecht, Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging.

Liagre Böhl, H. de

- 1991 'De confessionelen en het corporatisme in Nederland.' In: Paul Luykx en Hans Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje: een eeuw confessionele politiek.* Den Haag, SDU.

Ljunggren, S.-B.

- 1988 'Conservatism in Norway and Sweden.' In: Brian Girvin (red.), *The Transformation of Contemporary Conservatism.* Londen, Sage.

Lucardie, P.

- 1988 'Conservatism in the Netherlands: Fragments and Fringe Groups.' In: Brian Girvin (red.), *The Transformation of Contemporary Conservatism.* Londen, Sage.

- 1989 'Individualisme, beambtendom en populisme. Politieke partijen in de greep van het post-modernisme.' In: *Jaarboek 1988 DNPP.* Groningen, Rijksuniversiteit Groningen.

Lucardie, A.P.M. en H.-M.T.D. ten Napel

- 1993 'Van confessioneel naar liberaal-conservatief? De ontwikkeling van het CDA vergeleken met christen-democratische partijen elders in Europa.' In: *Jaarboek 1992 DNPP,* Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

- Maertens, P.
1991 'Christen-democraten en conservatieven.' *Christen Democratische Verkenningen*, 11, 5, pp. 199-208.
- Mannheim, K.
1960 *Ideology and Utopia*. Londen, Routledge en Kegan Paul.
- Martin, A. von
1972 'Weltanschauliche Motive im altkonservativen Denken.' In: G.-K. Kaltenbrunner (red.), *Rekonstruktion des Konservatismus*. Freiburg, Rombach Verlag.
- Michels, A.M.B.
1992 'PvdA, VVD en CDA; ideologische profilering of "catch-all parties"?' *Acta Politica*, 27, 2, pp. 189-212.
- Müller, J.B.
1974 'Der deutsche Sozialkonservatismus.' In: H.-G. Schumann (red.), *Konservatismus*. Keulen, Kiepenheuer en Witsch.
- Napel, H.-M.T.D. ten
1992 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*. Kampen, Kok Agora.
- Nauta, L.W.
1977 'Over gelijkheid en solidariteit.' In: Wouter Gortzak (red.), *Demokratisch Socialisme in Nederland: over de beginselen van de PvdA*. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting.
- Nisbet, R.
1986 *Conservatism: Dream and Reality*. Milton Keynes, Open University Press.
- Oostlander, A.M.
1990 'Christen-democratie versus conservatieve politiek.' *Christen Democratische Verkenningen*, 10, 9, pp. 380-387.
- Ossendrecht, C. van
1928 *De sociale kwestie*. Utrecht, R.K. Arbeidersbeweging.
- O'Sullivan, N.
1976 *Conservatism*. Londen, Dent & Sons.
- Peele, G.
1988 'British Conservatism: Ideological Change and Electoral Uncertainty.' In: Brian Girvin (red.), *The Transformation of Contemporary Conservatism*. Londen, Sage.
- Penders, J.J.M.
1993 'Sleutel voor CDA ligt in Europa.' *Civis Mundi*, 32, 1, pp. 18-20.
- PvdA
1978 *Beginselprogramma*. Amsterdam, Partij van de Arbeid.
1993 *Wat mensen bindt. Partij van de Arbeid Verkiezingsprogramma 1994-1998*. Amsterdam, PvdA.

- Pius XI
1931 'Quadragesimo Anno: over het herstel der maatschappelijke orde en haar vervolmaking volgens de wet des Evangelies bij gelegenheid van het 40-jarig jubilé van de uitvaardiging der encyclick Rerum Novarum van Leo XIII.' In: *Rerum Novarum/Quadragesimo Anno*. Utrecht, Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging.
- Rémond, R.
1982 *Les Droites en France*. Parijs, Aubier Montaigne.
- Ribhegge, W.
1989 *Konservative Politik in Deutschland. Von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Rouvoet, A.
1992 *Reformatiorische staatsvisie. De RPF en het ambt van de overheid*. Nunspeet, Marnix van St. Aldegonde Stichting.
- Salemink, T.A.M.
1991 'Christen-democraten en het einde van de geschiedenis.' In: B. van Stokkom (red.), *Voorbij de ideologie: zingeving en politiek na Fukuyama's 'einde van de geschiedenis'*. Baarn, Gooi en Sticht.
- Scheltens, D.F.
1988 'Ecologische ethiek.' *Christen Democratische Verkenningen*, 12, pp. 466-472.
- Schuurman, E.
1986 'CDA verliest reformatiorische beginselen.' *Nieuw Nederland*, 12, 9, p. 5.
- Scruton, R.
1984 *The Meaning of Conservatism*. Londen, Macmillan.
- Sizoo, J.
1971 *Inzake rechts: verkenning van een politieke gedachtenwereld*. Meppel, Boom.
- Strakosch, H.
1974 'Liberalismus und Konservatismus: Gegensatz und Möglichkeit einer Synthese.' In: G.-K. Kaltenbrunner (red.), *Rekonstruktion des Konservatismus*. Freiburg, Rombach Verlag.
- Stuurman, S.
1983 *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*. Nijmegen, SUN.
- Vermaat, A.J.
1992 'De geur van groei.' *Christen Democratische Verkenningen*, 1, pp. 3-23.
- Voerman, G. en P. Lucardie
1992 'Ideologie en individualisering: de grondslagdiscussie bij CDA, PvdA en VVD.' *Beleid en maatschappij*, 19, 1, pp. 31-41.
- VVD
1980 *Beginselverklaring van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*. Den Haag, Volkspartij voor Vrijheid en Democratie.

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

- 1986 *I + 1 = samen. Publieke erkenning van lotsverbondenheid: een christen-democratische bijdrage tot de gedachtenvorming over huwelijkse en niet-huwelijkse relaties.* Den Haag, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.
- 1990 *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving.* Houten, Bohn Stafleu Van Loghum.

Willett, D.

- 1992 *Modern Conservatism.* Londen, Penguin.

Wissen, G.J.M. van

- 1982 *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven.* Amsterdam, Rodopi.

Woldring, H.E.S.

- 1992 'Euthanasie: antwoord en verantwoording,' *Christen Democratische Verkenningen*, 12, 2, pp. 51-57.

Noot

1. Zo vermeldt artikel 2 van de Statuten van het Gereformeerd Politiek Verbond: 'De Heilige Schrift, waarvan de Drie Formulieren van Enigheid van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehandhaafd in de vrijmaking dezer kerken, de hoofdsom leren, is de enige grondslag en regel van het Verbond, ook voor het staatkundig leven'. De twee andere partijen verwijzen niet naar één bepaalde kerk maar wel naar een geloofsbelijdenis: 'De RPF aanvaardt als enige norm voor haar politieke denken en handelen het onfeilbare en gezaghebbende Woord van God zoals ten aanzien daarvan ook beleden wordt in de drie Formulieren van Enigheid.' (artikel 2 Statuten; zie ook artikel 1 Basisprogram RPF); de SGP stelt zich eveneens volgens artikel 2 van haar Statuten 'op de grondslag van Gods Woord, zoals daarvan belijdenis gedaan wordt in de artikelen 2 tot en met 7 der Nederlandse Geloofsbelijdenis'.

Deel II

Partij-organisatie, maatschappelijke en electorale basis

Hoofdstuk 4

Het CDA als *catch-all* partij?

André Krouwel

Politieke partijen zijn ontegenzeggelijk verbonden met democratische machtsvorming. Er wordt wel eens gesteld dat partijen de democratie hebben gecreëerd en de democratie zou zelfs veilig zijn in de handen van politieke partijen. In de Nederlandse politieke machtsverhoudingen zijn de confessionele partijen, het CDA en zijn voorlopers, erin geslaagd de meest dominante en centrale positie te veroveren (Van Roozendaal 1993). Vanaf de introductie van het algemeen kiesrecht in 1917 tot de verkiezingen van 1967 behaalden de confessionele partijen gezamenlijk de meerderheid van de stemmen en hebben zij, ook na 1967, onafgebroken zitting gehad in de regering.

De vraag die in dit hoofdstuk aan de orde is, luidt: in hoeverre kan het concept van de *catch-all* partij een bijdrage leveren aan de verklaring van de unieke machtspositie van het CDA en zijn voorlopers? De *catch-all* these lijkt voor dit doel geschikt, juist omdat ze partijen analyseert als politieke actoren die zich continu weten aan te passen aan de veranderende omgeving, wanneer zij niet in staat blijken deze te beheersen. Deze aanpassingen en veranderingen zijn te vinden in de ideologie en strategie van een partij, in haar organisatie en op het electorale vlak. Dit fenomeen van aanpassing op meerdere gebieden zou mede kunnen verklaren waarom de traditionele partijen in staat zijn zolang te overleven.

Maar als alle partijen, onder invloed van sociale, economische en culturele ontwikkelingen, zich aan kunnen passen aan hun veranderende omgeving, wat maakt dan dat de christen-democratische partijen daarin beter slagen dan de andere partijen? Een mogelijke verklaring, en andere auteurs in deze bundel wijzen daar ook op, is het integratieve karakter van de ideologie van de christen-democratie. De voortdurende inspanning om tot een vergelijk te komen tussen verschillende maatschappelijke groeperingen en hun vaak tegenstrijdige

belangen, maakt van de christen-democratie een partij die bij uitstek gericht is op aanpassing en verandering.

Dit integratieve karakter alleen is echter geen voldoende verklaring voor het succes van de aanpassing. Voor de praktische uitvoering van deze op consensus gerichte strategie is een adaptieve partij-organisatie en een flexibele ideologie nodig. Het innemen van een politieke middenpositie, het verzoenen van verschillende belangen en het tegelijkertijd streven naar machtsvorming maken van christen-democratische partijen *catch-all* partijen *avant-la-lettre* (Van Kersbergen 1994). Meer dan andere partijen zouden christen-democratische partijen hun *catch-all* karakter en hun doel om een zo breed mogelijk deel van de bevolking aan te spreken, benadrukken (Von Beyme 1985).

In welke mate is het CDA daadwerkelijk te karakteriseren als *catch-all* partij en in hoeverre verklaart de *catch-all* these de centrale machtspositie van het CDA in de Nederlandse politiek? Eerst zal een definitie van het begrip *catch-all* partij worden gegeven. Om de mate van 'catch-allisme' van het CDA en zijn voorlopers vast te stellen zal een vergelijking worden gemaakt met zijn belangrijkste politieke concurrenten de VVD en de PvdA. Tenslotte zal worden ingegaan op de consequenties die veranderingen en aanpassingen van politieke partijen hebben voor de competitie tussen partijen in de Nederlandse politiek.

De *catch-all* these

De *catch-all* these is oorspronkelijk geformuleerd door Otto Kirchheimer (1959; 1966). Kirchheimer meende dat zijn stelling een verklaring kon bieden voor het succes of de mislukking van politieke partijen. De precieze betekenis van het *catch-all* concept is echter niet altijd even duidelijk. Pogingen om tot eenduidige definitie van het begrip te komen hebben nogal wat stof doen opwaaien (zie bijvoorbeeld Ditrich 1983; Mintzel 1984; Wolinetz 1991). Ondanks het nog steeds voortgaande debat en de nog aanzienlijke meningsverschillen over de interpretatie van de *catch-all* these, zal Kirchheimers argumentatie hier kort worden samengevat.

Kon men van de vooroorlogse partijen in West-Europa nog stellen dat zij de vertegenwoordigers waren van specifieke sociale of religieuze groepen, na de Tweede Wereldoorlog verdwenen de scherpe klassentegenstellingen en confessionele scheidslijnen langzamerhand als gevolg van ongekeerde economische groei en het ontstaan en de uitbreiding van de welvaartsstaat. In de jaren vijftig en zestig werden partijen gedwongen de 'wet van de electorale

markt' te aanvaarden en zich te richten op een breder deel van de bevolking dan de traditionele cliëntèle. Hierdoor ontstond een nieuw type partij: de *catch-all* volkspartij. De oude, sterk ideologisch geladen doelstelling van representatie van bepaalde sociale groepen in het politieke bestel werd gematigd, met als oogmerk de gunst van zoveel mogelijk kiezers te winnen. Dit is mogelijk geworden door het ontstaan van een brede middenklasse. De hoge mate van economische groei, de ontwikkeling van de welvaartsstaat en het overheidsingrijpen in het economisch proces hebben de levensstandaard van velen zozeer verhoogd, dat partijen in staat zijn te appelleren aan een brede groep kiezers wier belangen niet veel uiteenlopen. Partijen concentreren zich daarom ook steeds meer op *issues* die breed worden gedragen in de samenleving en benadrukken steeds minder de onderlinge tegenstellingen.

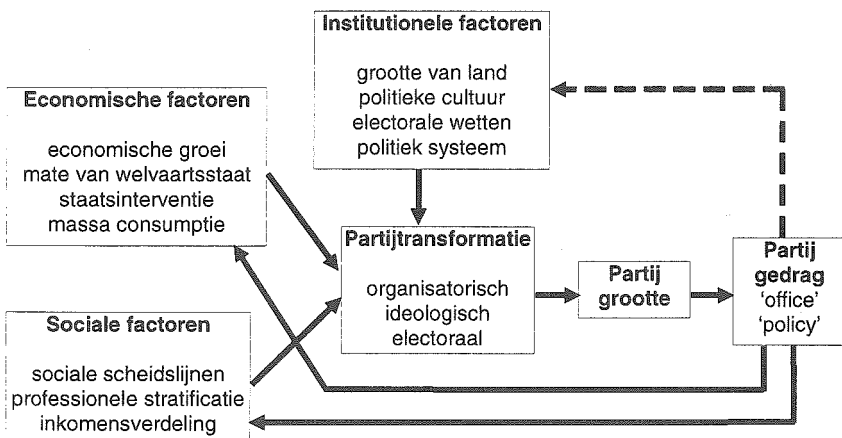
De kiezers laten zich bij het bepalen van hun politieke voorkeuren steeds sterker leiden door hun waardering voor de politieke leider van een partij. Het effect hiervan is dat het charisma van een lijsttrekker steeds bepalender wordt voor het electorale succes. Dit hangt samen met de veranderende functie van politieke partijen. *Catch-all* partijen proberen namelijk niet langer meer nieuwe groepen in de politieke samenleving te integreren en articuleren niet langer uitsluitend de belangen van deze groepen. In plaats daarvan is de recrutering van kandidaten voor vertegenwoordigende lichamen verreweg de belangrijkste functie van een moderne partij geworden (Kirchheimer 1966). De kenmerken van een partij die zich heeft ontwikkeld van een massapartij tot een *catch-all* partij zijn dus:

1. een drastische reductie van de ideologische bagage van de partij;
2. een versterking van het top-leiderschap; politieke leiders worden eerder beoordeeld op hun betekenis voor het totale politieke en sociale systeem dan op de mate waarin zij de specifieke doelen van de partij bevorderen;
3. een vermindering van de rol van het gemiddelde partijlid; de rol van partijleden is als een relikwie die uitsluitend het *catch-all* imago in de weg staat;
4. minder nadruk op het klasse-aspect en de specifieke sociale of confessionele cliëntèle, ten faveure van de recrutering van kiezers uit de bevolking als geheel;
5. samenwerking met een groot aantal belangengroeperingen; de verminderde loyaliteit van leden en kiezers dwingt partijen met een *catch-all* stijl zich op deze manier van permanente electorale steun te verzekeren.

Samengevat zou men kunnen zeggen dat in Kirchheimers optiek partijen zich aanpassen aan sociale en economische ontwikkelingen in hun omgeving, omdat zij electoraal trachten te overleven. Kirchheimers *catch-all* these is dan

ook op te vatten als een causaal model van transformatie van het partijstelsel, zoals weergegeven in figuur 4.1.

Figuur 4.1 Kischheimers model van transformatie van het partijstelsel

Volgens Kirchheimer zijn er verschillende factoren die de *catch-all* ontwikkeling beïnvloeden. Allereerst zijn er de institutionele factoren die niet direct door een enkele partij te beïnvloeden zijn. De grootte van het land, het aantal concurrerende partijen in het politieke systeem, de politieke cultuur en de electorale wetgeving bepalen mede de mogelijkheden tot aanpassing aan de veranderende omgeving. Van meer directe invloed op de *catch-all* ontwikkeling zijn de economische factoren. Toenemende economische welvaart, massaconsumptie en uitbreiding van de welvaartsstaat verminderen de sociaal-economische tegenstellingen en doen een brede middengroep ontstaan. Dit is nadrukkelijk van invloed op de ontwikkeling van *catch-all* partijen. Tenslotte zijn er nog sociale factoren die de mogelijkheden van de *catch-all* ontwikkeling beïnvloeden. Sociale scheidslijnen, maar ook de professionele stratificatie bepalen in hoge mate de vorm van partijcompetitie. Een brede middenlaag maakt het partijen mogelijk te appelleren aan kiezers buiten de traditionele cliëntèle.

Al deze factoren achtte Kirchheimer van invloed op de organisatorische, ideologische en electorale verandering van partijen. De mate waarin politieke organisaties in staat zijn te reageren op deze invloeden verklaart hun electorale succes. Hier ontstaat de connectie van verandering van een individuele partij naar de verandering van het gehele partijstelsel. De *catch-all* ontwikkeling is een 'besmettelijk' fenomeen. Wanneer één partij met succes de *catch-all*

strategie aanwendt, moeten andere volgen om electoraal te overleven. Dit zal zowel het soort als het aantal partijen in het politieke stelsel beïnvloeden.

In dit hoofdstuk zal eerst het individuele partijniveau worden geanalyseerd. Aan het eind van dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de consequenties van de *catch-all* ontwikkeling voor het Nederlandse partijstelsel als geheel. De hierboven genoemde vijf kenmerken van de *catch-all* ontwikkeling op individueel partij niveau kunnen worden ondergebracht in de drie dimensies van aanpassing en verandering van politieke partijen: een ideologische dimensie (punt 1 van Kirchheimers kenmerken), een organisatorische dimensie (punten 2 en 3) en een electorale dimensie (punten 4 en 5). We zullen deze dimensies nader beschouwen.

De ideologische dimensie

Christen-democratische verkiezingsprogramma's beginnen meestal met algemene stellingen over het belang van christelijke waarden voor het politiek handelen. Na de Tweede Wereldoorlog zijn de confessionele partijen echter minder de nadruk gaan leggen op hun religieuze standpunten. Ze benadrukken steeds vaker dat ze zich richten naar de gehele Nederlandse bevolking (Von Beyme 1985:93). Vooral de christen-democratische ideologie van het CDA heeft, vanwege het integratieve karakter, een electoraal voordeel. Men kan echter ook wijzen op de electorale beperkingen die een confessionele ideologie met zich meebrengt. Het blijft voor een christen-democratische partij lastig het niet-christelijke deel van de bevolking aan te spreken. Net als een magneet kan een religieus geïnspireerde ideologie een aantrekkende kracht op godsdienstige kiezers hebben, maar evenzogoed een afstotende werking op seculiere kiezers. Door middel van het benadrukken van het solidariteitsaspect van de christen-democratische doctrine, is het theoretisch wel degelijk mogelijk om een sociaal gediversifieerd kiezerspubliek aan te trekken. Het feit dat een christen-democratische partij op deze manier de links-rechts dimensie kan doorkruisen met de religieuze dimensie maakt het voor deze partijen mogelijk de sociaal-economische tegenstellingen te depolitiseren. De christen-democratie zet dan de religieus geïnspireerde ideologie in om de politieke relevantie van 'klasse' (ofwel links en rechts) te doorkruisen en daarmee in te nemen. Deze depolitisering lijkt een beslissende voorwaarde te zijn voor de pragmatische christen-democratische politiek die erop is gericht om een of andere vorm van samenwerking en harmonie tussen sociale groepen, klassen en lagen te bewerkstelligen. Het specifieke kenmerk van het

christen-democratisch gedachtengoed betreft dan inderdaad het integratieve karakter. Er wordt niet zozeer een keuze gemaakt om steun te zoeken bij een (aantal) sociale groep(en), maar christen-democraten vragen zich veeleer af hoe een levensvatbare bemiddeling tussen alle maatschappelijke belangen tot stand kan worden gebracht (zie Van Kersbergen 1993; 1994; zie ook de hoofdstukken 3 en 12 van deze bundel).

Uit een empirische analyse van de verkiezingsprogramma's van Nederlandse politieke partijen (Michels 1992) komt het bijzondere karakter van de christen-democratische ideologie naar voren. Het CDA legt, in tegenstelling tot de PvdA en de VVD, vooral de nadruk op de 'immateriële aspecten' van de samenleving. Interessant is dat het hoofdthema van de ideologie van het CDA (verantwoordelijkheid van mensen tegenover elkaar en tegenover de schepping) vooral als *vaag* te kwalificeren valt ten opzichte van het meer materialistische sociaal-democratische 'hervdelen van inkomen, kennis, macht en arbeid' en het liberale 'vrijheid van het individu' anderzijds. Michels verbindt hieraan de conclusie dat vanwege die 'vaagheid' het CDA veel *minder* ideologisch profiel zou hebben dan de PvdA en de VVD. Door deze 'afwezigheid van ideologie' zou het CDA daarom met recht een *catch-all* partij genoemd kunnen worden. Paradoxaal genoeg is het CDA zich in de loop van de jaren tachtig ideologisch steeds sterker gaan profileren. Tegelijkertijd lijkt de coherentie van de ideologie toe te nemen en komt de partij op een aantal centrale politieke stellingnames dichterbij de andere partijen te liggen (Michels 1992:210-211).

Lucardie (1993) stelt daarentegen dat het beginselprogramma van het CDA wel degelijk verschilt van dat van de PvdA en de VVD. Het CDA hanteert geen vaste normen bij de bepaling van de taken van de overheid en vindt dat de overheid zich terughoudend en pragmatisch moet opstellen, terwijl de liberalen en sociaal-democraten 'twisten over de criteria voor een rechtvaardige verdeling van inkomen en bezit' (Lucardie 1993:23; vergelijk ook hoofdstuk 3 van deze bundel). Lucardie moet echter concluderen dat de verschillen tussen de partijen in het algemeen niet groot meer zijn. Ook Koole concludeert dat het er uiteindelijk op neer komt dat de programma's van de grotere politieke partijen in Nederland in steeds sterkere mate op elkaar gaan lijken. De inhoudelijke verschillen tussen de partijen lijken inmiddels sterk af te nemen (Koole 1992:335-336).

Het recente onderzoek naar Nederlandse politieke partijen schetst dus een paradoxaal beeld: enerzijds is er de suggestie dat het CDA de minst ideologische partij is, anderzijds zijn de ideologische activiteiten van deze partij juist toegenomen om het specifieke karakter van het CDA te benadrukken. Dit gebeurt echter zonder dat dit tot grotere programmatische verschillen tussen de partijen leidt. Het kenmerkende element van het CDA zou echter meer

moeten worden gezocht in het integratieve karakter van de ideologie en minder in de specifieke uitwerking in beleidsvoorstellen. Als dit inderdaad het geval is en als deze integratieve ideologie enigszins succesvol is, dan zou dit tot uitdrukking moeten komen in het electorale profiel van het CDA. Deze zou immers zoveel mogelijk een dwarsdoorsnede van de bevolking moeten zijn.

De electorale dimensie

Het succes van het integratieve karakter van de christen-democratische ideologie zou kunnen worden getoetst aan de mate waarin het CDA erin slaagt om in het electorale profiel niet al te veel af te wijken van een dwarsdoorsnede van de bevolking. Dit zou immers sporen met de stelling dat een *catch-all* partij niet langer een electorale basis zoekt bij een afgebakende sociale groep met behulp van een duidelijk ideologisch appèl, maar dat wordt gepoogd verschillende groepen in de samenleving aan zich te binden. De homogenisering van de bevolking als gevolg van het verdwijnen van de sociaal-economische en religieuze scheidslijnen zal dit proces vergemakkelijken. Partijen zullen dan ook, in termen van electorale steun, steeds meer op elkaar gaan lijken.

Op basis van onderzoek naar de veranderingen in de achterban van politieke partijen in Nederland zijn Van Deth e.a. (1991) nagegaan of de achterban van het CDA in de laatste twee decennia wezenlijk verschilt van die van de andere grote partijen. Als het CDA inderdaad een verdergaande *catch-all* ontwikkeling heeft doorgemaakt, zou het electoraat van het CDA meer een afspiegeling moeten zijn van de totale bevolking dan de aanhang van de VVD en de PvdA. Kijkt men naar opleiding, inkomen en de subjectieve sociale klasse waartoe kiezers zich rekenen, dan blijkt dat het profiel van het electoraat van het CDA sterke gelijkenis vertoont met dat van alle kiezers.

Wanneer we naar de verschillen tussen partijen kijken, dan valt op dat de CDA-achterban wat ouder is dan de bevolking als geheel, een lagere opleiding heeft genoten, zichzelf vaker rekent tot de gewone middenklasse, woont op het (verstedelijkte) platteland en, de secularisatie ten spijt, een religieuze levenshouding heeft (zie hoofdstuk 7 van deze bundel). De overgrote meerderheid van de CDA-aanhang ziet zichzelf verder als rechts en is, in waardenoriëntatie, enigszins materialistisch. Dat wil zeggen dat aan materiële welvaart een hogere prioriteit wordt toegekend dan aan zelfontplooiing, emancipatie en democratisering.

De achterban van de PvdA heeft een leeftijdsopbouw die meer overeenkomt met de totale bevolking, maar kent een duidelijke oververtegenwoordiging van mensen met een lagere opleiding en een lager inkomen. Verder zijn veel

PvdA-stemmers werkzaam bij de overheid en rekenen zij zichzelf meer dan gemiddeld tot de arbeidersklasse. Ze wonen voor het merendeel in de verstedelijkste gebieden en zijn niet-kerkelijk. PvdA-stemmers plaatsen zichzelf meestal aan de linkerkant van het politieke spectrum en komen in hun waardenoriëntaties het meest overeen met de gehele bevolking.

Het profiel van de VVD wijkt het sterkst af van de bevolking als geheel. Er is een duidelijke oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden, mensen werkzaam in het bedrijfsleven en van zelfstandigen. VVD-stemmers rekenen zichzelf doorgaans tot de hogere klassen. De veelal niet-kerkelijke achterban woont in de kleine steden en de forensengemeenten en noemt zichzelf (gematigd) rechts en is materialistisch georiënteerd.

Samenvattend kan men stellen dat de VVD-aanhang het meest afwijkt van het profiel van het gehele electoraat. De PvdA en vooral het CDA hebben veel kenmerken die sterk overeenkomen met de kenmerken van de gehele bevolking. CDA-kiezers zijn over het algemeen confessioneler dan gemiddeld, maar ook onder deze kiezers neemt de kerkelijkheid sterk af. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat het CDA in steeds sterkere mate kan claimen een echte 'volks-partij' te zijn.

De organisatorische dimensie

De ontwikkeling van een politieke partij in de richting van het *catch-all* model zal eveneens enige organisatorische veranderingen tot gevolg hebben. Een aantal nauw samenhangende veranderingen duidt op de ontwikkeling van een *catch-all* partij (Krouwel 1993). De vermindering van de rol van het partijlid ten gunste van een versterking van de partijleiding betekent een verandering in de organisatorische structuur van een partij. Verder zal er in ieder geval sprake moeten zijn van een stagnatie, en mogelijk zelfs een vermindering in het ledenaantal. Dit heeft consequenties voor de financiële structuur van een partij. De contributie van de partij-leden neemt af in betekenis voor de totale inkomsten van de partij. Dit moet gecompenseerd worden door bijvoorbeeld toenemende financiering van de partij door de staat. Door een vergroting van de financiële zekerheid is het mogelijk een toenemend aantal professionals in de organisatie op te nemen en zullen de verkiezingscampagnes kapitaalsintensiever worden.

Een tweede consequentie betreft de democratische besluitvorming binnen de *catch-all* partij. Leden zullen een minder grote rol gaan spelen in de beleidsontwikkeling. Ook in de selectie van parlementaire kandidaten en

partijleiding zal de invloed van leden verminderen. Er zal een toenemende nadruk op de electorale, beleidstechnische en management-kwaliteiten van de kandidaten komen te liggen. Tenslotte zal de beeldvorming rond en het charisma van lijsttrekkers een steeds grotere invloed uitoefenen op de verkiezingsuitslag.

Om de mate van de *catch-all* ontwikkeling te meten, kunnen al deze kenmerken worden gespecificeerd en geoperationaliseerd (Krouwel 1993). Wanneer nu het CDA, de PvdA en de VVD op deze indicatoren worden vergeleken, ontstaat het volgende beeld.

Het eerste element dat op een *catch-all* ontwikkeling wijst, is de stagnatie of zelfs afname van het aantal leden van de partij in verhouding tot het aantal kiezers. Deze verhouding tussen leden en kiezers wordt beschouwd als de organisatiegraad van een politieke partij. In deze leden-kiezers verhouding laten de confessionele partijen en de PvdA een duidelijk afname zien. De verhouding tussen het aantal leden en kiezers was kort na de Tweede Wereldoorlog voor de sociaal-democraten nog ruim twee procent, maar liep in de jaren zestig en zeventig terug tot anderhalf procent. In de meest recente decennia is de verhouding zelfs gedaald tot onder de één procent. De VVD had oorspronkelijk en heeft nog steeds de laagste organisatiegraad van de grote partijen. De verhouding tussen leden en kiezers is wel toegenomen van een half tot 0,7 procent. De confessionele partijen, met name de KVP, hebben aanvankelijk de hoogste organisatiegraad. De verhouding tussen leden en kiezers is voor de KVP in de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog zelfs zeven en een half procent. Maar het verlies aan leden van de confessionele partijen is nog groter dan het electorale verlies. De CHU, ARP en KVP hebben in de jaren zeventig nog slechts een gemiddelde organisatiegraad van een half procent. De nieuwe CDA-organisatie laat een duidelijke toename zien in de verhouding tussen het aantal leden en kiezers. Voor de periode 1980-1990 heeft het CDA een organisatiegraad van 1,4 procent. De drie grote partijen gaan op dit punt steeds meer op elkaar lijken.

Twee andere elementen die duiden op de ontwikkeling van een *catch-all* partij zijn de afnemende rol van lidmaatschapsgelden en de toenemende rol van staatsfinanciering. Wanneer de ledenbijdragen worden bekeken in verhouding tot de totale inkomsten, dan valt het op dat er aanvankelijk grote verschillen zijn in de financiële structuur van de grote partijen. De PvdA en de CHU zijn tot in de jaren zeventig voor bijna 90 procent afhankelijk van de contributie van de leden, de andere confessionele partijen, ARP en KVP, voor bijna 80 procent. De VVD heeft aanvankelijk meer externe financiering en is maar voor iets meer dan de helft afhankelijk van de bijdragen van leden. De laatste twee decennia laten een ontwikkeling zien naar meer uniformiteit in de financiële structuur van de grote politieke partijen. De confessionele partijen

en de PvdA, altijd al voor het leeuwedeel van hun financiën afhankelijk van hun leden, blijven dat ook. De VVD, die minder afhankelijk was van ledeninkomsten door meer externe financiering, neemt nu een middenpositie in tussen PvdA en CDA.

Door het uitblijven van directe staatsfinanciering van politieke partijen, blijft het percentage van de staatsinkomsten in vergelijking met de totale inkomsten voor alle partijen overigens zeer gering. Voor alle partijen ligt het percentage van de ledenbijdragen in verhouding tot het totale inkomen nu tussen de 73 en 80 procent.

De toenemende professionalisering van de partijorganisatie is het volgende element dat duidt op een ontwikkeling in de *catch-all* richting. Deze indicator is te meten door te kijken naar het aantal betaalde professionals in dienst van het centrale partijorgaan. De PvdA heeft in de jaren zeventig ruim 30 medewerkers, maar dit aantal verdubbelt bijna in de jaren tachtig. De VVD heeft over de gehele periode van de jaren zestig tot in de jaren negentig een redelijk stabiel aantal van 18 tot 20 medewerkers. Het CDA en zijn voorlopers vertoonden een tegenovergestelde ontwikkeling. De staf van CHU, ARP en KVP loopt gedurende de jaren zeventig terug. De CDA-organisatie start met ruim 40 medewerkers in 1980, maar aan het eind van de jaren tachtig werken er nog maar 30 à 34 mensen full-time voor de centrale organisatie van het CDA. In de PvdA begint de professionalisering het eerst: al in 1961 wordt er een interne commissie opgericht die zich full-time met een professionele kiezersbenadering moet gaan bezighouden. Vanaf 1971 worden er ook van buitenaf professionals bij de campagnes betrokken en is er sprake van een min of meer permanente presentatie-*coaching* van de partijleiding. Bij de VVD vindt de professionalisering vanaf 1962 plaats. Vanaf dit jaar wordt ook externe expertise aangetrokken. De confessionele partijen houden het langst vast aan de traditionele partijorganisatie. De ARP is bij de confessionelen de voorloper in professionalisering van de organisatie. De CHU begint pas in 1971 met de modernisering en ook de KVP blijft achter bij de professionalisering in vergelijking met de PvdA en de VVD.

Een eventuele toenemende kapitaalsintensivering van verkiezingscampagnes als indicator van de ontwikkeling van *catch-all* partijen kan worden bepaald door de analyse van de totale uitgaven voor verkiezingscampagnes. Als we kijken naar de absolute uitgaven in guldens dan kennen alle partijen een toename in uitgaven voor verkiezingscampagnes. De PvdA geeft over het algemeen het meest uit per campagne, gevolgd door het CDA, terwijl de VVD van de drie grote partijen het minst uitgeeft. Alleen de twee laatste verkiezingen (1986 en 1989) geven een ander beeld te zien. In 1986 besteedt de VVD iets meer dan het CDA, die nu het minst uitgeeft van de drie grote partijen. In

1989 is ineens het omgekeerde beeld te zien. Nu besteedt het CDA beduidend meer dan PvdA en VVD. Om de kapitaalsintensivering daadwerkelijk vast te stellen, moet er rekening worden gehouden met algemene prijsstijgingen (inflatie). Wanneer de toename van de uitgaven aan verkiezingscampagnes uitstijgen boven het inflatiepeil is er sprake van relatieve kapitaalsintensivering. Kijken we nu naar de gemiddelde stijging van de uitgaven voor de verkiezingscampagnes van de grote partijen, dan heeft de VVD de hoogste kapitaalsintensivering met een gemiddelde stijging van 13,4 procent, gevolgd door het CDA met een gemiddelde stijging van 6,3 procent en de PvdA heeft de geringste stijging met 4,7 procent. Afgezet tegen de gemiddelde prijsstijging in de jaren zeventig en tachtig, die 6,4 procent bedraagt, blijkt dat de gemiddelde stijging van het CDA ongeveer gelijk is aan de prijsstijging. De VVD geeft duidelijk meer uit dan de inflatie noodzakelijk maakt en kent dus een kapitaalsintensivering van zijn campagnes. De stijging in de uitgaven voor de campagnes van de PvdA ligt onder het gemiddelde inflatiepeil.

Een geheel ander aspect van de *catch-all* ontwikkeling betreft de machtsverhouding tussen partijleden en de partijleiding in de interne besluitvorming. Om de veranderingen in de machtsverhouding tussen leden en partijleiding vast te stellen zal worden gekeken naar drie elementen: ten eerste naar de rol van leden in de vaststelling van het verkiezingsprogramma; ten tweede naar de rol van leden in de selectie van parlementaire kandidaten; ten derde naar de toenemende selectie van kandidaten van buiten de partij-organisatie, hetgeen kan duiden op een grotere beslissingsruimte voor de partijleiding.

Om de machtsverschuiving van de leden naar de partijleiding te analyseren in de beleidsvorming zal eerst worden gekeken naar de vaststelling van de verkiezingsprogramma's. De formele regels voor de vaststelling van het programma verschillen niet essentieel per partij. In alle partijen stelt een program-commissie een concept-programma op onder verantwoordelijkheid van het partijbestuur. De sub-nationale organen (afdelingen) kunnen dat dan amendementen en deze amendementen worden vervolgens voorzien van een pre-advies door het partijbestuur. Tenslotte vindt vaststelling van het programma plaats op een partijraad of partijcongres (Koole 1992).

Dat in het CDA de regio's bepalen welke amendementen worden doorgesonden naar het partijbestuur en het partijbestuur er meestal in slaagt doorslaggevend advies te geven, duidt hier op een onveranderd overwicht van de partijleiding. De VVD heeft daarentegen een democratisering in de vaststelling van het programma doorgemaakt. Tot in de jaren zeventig werd het programma nog door de partijleider en een kleine kring adviseurs opgesteld. Na 1979 is echter de betrokkenheid van de leden toegenomen. In de PvdA werd de invloed van actieve leden vergroot door een vergaande democratisering.

Alle afdelingen kunnen amendementen indienen, hetgeen meestal resulteert in een grote stroom wijzigingsvoorstellen. De sturende werking van het conceptprogramma is in de PvdA dan ook het geringst. Zielonka-Goei (1989) komt eveneens tot de conclusie dat de afdelingen van de PvdA formeel meer invloed kunnen uitoefenen op de inhoud van het partijprogramma in vergelijking met de afdelingen van de andere grote partijen. De leden van de afdelingen van het CDA hebben minder invloedsmogelijkheden dan afdelingen van de VVD en PvdA, omdat zij op nationaal niveau niet meer bij de besluitvorming over de amendementen worden betrokken. De evaluatie van de verschillen in de vaststelling van het verkiezingsprogramma geeft aan dat het CDA een positie inneemt tussen de nog steeds centralistische procedure van de VVD en de formeel meer democratische procedure in de PvdA.

Als de *catch-all* these enige zeggingskracht heeft met betrekking tot de selectie van parlementaire kandidaten, dan zou deze selectie formeel steeds meer in handen moeten komen te liggen van de partijleiding ten koste van de directe invloed van de gewone partijleden. In het CDA wordt formeel groot gewicht toegekend aan een besluitvorming over de kandidaatstelling via de afdelingen, waar in principe ieder lid zijn of haar stem kan laten horen. Het partijbestuur kan echter door middel van zijn 'advies' invloed uitoefenen op de samenstelling van de lijst. Dit sluit goed aan bij het federatieve karakter van het CDA en zijn bloedgroepen (CHU, ARP, KVP). De huidige selectieprocedure, grotendeels identiek aan die van de voormalige ARP, betekende voor de CHU- en KVP-leden een formele decentralisatie en democratisering. Zolang er echter geen gecoördineerde acties vanuit de afdelingen worden ondernomen, blijft de feitelijke macht van het partijbestuur erg groot. Formele decentrale en feitelijk sterk centrale besluitvorming gaan hier samen (Koole 1992:291; zie voorts hoofdstuk 5 van deze bundel).

In de PvdA is de formele positie van het gewone partijlid in de kandidaatstelling iets verzwakt door de afschaffing van individuele stemming in een referendum. Door de democratisering in de jaren zestig werd allereerst de positie van de gewesten versterkt, maar de meest recente veranderingen laten een duidelijke machtsuitbreiding van het partijbestuur zien. Bij de VVD heeft de selectie van kandidaten eenzelfde verandering ondergaan. De aanvankelijke sterke positie van de kamercentrales is verzwakt ten gunste van de positie van het hoofdbestuur. Het hoofdbestuur van de VVD is tegelijkertijd wel uitgebreid met de vertegenwoordigers van de kamercentrales.

Over de machtsverhouding tussen de leden en de partijleiding in het selectieproces van kandidaten in de drie grote partijen kan het volgende worden geconcludeerd. Alhoewel de informele positie van het CDA partijbestuur sterker is dan de formele positie aangeeft en de partijen in de praktijk

niet veel van elkaar verschillen in formele procedure, lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat het CDA niet de meest gecentraliseerde procedure voor de selectie van kandidaten heeft (Gallagher en Marsh 1988). Ook op basis van een empirische analyse kan deze conclusie worden getrokken. Hillebrand (1992) komt in een recent onderzoek tot eenzelfde conclusie. In alle partijen kunnen leden weinig daadwerkelijke invloed uitoefenen op de uiteindelijke selectie van kandidaten voor de parlementsverkiezingen. Formeel hebben CDA-leden een beslissende stem en is in deze partij ook de participatie van leden het hoogst in de selectie van kandidaten. In de PvdA is de invloed van leden het geringst, doordat men slechts indirect invloed kan uitoefenen. De VVD neemt een middenpositie in.

Een volgend element om de verandering van de partijorganisatie in de *catch-all* richting vast te stellen is een toenemende recrutering van parlementaire kandidaten en ministers van buiten de partijorganisatie. Dit kan worden bekeken aan de hand van de sociale herkomst van kamerleden en ministers van de verschillende partijen. Alhoewel alle partijen vooral recruterend uit de hoogste sociale strata, heeft de PvdA in het verleden ook ministers gerecrueteerd uit lagere sociale strata (Secker 1991). De beroepsmatige afkomst van ministers verschilt niet veel per partij. De PvdA recruteert minder ministers uit het 'bedrijfsleven' en meer uit de vakbonden dan het CDA en de VVD. Het CDA blijkt uit een breder spectrum te recruterend, zowel sociaal (personen uit het bedrijfsleven en vakbond, maar ook predikanten) als regionaal (meer dan andere partijen uit regionale overheden). Dit ietwat afwijkende patroon verdwijnt langzamerhand door de toenemende recrutering van kandidaten uit de CDA-fractie en partijorganisatie. Eenzelfde ontwikkeling kan ook worden waargenomen bij de recrutering van Tweede Kamerleden (Van den Berg 1983). Deze laatste ontwikkeling is contrair de *catch-all* veronderstelling.

Tenslotte het toenemende belang van de beeldvorming en het charisma van de lijsttrekkers. De grote partijen maken steeds meer gebruik van zeer open en zeer persoonlijke campagnes. Er is in Nederland sprake van een tendens naar het eenhoofdig en gepersonaliseerd lijsttrekkerschap. In toenemende mate wordt door de partijen gebruik gemaakt van hun lijsttrekkers, met name van het imago van deze lijsttrekkers (Toonen 1992). De PvdA begint al in de jaren zestig met onderzoek naar de invloed van de presentatie en de persoon van de lijsttrekker, de andere partijen volgen niet lang daarna. Dat de electorale gevolgen van een persoonlijk campagne aanzienlijk kunnen zijn, laten de campagnes van Den Uyl in 1977 ('Kies de minister-president') en in 1986 ('Laat Lubbers zijn karwei afmaken') zien. In 1977 wint de PvdA tien zetels en in 1986 wint het CDA er negen. De voortdurende discussie over de

terugkeer van Wiegel als lijsttrekker van de VVD geeft aan dat ook deze partij grote waarde hecht aan een charismatisch leiderschap.

Resumerend kan men stellen dat de organisatorische structuur van het CDA op de meeste indicatoren een ontwikkeling in de *catch-all* richting laat zien. Hierbij moet echter wel worden aangetekend dat vergelijkbare ontwikkelingen ook in de andere politieke partijen te zien zijn. De veranderingen kunnen dus niet uitsluitend worden toegeschreven aan een specifieke strategie van het CDA, maar worden eerder bepaald door externe ontwikkelingen en institutionele factoren. Het electorale succes en de voortdurende aanwezigheid in regeringscoalities duiden erop dat het CDA zich uitstekend weet aan te passen aan de veranderende omstandigheden.

De consequenties voor het Nederlandse partijstelsel

Hierboven is gesteld dat de aanpassing van de individuele partij aan de veranderende omgeving invloed zal hebben op het gehele partijstelsel. Zowel het soort als het aantal partijen in het partijstelsel zal veranderen. De *catch-all* ontwikkeling zou een 'besmettelijk' fenomeen zijn. Wanneer één partij met succes de *catch-all* strategie aanwendt, moeten andere partijen volgen om electoraal te overleven. Hierdoor kan worden verondersteld dat de grote partijen in *catch-all* ontwikkeling niet te ver uiteen zullen lopen en het Nederlandse partijstelsel ofwel geen ofwel meerdere *catch-all* partijen zal kennen. Door de *catch-all* ontwikkeling veranderen ook de belangrijkste dimensies van competitie tussen de partijen. Wanneer het CDA verder seculariseert en ideologisch steeds dichterbij de PvdA en de VVD komt te liggen, zullen de traditionele scheidslijnen, de links-rechts dimensie en de religieuze-seculiere dimensie in betekenis afnemen. Als de Nederlandse partijen programmatisch te veel op elkaar gaan lijken, dan zal dit de kiezers niet motiveren de gang naar de stembus te maken. Om te concurreren moeten partijen zich van elkaar blijven onderscheiden om kiezers te overtuigen juist op hen te stemmen.

Aanpassing aan veranderende omstandigheden kan zowel de kracht van een politieke beweging betekenen als ook de zwakte. In een poging zich van de VVD en de PvdA te onderscheiden, beweegt het CDA zich meer recentelijk in een conservatieve richting. Dit blijkt onder andere uit het laatste verkiezingsprogramma en de internationale ontwikkeling binnen de Europese christendemocratische beweging (zie ook de hoofdstukken 3 en 12 van deze bundel). Het is mogelijk dat de nu nog dominante links-rechts dimensie plaats moet maken voor een nieuwe dimensie van partijcompetitie: de tegenstelling tussen

conservatieven en progressieven. Deze dimensie zal enigszins samenvallen met de scheiding tussen materialisten en post-materialisten. Op deze dimensie liggen de posities van de partijen echter veel dichterbij elkaar. De kiezers zullen meer moeite hebben een duidelijke voorkeur te ontwikkelen. Een vergroting van de partijcompetitie en een hoger aantal zwevende kiezers is het gevolg. Dit maakt grotere electorale verschuivingen waarschijnlijker met alle consequenties voor de mogelijkheden en de stabiliteit van te vormen coalities van dien.

Als tevens de professionalisering en de personaliseringstendens van de politieke partijen verder doorzetten, zal een steeds grotere hoeveelheid van de politieke participatie van burgers plaatsvinden buiten de traditionele partijorganisaties om. Partijen zullen hun dominante positie in het politieke proces verliezen en nieuwe methoden moeten ontwikkelen om kiezers aan zich te blijven binden.

Conclusies

De *catch-all* these van Otto Kirchheimer stelt dat partijen hun traditionele ideologie en organisatie veranderen en zich electoraal gaan richten op kiezers buiten de traditionele achterban, als aanpassing aan veranderende sociale en economische factoren. Uit de analyse van de verschillende dimensies blijkt dat het CDA alleen op de ideologische en electorale dimensies tot op zekere hoogte als *catch-all* partij gekenschetst kan worden. Organisatorisch voldoet het CDA nog niet of nauwelijks aan de kenmerken van '*catch-allisme*'. De organisatie van deze partij ontwikkelt zich echter wel in de *catch-all* richting.

Hoewel de Nederlandse politieke partijen ideologisch steeds dichterbij elkaar komen te liggen, kunnen de christen-democratische partijen (en het CDA in het bijzonder) echter moeilijk als niet-ideologische partijen beschouwd worden. Het CDA getroost zich erg veel moeite om een 'ideologie van de verantwoordelijke samenleving' uit te dragen. Uit empirische analyses blijkt dan ook dat het CDA zich onverminderd ideologisch profileert.

Het karakter van volkspartij op het electorale vlak blijkt niet zozeer het resultaat van een bewuste aanpassingsstrategie (zoals Kirchheimers model voorschrijft), maar is sinds lange tijd een wezenlijk kenmerk van de christen-democratie zelf. De mobilisatie van kiezers uit alle lagen van de bevolking en de op consensus gerichte strategie hebben het CDA tot de dominante partij van het Nederlandse partijstelsel gemaakt.

In deze zin zou men kunnen stellen dat het CDA een ideologisch georiënteerde *catch-all* partij is. De op integratie van vele maatschappelijke groepen

en belangen gerichte politieke ideologie verschafte christen-democratische partijen in het algemeen reeds een *catch-all* karakter *avant-la-lettre*.

Literatuur

- Berg, J.Th.J. van den
1983 *De toegang tot het binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970*. Weesp, Holkema & Warendorf.
- Beyme, K. von
1985 *Political Parties in Western Democracies*. Aldershot, Gower.
- Deth, J.W. van, M.H. Leijenaar en K. Wittebrood
1991 'Op weg naar één brede volkspartij?' In: *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, Rijksuniversiteit Groningen.
- Dittrich, K.
1983 'Testing the Catch-all Thesis: Some Difficulties and Problems.' In: H. Daalder en P. Mair (red.), *Western European Party Systems: Continuity and Change*. London, Sage, pp. 257-266.
- Gallagher, M. en M. Marsch
1988 *Candidate Selection in Comparative Perspective. The Secret Gardens of Politics*. London, Sage.
- Hillebrand, R.
1992 *De antichambre van het parlement. Kandidaatstelling in Nederlandse politieke partijen*. Leiden, DSWO Press.
- Katz, Richard S. en Peter Mair (red.)
1992a *Party Organizations in Western Democracies 1960-1990: A Data Handbook*. London, Sage.
1992b 'The Membership of Political Parties in European Democracies 1960-1990.', *European Journal of Political Research*, 22, pp. 329-345.
- Kersbergen, Kees van
1993 'Het centrum van de macht en de macht van het centrum: een vergelijkende analyse van de bijzonderheid van Nederland en de Nederlandse christen-democratie.' In: U. Becker, *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*. Amsterdam, Het Spinhuis, pp. 281-309.
1994 'The Distinctiveness of Christian Democracy.' In: D. Hanley (red.), *Christian Democracy in Europe*. London, Pinter (nog te verschijnen).
- Kirchheimer, O.
1959 'Majorities and Minorities in Western European Governments.' *Western Political Quarterly*, 12, 492-510.
1966 'The Transformation of Western European Party Systems.' In: LaPalombara, J. en M. Weiner, *Political Parties and Political Development*. Princeton, Princeton University Press, pp. 177-200.

Koole, R.

- 1992 *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*. Utrecht, Aula.

Krouwel, A.

- 1993 *The Organizational Dimension of Kirchheimers 'Catch-All Party'. Members and Finance*. Paper presented at the ECPR Joint Sessions, Leiden 1993.

Lane, J.E. en D. McKay

- 1991 *Political Data Handbook OECD Countries*. Oxford, Oxford University Press.

Lucardie, P.

- 1993 'De ideologie van het CDA: burgerlijk-liberaal, sociaal-conservatief of toch een geval apart?', *Civis Mundi*, 32, 1, pp. 22-25.

Michels, A.M.B.

- 1992 'PvdA, VVD en CDA: ideologische profilering of "catch-all parties"?' *Acta Politica*, 2, pp. 189-212.

Mintzel, A.

- 1984 *Die Volkspartei: Typus und Wirklichkeit*. Opladen, Westdeutscher Verlag.

Roozendaal, P. van

- 1993 'Cabinets in the Netherlands (1918-1990): The Importance of "Dominant" and "Central" Parties.' *European Journal of Political Research*, 23, 1.

Secker, W.P.

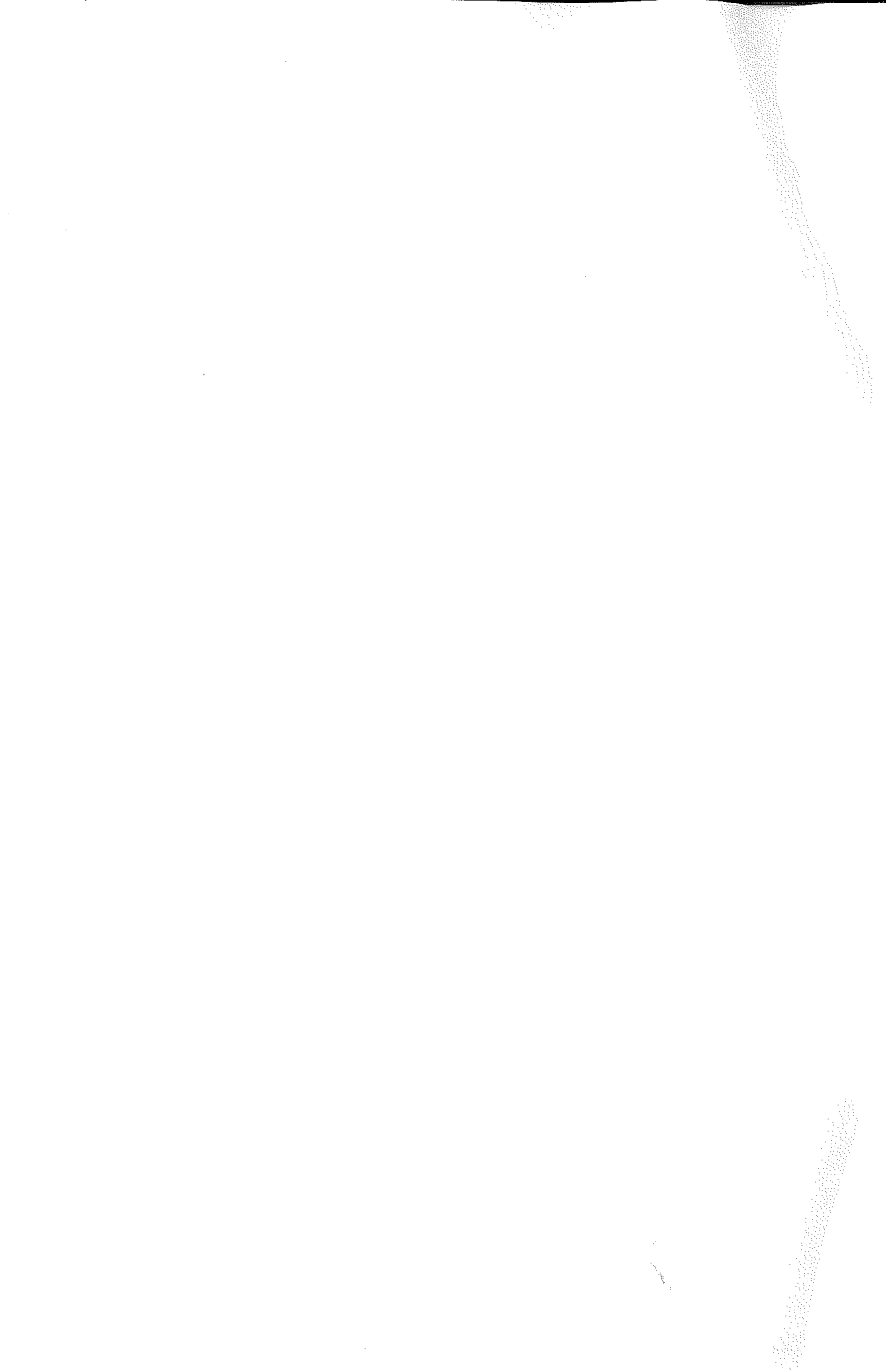
- 1991 *Ministers in beeld. De sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990)*. Leiden, DSWO Press.

Wolinetz, Steven B.

- 1991 'Party System Change: the Catch-All Thesis Revisited.' *West European Politics*, 14, 1, pp. 113-128.

Zielonka-Goei M.L.

- 1989 *Uitzicht op de toekomst. De totstandkoming van verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986*. Delft, Eburon.

Groepsbelang of landsbelang?

De kandidaatstelling van vrouwen in ARP, CHU, KVP en CDA

Hella van de Velde

De vorming van het Christen Democratisch Appèl (CDA) in 1980 kan onder andere worden opgevat als het antwoord van de confessionele partijen op processen als ontzuiling en secularisatie. Ten Napel betoogt dat al sinds halverwege de jaren zestig de Nederlandse politieke partijen op religieuze grondslag een ontwikkeling doormaakten in de richting van het 'christen-democratische partijtype'. Een dergelijke partij zou zich laten definiëren als: 'een partij die op rechtstreekse wijze – zonder bemiddeling door kerken of kerkelijke instanties – politiek wil bedrijven vanuit een (algemeen) christelijke inspiratie en zich daarbij in beginsel richt tot de gehele bevolking, zonder onderscheid naar sociale klasse of godsdienstige overtuiging' (1991:141-142).

Het is aannemelijk dat deze karakterwijziging consequenties heeft gehad voor diverse aspecten van het functioneren van de partij. Een partij die zich richt tot 'de gehele bevolking' zal zich bijvoorbeeld bedienen van andere electorale strategieën dan een partij die kan rekenen op een min of meer stabiele, duidelijk traceerbare, aanhang. Ook kan de wens om een brede volkspartij te zijn gevolgen hebben voor één van de centrale functies van een politieke partij, namelijk voor de selectie van kandidaten voor vertegenwoordigende lichamen. Een dergelijke partij zou immers een ander type vertegenwoordiger kunnen vereisen dan de confessionele partijen van de oude stempel. In samenhang daarmee is het mogelijk dat het CDA als brede volkspartij door de gewijzigde houding ten opzichte van de buitenwereld anders reageert op aanspraken uit de maatschappij, bijvoorbeeld op een grotere vertegenwoordiging van bepaalde categorieën burgers. De sinds de jaren zeventig aanhoudende roep om een groter aandeel van vrouwen in de politieke organen is één

van die aanspraken uit de maatschappij. In 1980, het jaar van de officiële oprichting van het CDA, had de claim van vrouwen op een grotere vertegenwoordiging al enige effecten gehad. Zo adopteerde het partijcongres van de PvdA in 1977 een streefcijfer van 25 procent vrouwen op kandidatenlijsten en in besturen. In het CDA is nooit sprake geweest van enigerlei vorm van quoterings voor het aantal vrouwen in partijorganen of op lijsten. Toch is het mogelijk dat de aanspraak van vrouwen op een meer substantiële representatie ook voor deze partij gevolgen heeft gehad. Zo zou het streven naar een grotere vertegenwoordiging van vrouwen consequenties kunnen hebben voor het verloop van selectieprocessen. Het is mogelijk dat die daardoor in het CDA anders verloopt dan in zijn voorgangers, ARP, CHU en KVP. Dit hoofdstuk concentreert zich op de selectie van vrouwelijke kandidaten voor de Tweede Kamerverkiezingen in de drie confessionele partijen en in het CDA. Hierbij is de vraag aan de orde in hoeverre de selectieprocessen binnen die partijen van elkaar verschillen en wat de gevolgen daarvan zijn voor de kandidaatstelling van vrouwen.

Selectie van kandidaten voor politieke functies

De achtergrond van kamerleden verschilt aanzienlijk van die van de kiezers. Het gemiddelde kamerlid is vaker man dan vrouw, heeft waarschijnlijk een academische opleiding en heeft een grote kans afkomstig te zijn uit een beperkt aantal beroepsgroepen, zoals de juristerij (Van den Berg 1983). De verkiezingen van 1989 brachten het percentage vrouwen in de Tweede Kamer op 23 procent. Tabel 5.1 laat voor de vier grootste partijen zien hoe groot in dat jaar het percentage vrouwen was op de kandidatenlijsten en in de parlementaire fracties.

Tabel 5.1 Percentage vrouwen op de kandidatenlijsten en in de Tweede Kamerfracties 1989 (Bron: Staatscourant)

	PvdA	D66	VVD	CDA
kandidaten	39	36	17	29
TK-fractie	29	33	18	13

Na de verkiezingen van 1989 telde van deze partijen de CDA-fractie met 13 procent het kleinste percentage vrouwelijke leden, hoewel het aandeel van vrouwen op de kandidatenlijsten bijna een derde bedroeg. Blijkbaar concentreerden de vrouwen zich op de niet direct verkiesbare plaatsen. Inmiddels, in 1993, is het aandeel van vrouwen in de CDA-fractie door tussentijdse opvolging aanzienlijk groter geworden, namelijk 25 procent.

Voor de uitkomst van selectieprocessen in de politiek zijn zowel de gehanteerde procedure als de selectiecriteria van belang. Zo zou het in de Nederlandse partijen dominerende systeem van selectie op het regionale niveau nadelig zijn voor het aandeel van vrouwen (Koole en Leijenaar 1988). Iedere regio zou de voorkeur geven aan de eigen kandidaten en daarbij aan de vertegenwoordiging van vrouwen als zodanig weinig waarde hechten. Maar ook de selectiecriteria zijn van invloed, zoals blijkt uit onderzoek naar de kandidaatstelling in de Britse partijen (Lovenduski en Norris 1989).

Wat de samenstelling van de kandidatenlijst als geheel betreft wensen partijen doorgaans een zekere spreiding naar leeftijd, regionale herkomst, specialisatie en geslacht. Bij de beoordeling van individuele kandidaten spelen meer persoonsgebonden kenmerken een rol, zoals deskundigheid, overtuigingskracht, politiek inzicht of het vermogen tot samenwerken. De criteria die een partij aanlegt bij de selectie hangen af van de doelstellingen die ze ermee nastreeft (Hillebrand 1992). Wie aan een zo hoog mogelijke verkiezingsuitslag de absolute prioriteit geeft, zal vooral letten op de electorale aantrekkingskracht van kandidaten. Wie een zo groot mogelijke kwaliteit van de toekomstige fractie nastreeft, hecht de meeste waarde aan de spreiding van deskundigheden en kwaliteiten op de lijst en op de eigenschappen en vaardigheden van kandidaten. Voor wie de politieke koers van de partij doorslaggevend is, zijn de opvattingen van kandidaten van belang. Daarnaast is het mogelijk dat men iemands staat van dienst in de partij wil belonen met een kandidatuur. Tot slot kan het uitgangspunt dat in een representatieve democratie zo veel mogelijk groepen in de politiek vertegenwoordigd dienen te zijn ervoor zorgen dat kenmerken als leeftijd, klasse of regionale herkomst van kandidaten een rol spelen.

Het selectie criterium 'spreiding naar geslacht' wordt meestal ondergebracht bij de laatste doelstelling, die van groepsvertegenwoordiging. Sekse kan echter ook aan andere doelstellingen gekoppeld worden. Voorstanders van de aanwezigheid van (meer) vrouwen in de politiek gebruiken niet alleen het bovengenoemde argument over het democratisch gehalte van de politiek (Outshoorn 1984). Sommigen betogen daarnaast dat vrouwen in de politiek hun eigen belangen kunnen behartigen, die zij verschillend achten van die van mannen. Anderen gaan er van uit dat vrouwen een eigen benadering van politiek en samenleving hebben, die hetzij zou voortkomen uit de vrouwelijke natuur, hetzij uit een sekse-gebonden socialisatie.

Het is mogelijk dat deze ideeën ook leven bij de betrokkenen bij de selectie van kandidaten in politieke partijen. In dat geval kan sekse als criterium in de selectie ook met andere doelstellingen dan groepsvertegenwoordiging in verband staan. Immers, belangen en visie zullen verondersteld worden effect te hebben op de opvattingen van een kandidaat. De evenredige aanwezigheid

van vrouwen en mannen zou daarnaast geacht kunnen worden bij te dragen aan de spreiding van kwaliteiten, deskundigheden en gezichtspunten.

Ook tussen de overgebleven twee doelstellingen van de kandidaatselectie kan een verband zijn, zij het van meer praktische aard. De betrokkenen bij de selectie kunnen het geslacht van kandidaten van belang vinden, simpelweg omdat de kiezers waarde hechten aan de vertegenwoordiging van zowel mannen als vrouwen. De wens personen voor hun staat van dienst in de partij te belonen met een kandidatuur, tot slot, kan sekse impliciet tot een factor in de selectie maken. Als mannen en vrouwen in verschillende mate functies in een partij bekleden, zal dit uitgangspunt één van beide seksen bevoordelen boven de andere.

In het navolgende zal aan de orde komen welke rol het criterium sekse heeft gespeeld in de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer in respectievelijk ARP, CHU, KVP en CDA. Daarnaast gaat de aandacht uit naar het belang dat spreiding naar sekse in de kandidaatstelling in die partijen heeft gehad. Tabel 5.2 toont bij wijze van achtergrondinformatie voor deze partijen het aandeel van vrouwen op de kandidatenlijsten en in de Tweede Kamerfracties over de periode 1963-1986.

Tabel 5.2 Percentage vrouwen op de kandidatenlijsten en in de Tweede Kamerfracties van de confessionele partijen 1963-1986
(Bron: Staatscourant)

		ARP	CHU	KVP	CDA
1963	kandidaten	8	7	8	-
	TK-fractie	7	7	6	-
1967	kandidaten	5	6	10	-
	TK-fractie	6	13	5	-
1971	kandidaten	10	6	12	-
	TK-fractie	7	10	9	-
1972	kandidaten	10	8	11	-
	TK-fractie	7	0	11	-
1977	kandidaten	-	-	-	14
	TK-fractie	-	-	-	10
1981	kandidaten	-	-	-	15
	TK-fractie	-	-	-	17
1982	kandidaten	-	-	-	18
	TK-fractie	-	-	-	15
1986	kandidaten	-	-	-	31
	TK-fractie	-	-	-	13

Selectie van kandidaten in de confessionele partijen¹

ARP, CHU, KVP en CDA hanteerden alledrie een selectieprocedure waarbij de besluitvorming decentraal plaatsvond. In de ARP en het CDA namen de afdelingen de uiteindelijke beslissing nadat het landelijk partijbestuur samen met vertegenwoordigers van de regionale kamercentrales een advies hadden opgesteld. In de CHU stelde het hoofdbestuur een advies op, waarover de regionale partijorganen, de kamerkringen, besloten. In de KVP besloot een speciale verkiezingsraad over een vooraf door het partijbestuur vastgesteld aantal 'nationale zetels'. Voor de overige plaatsen maakte deze raad een advieslijst op. De besluitvorming over deze 'regionale zetels' vond op het regionale niveau plaats, in de kamerkringen.

Wat ARP, CHU en KVP betreft komt een aantal kandidaatstellingsdiscussies aan de orde voor de Tweede Kamerverkiezingen in de jaren zestig en begin jaren zeventig. Dit waren de laatste vier verkiezingen waaraan deze partijen zelfstandig deelnamen. Voor het CDA is de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 onderzocht, aangezien dit de eerste gelegenheid was waarbij het zogeheten fusieprotocol was uitgeschakeld en waarbij de partij zodoende een geheel eigen procedure kon hanteren.

Anti-Revolutionaire Partij

In de ARP was het kandideren van vrouwen een uitzondering. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1963 stond voor de eerste maal een vrouwelijke kandidaat op een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst van die partij, nadat verschillende kamercentrales daarop hadden aangedrongen. Hoewel de partij tien jaar eerder had besloten dat het mogelijk moest zijn om bij uitzondering vrouwelijke kandidaten verkiesbaar te stellen, had men tot 1963 steeds besloten dit niet te doen (zie Van de Streek 1986). De vrees was dat een vrouwelijke kandidatuur op een verkiesbare plaats de partij stemmen zou kosten.

Van bemoeienis met de kandidaatstellingsprocedure van een vrouwenorganisatie in de partij was in dat jaar geen sprake. Het Anti-Revolutionair Vrouwencomité rekende vooral de politieke voorlichting en vorming van vrouwen tot haar taak en mengde zich niet in de discussie over de verkiezingslijsten. Het was weliswaar voorstander van de opname van een vrouw in de Anti-Revolutionaire fractie, maar wilde dit niet forceren. Bovendien stelde het vrouwencomité dat het in de kandidaatstelling in de eerste plaats moest gaan om het samenstellen van een kwalitatief goede fractie: 'Wij moeten niet het groepsbelang, maar het landsbelang dienen' (Verslag ARVC, 7 december 1962).

Het landelijk bestuur van de partij, het centraal comité, beperkte zich in 1963 tot een globale advisering over de samenstelling van de lijst en sprak zich

nauwelijks uit over de kwaliteiten van individuele kandidaten. Voor dat laatste achtte het bestuur alleen de 'beginselvastheid' van belang. De vrouwelijke kandidatuur besprak het in samenhang met de spreiding van specialismen op de lijst. Gedurende de hele periode gaf het centraal comité in de advisering prioriteit aan de kwalitatieve samenstelling van de fractie en aan de stevigheid van de politieke opvattingen van kandidaten. Vanaf 1967 nam echter het aspect van groepsvertegenwoordiging aanzienlijk in belang toe. Sindsdien hechte het centraal comité ook belang aan de aanwezigheid van jongere kandidaten, aan vertegenwoordigers uit kringen van de landbouw en de middenstand en van werkgevers en werknemers alsmede aan kerkelijke schakering en regionale spreiding. Opmerkelijk genoeg kwam de vertegenwoordiging van vrouwen vanaf de verkiezingen in 1967 niet meer als aandachtspunt in de adviezen terug. Wel stonden er in dat jaar twee vrouwen voorgesteld op de 39-koppige advieslijst, waarvan één op een verkiesbare plaats. Dat er impliciet wel plaatsen voor vrouwen waren gereserveerd, bleek bij de besluitvorming over de advieslijst in het centraal comité (Notulen CC, 29 oktober 1966). Voor de twee plaatsen waarop vrouwen waren voorgedragen, kwamen mannelijke kandidaten niet in discussie, maar alleen een andere vrouwelijke kandidaat. Bij de overige plaatsen kwamen de vrouwelijke kandidaten op hun beurt niet in discussie. Vrouwelijke kandidaten concurreerden niet met de mannen, maar alleen met elkaar.

De kandidaatstelling voor de verkiezingen in respectievelijk 1971 en 1972 verliep ongeveer hetzelfde. Wel spitste de discussie in het centraal comité zich steeds meer toe op het aspect van de regionale spreiding op de lijst. In 1971 stonden twee vrouwen op de 33 namen tellende advieslijst, waarvan één op een verkiesbare plaats. In 1972 was het aantal vrouwelijke kandidaten echter toegenomen tot vier van de 30 – waarvan overigens nog steeds maar één verkiesbaar. In die procedure had het Anti-Revolutionair Vrouwen Comité voor het eerst in zijn bestaan namen van vrouwen voor een kandidatuur onder de aandacht gebracht van het partijbestuur. Dit had blijkbaar enige vruchten afgeworpen. Hoewel sekse in 1972 in het advies geen expliciet criterium was geweest, kwam het in de discussie in het partijbestuur voor het eerst wel naar voren. Ter ondersteuning van vrouwelijke kandidaten noemden sommige bestuursleden het argument dat vrouwen beter op de lijst vertegenwoordigd moesten zijn, overigens zonder verdere motivatie. Voor het resultaat had dit argument echter weinig gewicht. Zo suggereerde een aantal bestuursleden een hogere plaatsing voor een vrouwelijke kandidaat, op grond van haar kwaliteiten, haar ervaring in de partij en haar deskundigheid op een terrein waarvan net was geconstateerd dat er in de fractie behoefte aan was. Toen een van de bestuursleden het vrouw-zijn van de kandidate als extra argument in stelling

bracht, was de reactie van de voorzitter dat 'zij in die kwaliteit niet door het ARVC naar voren is gebracht' (Notulen partijbestuur, 9 september 1972). Blijkbaar achtte hij de wens om vrouwen te vertegenwoordigen alleen een valide argument, wanneer het kandidates van het ARVC betrof. De onderhavige kandidate kwam dan ook toch op een onverkiesbare plaats terecht. Tegen een andere vrouwelijke kandidaat bracht men ter vergadering in dat zij een jong gezin had. Hoewel het een onverkiesbare plaats betrof, voerde de vergadering haar toch van de advieslijst af. Wel verving men haar door een andere, maar dan ongehuwde vrouwelijke kandidaat. Het stilzwijgend reserveren van een beperkt aantal plaatsen voor vrouwen was blijkbaar nog altijd in zwang.

Het geheel overziend waren de kwaliteit van de fractie en de opvattingen van kandidaten in de behandelde kandidaatstellingsprocedures voor de ARP officieel de belangrijkste uitgangspunten. Vanaf 1967 ging dit echter gepaard met een zodanig uitgebreide opsomming van overige zaken die op de lijst vertegenwoordigd moesten zijn, dat de conclusie kan luiden dat groepsvertegenwoordiging sindsdien een even belangrijke rol speelde. Vrouwen profiteerden echter niet van deze ontwikkeling en evenmin paste hun kandidatuur blijvend in één van de andere doelstellingen van de kandidaatstelling.

Christelijk-Historische Unie

In de CHU gaf het advies van het hoofdbestuur minder de doorslag bij de samenstelling van de lijst dan in de ARP. Het kwam zeer geregeld voor dat de regionale vergaderingen die de definitieve kandidatenlijst vaststelden, ingrijpende wijzigingen aanbrachten. Hiermee samenhangend was in deze partij het aspect van groepsvertegenwoordiging van groot belang, vooral met betrekking tot regionale herkomst.

In 1963 plaatste het advies van het hoofdbestuur de kwaliteit van de toekomstige fractie nog voorop. Het stelde: 'Bekwaamheid dient doorslaggevend te zijn' (Notulen hoofdbestuur, 6 oktober 1962). Het advies noemde echter daarnaast een veelheid aan factoren die bij de samenstelling van de lijst een rol moesten spelen. Eén van de genoemde factoren was sekse, naast zaken als woonplaats, vertegenwoordiging van de middenstand en de vakbeweging. In de praktijk kwam het er echter op neer dat in 1963, zoals bij elke naoorlogse verkiezing, één vrouwelijke kandidaat op een verkiesbare plaats op de CH-lijst stond. Dit was sinds 1946 jonkvrouw C.I. Wttewaal van Stoetwegen.

Vanaf de uitbreiding van het aantal leden van de Tweede Kamer in 1956 ijverde de vrouwenorganisatie van de CHU – de in 1935 opgerichte Centrale van CH-Vrouwen – voor een tweede vrouw op een verkiesbare plaats. Bij elke verkiezing beval ze daarom twee vrouwen bij het hoofdbestuur aan voor een kandidatuur, één daarvan was altijd 'de freule'. Het zou echter tot de Tweede

Kamerverkiezingen van 1967 duren voor er een tweede vrouw – mr. E.A. Haars – een veilige plaats op de lijst kreeg. In de advisering voor die verkiezing stonden onder anderen ‘personen uit de kring van de vrouwen’ genoemd als kandidaten die op de opvolgingsplaatsen moesten figureren (Notulen hoofdbestuur, 12 november 1966). Voor de hogere plaatsen diende opnieuw niet de vertegenwoordiging van uiteenlopende groepen de doorslag te geven, maar de kwaliteit van kandidaten. Een advies dat daarnaast echter geen rekening zou houden met de vertegenwoordiging van verschillende regio’s, werd echter verondersteld te veel weerstand op te wekken in de regionale vergaderingen.

Het is opvallend dat vrouwelijke kandidaten in de CHU vrijwel allemaal naar voren kwamen via de Centrale. Zij werden dan ook in de verdere kandidaatstelling nadrukkelijk aangemerkt als kandidaten namens de Centrale. Hiermee lijkt de kandidatuur van vrouwen in de CHU een exclusieve verantwoordelijkheid van de vrouwenorganisatie, hoewel slechts ongeveer de helft van de vrouwelijke partijleden daarvan lid was. De Centrale had in de partij de rol van het vertegenwoordigen van ‘de vrouwen’. Op deze manier kwamen vrouwelijke kandidaten voornamelijk naar voren onder de noemer van groepsvertegenwoordiging.

Ook in de kandidaatstellingsprocedures voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1971 en 1972 was dit weer het geval. Zo stond in het bestuursadvies uit 1972: ‘Naast voldoende specialismen is er een kandidaat voor vrouwen en jongeren’ (Notulen hoofdbestuur, 2 september 1972). In 1971 was er inderdaad, zowel in het advies als op de definitieve lijst, maar één vrouw verkiesbaar gesteld. Na het vertrek van freule Wttewaal was dat Haars. De Centrale had hierop gereageerd met voorkeursacties voor een tweede vrouwelijke kandidaat. In 1972 stond de tweede vrouw weliswaar in het advies van het hoofdbestuur voor een verkiesbare plaats gekandidateerd, maar duikelde zij naar de onverkiesbare regionen van de lijst in de regionale stemmingen. Ook daarna volgden voorkeursacties van de Centrale, wat haar verhouding met het hoofdbestuur niet ten goede kwam. Volgens de bestuurders versterkten deze acties het aureool van verdeeldheid dat de CHU in die tijd toch al kenmerkte. Men was er niet in geslaagd de richtingstrijd tussen radicale jongeren en de behoudender stroming in de partij, die in de kandidaatstellingsprocedures tot een hoogtepunt was gekomen, binnenskamers te houden. Door de voorkeursacties plaatsten ‘de’ vrouwen zich op één lijn met de andere dissidente groeperingen.

Katholieke Volkspartij

De kandidaatstelling in de KVP overziend, plaatste deze partij sekse aanvankelijk tussen de diverse kwaliteiten en deskundigheden die vertegenwoordigd dienden te zijn. Dit paste in de benadering die in deze partij opgang deed, dat

er een sekse-gebonden visie op maatschappij en politiek zou bestaan. Na de Tweede Wereldoorlog bepleitte de katholieke kerk, bij monde van paus Pius XII, de intrede van vrouwen in het maatschappelijk leven, inclusief de politiek. Vanuit hun veronderstelde moederlijke gaven zouden zij daar de traditionele gezinswaarden kunnen beschermen, die in de kerkelijke optiek werden bedreigd door de modernisering van de maatschappij en door een ideologie als het communisme (Schokking 1958).

De commissie-Nolte die het partijbestuur van de KVP in 1957 instelde om te onderzoeken hoe de deelname van vrouwen in de katholieke politiek kon worden vergroot, concludeerde dan ook dat het er niet om ging vrouwen in de politiek te zien als vertegenwoordigers van een soort belangengroep. Het zou daarentegen gaan om 'het inbrengen van het menszijn in zijn vrouwelijke structuur en niet om een speciale kundigheid of eigenaardigheid' (rapport Nolte:3). In de kandidaatstellingsprocessen bleek echter niet dat de ruime betekenis die sekse in de KVP had ook inhield dat er méér dan enkele vrouwen op de verkiezingslijsten voor de Tweede Kamer stonden. In de praktijk van de kandidaatstelling was de regionale herkomst van kandidaten doorslaggevend.

In de verkiezingsraad van de KVP, die een bindende voordracht deed voor een aantal 'nationale zetels' en een advies gaf voor de 'regionale zetels', was er een zetel 'vrouwenvertegenwoordiging'. Onder de specialismen en deskundigheden die de raad voor de lijst van belang achtte, figureerden 'vrouwenvraagstukken' tussen zaken als volksgezondheid, financiën en buitenlandse zaken.

De verkiezingsraad beoordeelde in 1963 alleen de verdeling van specialisaties op de lijst en deed geen uitspraken over de kwaliteiten van individuele kandidaten. De voordracht voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1963 bevatte drie vrouwen, waarvan Klompé er één was. Het advies van de verkiezingsraad voor de regionale plaatsen had echter weinig gewicht. Uit de verslagen van de kringvergaderingen over de lijsten blijkt dat daar voornamelijk regionale overwegingen doorslaggevend waren. Het ging om kandidaten die geacht werden de kring het beste te kunnen vertegenwoordigen. De vertegenwoordiging van vrouwen speelde daarbij geen enkele rol, evenmin overigens als de door de verkiezingsraad aangegeven noodzakelijke deskundigheden. Tegen het advies van die raad bestond in de kringen een zekere weerstand omdat dit hun autonomie zou aantasten. Ook de voordracht van de verkiezingsraad voor de nationale zetels bleef daarom niet altijd ongemoeid. Het is opvallend dat uit de regio's zelf nauwelijks vrouwelijke kandidaten voortkwamen, en al zeker niet voor verkiesbare plaatsen. De verkiesbare vrouwen stonden allemaal op de zogeheten 'kwaliteitszetels'. Sommige kringen leken in hun afweging wel het principe te huldigen van een gereserveerde zetel voor een vrouw, doorgaans in de onverkiesbare regionen van de lijst. In die gevallen woog men de

beschikbare vrouwelijke kandidaten uitsluitend tegen elkáár af, niet tegen de mannelijke kandidaten.

Ook in 1967 lieten de kringen de man/vrouw-verdeling op eigen initiatief niet of nauwelijks meewegen bij de samenstelling van hun lijsten. De verkiezingsraad daarentegen reserveerde nog altijd een beperkt aantal plaatsen voor vrouwelijke kandidaten, tussen de aanbevelingen voor allerlei specialismen en deskundigheden. In de kringen nam de status van dit orgaan echter verder af. De specifieke deskundigheid van kandidaten speelde in de discussies in de kringen een steeds kleinere rol. Steeds openlijker lag de nadruk op de regionale herkomst van kandidaten. En aangezien de meeste vrouwelijke kandidaten op 'nationale' zetels stonden, werkte dit nogal eens in hun nadeel.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1971 hanteerde de partij een nieuw systeem van kandidaatstelling. De verkiezingsraad was afgeschaft. In plaats daarvan wees het partijbestuur zelf een aantal (in 1971 22) zetels voor 'deskundigen' aan. Deze plaatsen waren bedoeld voor specialisten, voor personen die geschikt werden geacht voor een ministerschap of een staatssecretariaat en voor jongeren. De vertegenwoordiging van vrouwen stond hierbij niet apart vermeld. Wel bevatte daarentegen een 16 terreinen tellende inventarisatie van deskundigheden de categorie 'vrouwen'. Bij de overige categorieën in de inventarisatie stonden geen namen van vrouwen genoemd.

De resterende plaatsen, waarover het partijbestuur niet besliste, werden per provincie door de kringvergaderingen ingevuld. Het aantal waarover zij konden beslissen, was gerelateerd aan de uitslag van de laatste Tweede Kamerverkiezingen. Dit betekende in de praktijk dat een kring over niet meer dan twee tot vier zetels kon beschikken. De vrouwenorganisatie van de KVP, de commissie Vrouw en Partij, vreesde dat de nieuwe procedure zou betekenen dat de kringen in het vervolg helemaal geen vrouwen meer kandidaat zouden stellen. Daarom zegde de partijvoorzitter aan de commissie toe dat er in ieder geval vier vrouwen op verkiesbare plaatsen dienden te komen, op elk van de vier lijsten waarmee de KVP de verkiezingen in ging één. Op de definitieve lijsten bleken echter niet meer dan twee vrouwen verkiesbaar te staan, ondanks de beschikbaarheid van een groter aantal vrouwelijke kandidaten. Dit resultaat was te verklaren doordat na de regionale kandidaatstelling was gebleken dat een aantal zittende kamerleden geen verkiesbare plaats had gekregen. Om de herverkiezing van deze fractieleiden toch te garanderen, had het partijbestuur de volgorde van haar eigen kandidaten weer gewijzigd. Hiervoor was blijkbaar vooral met (nieuwe) vrouwelijke kandidaten geschoven.

In 1972 gebeurde iets vergelijkbaars. In de regionale kandidaatstelling vormde de vertegenwoordiging van vrouwen de sluitpost, met name in de zuidelijke provincies. Zo kwam bij die gelegenheid geen enkele vrouw voor

op de Limburgse lijst, ondanks de beschikbaarheid van een regionale kandidate. Het partijbestuur schoof als nationale kandidaten doorgaans zittende kamerleden naar voren. Ook een dergelijke plaats bleek echter nog geen garantie te zijn voor kandidatuur, zoals bleek bij het zittende vrouwelijk kamerlid Cornelissen. Zij had een zogenaamde nationale plaats gekregen op de Brabantse lijst. Ondanks dat het daartoe formeel niet bevoegd was, voerde het bestuur van de kring haar van die plek af en plaatste haar lager op de lijst op een regionale plaats. Een voorkeursactie van de commissie Vrouw en Partij voor deze kandidate had weinig resultaat.

Christen Democratisch Appèl

Binnen het CDA als zelfstandige partij kwam de vertegenwoordiging van vrouwen het eerst op de agenda via het publiciteitsbeleid. Al in 1981 wees een evaluatie van de verkiezingscampagne uit dat jaar op de discrepantie tussen het aandeel van vrouwen in het CDA-electoraat – dat meer dan 50 procent bedroeg – en hun geringe vertegenwoordiging op de kandidatenlijst. Dit zou vanuit electorale overwegingen ongewenst zijn aangezien het gebrek aan vrouwelijk kader bijdroeg aan een verouderd imago, dat de partij juist wilde doorbreken. In 1983 nam de partijraad van het CDA een resolutie aan dat de partij meer vrouwen en jongeren kandidaat moest stellen.

De eerste gelegenheid daartoe had de partij bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1986, toen de kandidaatstelling binnen het CDA niet meer beheerst werd door het 'fusieprotocol' dat de voorgangers hadden afgesloten. Het loslaten daarvan had een positief effect op de kandidatuur van vrouwen. Op de uiteindelijke kandidatenlijst was het aandeel van vrouwen 31 procent. Dit was het hoogste percentage vrouwen op een landelijke lijst van het CDA tot op heden. Het merendeel van deze kandidates stond echter niet op direct verkiesbaar geachte plaatsen, maar de verkiezingswinst van de partij deed een aantal van hen toch in de Tweede Kamer belanden.

In de criteria die het dagelijks bestuur van het CDA voor de kandidatenlijst van 1986 opstelde, kwamen verschillende doelstellingen tot uitdrukking. Het advies stelde de kwaliteit van kandidaten op de eerste plaats, daarna kwamen hun politieke opvattingen in de vorm van een gefundeerde christen-democratische gezindheid en de doelstelling van groepsvertegenwoordiging in de zin van herkenbaarheid voor verschillende regio's en maatschappelijke groepen en voor jongeren en vrouwen. De vertegenwoordiging van vrouwen was dus één van de vele aspecten waarop gelet diende te worden. Wel paste de kandidatuur van vrouwen zowel in de doelstelling van groepsvertegenwoordiging als in de electorale overwegingen die het CDA eerder geformuleerd had.

Naast de reguliere kandidaatstellingsprocedure functioneerde er in het CDA een commissie waarbij personen naar een kandidatuur konden solliciteren. Deze hanteerde een lijst criteria die vooral inging op de kwaliteiten die individuele kandidaten dienden te hebben. Ook hier stond de kwaliteit van kandidaten voorop, naast hun politieke opvattingen en electorale aantrekkelijkheid. Voor de lijst als geheel werd ook de spreiding naar leeftijd, regio en geslacht van belang geacht.

Het dagelijks bestuur van de partij stelde een voorlopige advieslijst samen in haar vergadering van 17 augustus 1985. Het evenwicht tussen zowel regionale- als 'bloedgroep'-herkomst had daarbij, in weerwil van de vele andere criteria, een belangrijke rol gespeeld. Ondanks het feit dat er verschillende nieuwe vrouwen gekandideerd stonden, was het totale aandeel van vrouwen op deze eerste lijst niet hoger dan 15 procent voor de eerste 40 plaatsen. Voor de totale lijst bedroeg dit aandeel 35 procent. In de discussie die het dagelijks bestuur van de partij voerde over dit concept, bepleitten verschillende leden meer vrouwelijke kandidaten in de hogere regionen van de lijst. Het onderwerp dat de gemoederen het meest beroerde was echter de verhouding protestant-katholiek op de lijst.

In het voorstel op basis waarvan het voltallige partijbestuur op 30 augustus 1985 een eerste advieslijst moest samenstellen, was de positie van de vrouwelijke kandidaten nauwelijks gewijzigd ten opzichte van het concept. De stemming die een week later in het 'versterkte' partijbestuur – het partijbestuur en afgevaardigden van de kamerkringen – plaatshad, liet echter een ander beeld zien (Notulen partijbestuur, 7 september 1985). Over een plaatsing werd alleen dan gestemd wanneer er één of meer tegenkandidaten waren gesteld of wanneer om een andere reden om stemming gevraagd was. Uit het verslag van de vergadering blijkt dat de stemmingen met betrekking tot vrouwelijke kandidaten anders verliepen dan die met betrekking tot de mannelijke kandidaten. Ten eerste werd over alle vrouwelijke gegadigden een stemming gevraagd. Ten tweede werd over hun kandidatuur meermalen gestemd. Van de elf herstemmingen betroffen er zeven vrouwelijke kandidaten. Voor alle vier hoog geadviseerde vrouwelijke kandidaten was na de eerste stemming een herstemming nodig, terwijl dit voor slechts twee van de mannelijke kandidaten over wie stemming was gevraagd, het geval was. Bij zes van de 39 stemmingen daalde een vrouwelijke kandidaat, vier maal dezelfde vrouw, terwijl in twee andere gevallen een mannelijke kandidaat zakte.

Ondanks de korte tijd die verstreek tussen het in het partijbestuur vaststellen van de eerste advieslijst en de besluitvormende vergadering, was er een lobby gevoerd vanuit de kamerkringen ten gunste van bepaalde kandidaten (Hillebrand 1992). Blijkbaar werden deze (mannelijke) kandidaten vooral

tegenover vrouwelijke gegadigden geplaatst. De stemmingen die over deze definitieve advieslijst plaatsvond in de afdelingen leverde een beperkt aantal wijzigingen op, vooral ten gunste van zittende kamerleden, voormalige CHU-ers en kandidaten uit Limburg. Juist nieuwelingen, ook nieuwe vrouwen, zakten ten gunste van deze kandidaten.

De vrouwenorganisatie van het CDA, het CDA-Vrouwenberaad, had uit haar eigen gelederen een voorkeurslijst van tien vrouwen opgesteld, die voldeden aan de door het dagelijks bestuur van de partij geformuleerde criteria en die gesignaleerde inhoudelijke leemtes in de fractie konden opvullen. Slechts twee van hen drongen echter door in tot de uiteindelijke lijst. Dat de kandidaten van het Vrouwenberaad het in de procedure slecht deden was voor een deel te verklaren uit het laat in actie komen van de vrouwenorganisatie (Hillebrand 1992). Belangrijker waren echter de veelvuldig terugkerende irritaties en conflicten die de verhouding tussen het Vrouwenberaad en de partijtop in de jaren tachtig kenmerkten (Leijenaar en Van de Velde 1991). Deze moeizame relatie maakte het niet waarschijnlijk dat voor het tegemoetkomen aan de wens van een grotere vertegenwoordiging van vrouwen niet direct uit de gelederen van het Vrouwenberaad gerecruteerd was.

Evaluatie

Het CDA en de voorlopers vergeleken

Het streven van het CDA om een brede volkspartij te zijn is inderdaad van invloed geweest op het selectieproces in die partij. Een vergelijking tussen de kandidaatstelling in het CDA en die in zijn voorgangers laat een aantal belangrijke verschillen zien, zowel wat de gehanteerde selectiecriteria betreft als ten aanzien van het gewicht dat een evenwichtige verdeling naar sekse in die criteria kreeg.

Wat de selectiecriteria betreft, stelden ARP, CHU en KVP in de adviesfase voornamelijk eisen op voor de samenstelling van de lijst als geheel. Daarbij ging het vooral om de spreiding van deskundigheden op de lijst en om de aanwezigheid van vertegenwoordigers van diverse groepen, waaronder representanten van regio's. Waar de kwaliteiten of opvattingen van individuele kandidaten aan de orde waren, was dit in niet nader gedefinieerde termen als 'bekwaamheid' of 'beginselvastheid'. In het CDA daarentegen betrof een groot deel van de officiële criteria de beoordeling van individuele kandidaten. Het ging daarbij om nader gespecificeerde kenmerken die te maken hadden met kwaliteiten, politieke opvattingen en electorale aantrekkingskracht. Voor de lijst

als geheel werd ook in deze partij de spreiding van een aantal kenmerken van belang geacht, zoals leeftijd, religie, regionale herkomst en geslacht. Deze grotere nadruk die het CDA in de adviesfase legde op de meer persoonsgebonden kwaliteiten is terug te voeren op een 'modernere' electorale strategie. Immers, anders dan ARP, CHU en KVP lange tijd wel konden, kunnen de christen-democraten niet rekenen op een duidelijk traceerbare, vaste aanhang. Als partij van na de ontzuiling dient het CDA een groter deel van de aanhang steeds opnieuw te veroveren. Hierdoor worden de kwaliteiten van individuen die de partij representeren, in ieder geval officieel, van groter belang. Voor partijen die opereerden ten tijde van de verzuiling gold als norm waarschijnlijk eerder dat de kandidatenlijsten in enige mate representatief moesten zijn voor de zuil op zich, bijvoorbeeld met betrekking tot sociale of regionale herkomst.

De praktijk van het kandidaatstellingsproces laat echter veel minder verschil zien tussen het CDA en zijn voorgangers dan deze officiële criteria voor selectie. Bij de daadwerkelijke beslissing over de samenstelling van de CDA-lijst speelden de kwaliteiten van individuele kandidaten een ondergeschikte rol, net als in de drie confessionele partijen het geval was geweest. Kandidaten waren ook in het CDA in de eerste plaats vertegenwoordiger van een bepaalde regio of van een sociaal kenmerk. Daarnaast hadden zittende kamerleden een voorsprong.

Sekse als criterium in de selectie

Behalve in de ARP, had sekse in alle andere besproken partijen een plaats tussen de criteria die het partijbestuur of een ander adviserend orgaan voor de selectie opstelde. Het criterium sekse verwees in alle gevallen naar de vertegenwoordiging van vrouwen op de lijst. Bij mannelijke kandidaten was sekse niet expliciet aan de orde.

In de verschillende partijen werd sekse in de adviserende fase in verband gebracht met verschillende doelstellingen van de selectie. In de KVP vormde het vrouw-zijn van kandidaten een aparte kwaliteit of benadering en paste de vertegenwoordiging van vrouwen in de doelstelling van spreiding van deskundigheden en kwaliteiten op de lijst. In de CHU kwamen vrouwelijke kandidaten de procedure binnen onder de noemer van groepsvertegenwoordiging. Het gewicht dat de vertegenwoordiging van vrouwen bij de samenstelling van de lijsten had, was echter gering. Vooral in de fase van de besluitvorming was het een factor van ondergeschikt belang.

Een vergelijking tussen het CDA en zijn voorgangers op dit punt laat zien dat een evenwichtige verdeling naar sekse in het selectieproces officieel een groter gewicht heeft gekregen. De roep om een grotere vertegenwoordiging van vrouwen heeft sinds de tweede helft van de jaren tachtig ook bij de

christen-democraten gehoor gevonden. Voor het CDA was de aanwezigheid van vrouwen op de kandidatenlijst vooral aan de orde vanuit electorale overwegingen. Deze doelstelling van stemmenmaximalisatie lijkt een positief effect te hebben op het aandeel van vrouwelijke kandidaten op de lijst, hoewel een groot deel van hen in 1986 op opvolgingsplaatsen stond. Een grotere vertegenwoordiging van vrouwen op de lijst had in het CDA niet zozeer tot doel om het vrouwelijk electoraat aan te trekken, dat immers toch al in ruimere mate dan mannen de stem op de christen-democraten uitbracht. Nee, het gold veeleer als het tegengif voor een ouderwets en vergrijsd imago dat de electorale aantrekkingskracht van de partij in het algemeen zou aantasten. De wens om een moderne, brede volkspartij te zijn, heeft er dus mede toe geleid dat het CDA zich ontvankelijk heeft getoond voor de roep uit de samenleving om een grotere vertegenwoordiging van vrouwen in de politiek.

In de praktijk van de kandidaatselectie speelde echter een aantal mechanismen een rol dat een negatief effect had op het aantal verkiesbare vrouwelijke kandidaten. In dit opzicht vertoonden de selectieprocessen in ARP, CHU, KVP en CDA grote overeenkomsten. In weerwil van alle vooraf opgestelde selectiecriteria, bleek de selectie in de praktijk vooral een interne belangenstrijd tussen diverse groepen in de partijen. Ook de bescherming van zittende kamerleden was vaak een doel op zich. Deze interne functies waren van groter belang dan een meer extern gerichte doelstelling als de electorale aantrekkingskracht van de lijsten. Vrouwelijke kandidaten delfden in deze interne strijd vaak het onderspit. Hierbij zal de getalsmatige minderheidspositie van vrouwen in de partij een factor zijn geweest. Een andere factor was dat vrouwen in deze strijd slechts één van de groepen waren. De belangen van vrouwelijke kandidaten werden gedurende het kandidaatstellingsproces veelal behartigd door de vrouwenorganisaties of vergelijkbare verbanden. De positie van deze groepen was in de partijen echter doorgaans zwak, zodat zij nogal eens tot de verliezers behoorden.

Naast de praktijk van het selectieproces in de diverse partijen was ook de manier waarop het criterium sekse betekenis kreeg in de partijen, van belang voor het aantal vrouwen op de kandidatenlijsten. In alle behandelde partijen vormde sekse een zelfstandig criterium in de selectie. Lange tijd werd dit niet zozeer uitgelegd als een zeker evenwicht tussen kandidaten van beide seksen, maar simpelweg als de aanwezigheid van vrouwelijke kandidaten op de lijst. Vrouwelijke kandidaten stonden daarmee altijd op de lijst in de hoedanigheid van *vrouwen*. Dit betekent dat andere kwaliteiten, deskundigheden of groepen niet of nauwelijks door vrouwen vertegenwoordigd werden. Dit verklaart ook het verschijnsel van gereserveerde plaatsen voor vrouwen en praktijken in de kandidaatstelling waarbij vrouwelijke kandidaten alleen tegen elkaar werden

afgewogen of waarbij zij geacht werden alleen vrouwelijke fractieleden op te volgen. In deze vorm van vertegenwoordiging van vrouwen, louter als vrouwen, was een beperkt aantal vrouwelijke kandidaten voldoende, zoals dat ook met vertegenwoordigers van andere deskundigheden, groepen of kwaliteiten het geval was.

Het kanaal waarlangs veel vrouwelijke kandidaten de procedure binnenkwamen, versterkte de benadering van het vrouw-zijn als apart criterium nog eens. In veel gevallen was dit namelijk via de vrouwenorganisatie of een vergelijkbare groep in de partij. Dit gaf aan vrouwelijke kandidaten een extra aura van (interne) groepsvertegenwoordiging mee, waarbij een enkele representant voldoende was. Het gewicht van deze kandidaten werd daarbij ook nog eens beïnvloed door de positie van de vrouwenorganisatie in de partij, die marginaal en meer of minder omstreden kon zijn. Ook vraagtekens bij de representativiteit van de vrouwenorganisatie voor 'de' vrouwen kon hierbij een rol spelen.

Tenslotte had de vertegenwoordiging van vrouwen voor andere partijorganen dan de vrouwenorganisatie bij het 'noemen' van kandidaten al geen prioriteit. Het is in dit verband van groot belang dat partijbesturen of andere adviserende colleges pas criteria opstelden voor de fase van de *selectie*. Dit betekent onder andere dat sekse bij de *recrutering* van kandidaten, de fase waarin kandidaten werden gesteld of aangezocht, nog geen criterium was. Hierdoor speelde sekse pas een rol in een fase van de procedure waarin het aantal beschikbare kandidaten al vastlag, en dus ook het aandeel van vrouwen hierin. Het systeem van strikt interne recrutering dat alle besproken partijen hanteerden, zorgde er daarbij voor dat dit aandeel gering was. Immers, in alle partijen vormden vrouwen een minderheid in het ledenbestand. In het CDA was in 1986 23 procent van de leden vrouw. Dit beperkte het aanbod van potentiële vrouwelijke kandidaten al aanzienlijk. Het werven van kandidaten ook buiten de directe eigen partijgeleerden, zou waarschijnlijk meer vrouwelijke kandidaten hebben opgeleverd.

Literatuur

Berg, J.Th.J. van den

1983 *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970*. Weesp, Van Holkema & Warendorf.

Hillebrand, R.

1992 *De antichambre van het parlement. Kandidaatstelling in Nederlandse politieke partijen*. Leiden, DSWO Press.

- Koole, R.A. en M.H. Leijenaar
 1988 'The Netherlands. The Predominance of Regionalism.' In: M. Gallagher and M. Marsh (red.), *Candidate Selection in Comparative Perspective. The Secret Garden of Politics*, London, Sage Publications.
- Leijenaar, M. en H. van de Velde
 1991 *Women's Acces to Political Parties: The Netherlands*. Nijmegen, Nijmegen Political Science Reports.
- Lovenduski, J. en P. Norris
 1989 'Selecting Women Candidates: Obstacles to the Feminization of the House of Commons.' *European Journal of Political Research*, 17, 5, pp. 533-562.
- Napel, H.-M. ten
 1991 'De paradoxale *revival* van de christen-democratie.' In: *Jaarboek DNPP 1990*. Groningen, Rijksuniversiteit Groningen, pp. 131-153.
- Outshoorn, J.
 1984 'Meer vrouwen in de politiek? Argumentaties van voorstanders vroeger en nu.' In: Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Verslag van de studiedag Vrouwen in politieke functies*. Den Haag.
- Schokking, J.C.
 1958 *De vrouw in de Nederlandse politiek*. Assen, Van Gorcum.
- Staatscourant*
 22 mei 1963, 25 januari 1967, 5 april 1971, 9 november 1972, 28 april 1977, 11 mei 1981, 12 augustus 1982, mei 1986, augustus 1989.
- Streek, H.J. van de
 1986 *Stemmen is geen zonde. Politieke emancipatie van vrouwen in de ARP 1919-1963*. Utrecht, Utrechtse Historische Cahiers.

Noot

1. De in deze paragraaf gepresenteerde gegevens zijn afkomstig uit de archieven van de ARP (gedeponeerd in het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) aan de Vrije Universiteit, Amsterdam), de CHU (Algemeen Rijksarchief, Den Haag), de KVP (Katholiek Documentatiecentrum, Katholieke Universiteit Nijmegen) en het CDA (Algemeen Rijksarchief, Den Haag). Bestudeerd zijn notulen en andere relevante stukken van de landelijke besturen van deze partijen, van eventuele voor de kandidaatselectie ingestelde commissies en van andere partijorganen die betrokken waren bij de selectie van kandidaten.

Drie bloedgroepen of een drie-eenheid? Het CDA-middenkaderonderzoek uit 1979 opnieuw geanalyseerd

Klaasjan Hajema, Wijbrandt van Schuur en Gerrit Voerman

'De strijd onzer dagen is vóór of tegen Christus, en naar dien eisch heeft het centrum voor alle christelijke minderheden plaats', zo meende in 1877 de priester Schaepman (in Ten Napel 1992:4). Met deze uitspraak gaf hij een fraai staaltje van politiek *wishful thinking* ten beste. Ruim een eeuw later, in 1980, kreeg zijn oproep tot politieke oecumene pas daadwerkelijk gestalte met de oprichting van het Christen Democratisch Appèl (CDA). In deze christelijke eenheidspartij gingen de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Katholieke Volkspartij (KVP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) op.

Niet veel buitenstaanders hadden een hoge dunk van het welslagen van de nieuwe partij. De samensmelting zou in de eerste plaats wortelen in de electorale nood waarin de fusiepartners verkeerden. De media belichtten vooral het langdurige en moeizame proces dat aan de fusie vooraf was gegaan. Nog in 1986 constateerde een politicoloog: 'Het ontstaan van het CDA is alleen al opmerkelijk omdat het *is* ontstaan' (Koole 1986).

Achteraf bezien was de eenwording echter een succes. De dreigende teloorgang van de confessionele machtsposities in de jaren zestig en zeventig werd niet alleen afgewend; het CDA kon zelfs verloren gegaan terrein herwinnen. Electoraal ging het de partij onder Lubbers in de jaren tachtig voor de wind. In ideologisch opzicht nam het CDA de leiding in het debat over de reconstructie van de verzorgingsstaat. Bovendien bleek het samengaan intern zo soepel te verlopen, dat het fusieprotocol – waarin een verdeelsleutel was opgenomen om de diverse functies in de partij en in de vertegenwoordigende lichamen rechtvaardig over de verschillende bloedgroepen te spreiden – eerder dan gepland in het archief kon worden opgeborgen.

De vraag rijst nu wat de oorzaken zijn geweest van de *success story* van de fusie van het CDA. Moet deze exclusief op Lubbers' conto worden geschreven, of was er eerder al – in de aanloop tot de fusie – achter de façade van stroeve onderhandelingen sprake van een grote eensgezindheid? Heeft juist de negatieve beeldvorming rond de christen-democratische eenwording ten tijde van het trage en zware onderhandelingsproces er niet toe geleid dat de vorming van het CDA in de media werd beschouwd als een Godswonder, terwijl onder de oppervlakte de fundamenten al gereed lagen? Dat de basis vóór samenwerking was, bleek bij de raads- en statenverkiezingen in de jaren zeventig, toen ARP, KVP en CHU regelmatig met één lijst uitkwamen. Ook zette de achterban in 1975 de partijtoppen onder druk met de actie 'Wij horen bij elkaar'.

In dit hoofdstuk zal worden nagegaan in hoeverre er aan de vooravond van de fusie – naast de in hoofdstuk 2 reeds geconstateerde ideologische toenadering der partijen – tevens sprake was van politieke consensus *bij het middenkader* van KVP, CHU en ARP. Onderzocht wordt onder andere hoe de bloedgroepen dachten over een aantal politieke problemen, en in welke mate zij andere partijen en maatschappelijke organisaties (pressiegroepen) apprecieerden.

Enquête

In deze beschouwing wordt gebruik gemaakt van het databestand van de enquête, die werd gehouden op het CDA-congres van 20 januari 1979 in Den Haag. Op de agenda stonden enkele organisatorische aangelegenheden die verband hielden met de komende fusie. Verder werden het kernwapen- en abortusbeleid besproken.

De afgevaardigden op deze partijbijeenkomst werden geënquêteerd als onderdeel van een internationaal onderzoek naar het middenkader van Westeuropese politieke partijen (Lipschits, Middel en Van Schuur 1981). Dit onderzoek vond plaats naar aanleiding van de directe Europese verkiezingen die in 1979 voor het eerst werden gehouden. In de vragenlijst was dan ook veel plaats ingeruimd voor 'Europese' items. Daarnaast werd evenwel de congresgangers gevraagd naar hun persoonlijke achtergronden (geslacht, leeftijd, woonplaats, opleiding, beroep, inkomen en godsdienst) en hun politieke en ideologische opvattingen.

Op deze gegevens is een secundaire analyse verricht. De beschikbare data sluiten evenwel niet geheel aan bij een onderzoek vanuit de invalshoek van het fusieproces. Toen het congres gehouden werd, verkeerde het CDA nog in federatieve staat. Een jaar later kwam de fusie tot stand. Vanwege de embryonale fase waarin het CDA zich op dat moment bevond, werden door het bestuur

vragen tegengehouden die mogelijkwerwijs tegenstellingen tussen de partners aan het licht konden brengen. Zo werd de vraag naar de mate van sympathie die de congresafgevaardigden voor elkaars partijen konden opbrengen afgewezen, evenals die betreffende de links-rechts zelfplaatsing. Niettemin is het toch mogelijk gebleken om de politieke opvattingen van de 'bloedgroepen' van het CDA (ARP, CHU, KVP en de groep van 'rechtstreekse' leden, die sinds 1975 lid van het federatieve CDA konden worden) op een aantal terreinen in kaart te brengen.

Reconstructie van de bloedgroepen

Een probleem bij de secundaire analyse was het feit dat 61 procent van de respondenten niet had aangegeven van welke partij men eerder of naast het CDA lid was – 11 procent noemde de ARP, 13 procent de CHU en 15 procent de KVP (Lipschits, Middel en Van Schuur 1981:48). Volgens de onderzoekers die de enquête uitgevoerd hadden, was het op basis van de beschikbare data dan ook niet mogelijk te komen 'tot een verantwoorde indicatie over de samenstelling van het CDA-congres vanuit de vier te onderscheiden "bloedgroepen"' (Lipschits, Middel en Van Schuur 1981:48). Naar de mening van de huidige auteurs is deze reconstructie echter wel mogelijk. Deze is uitgevoerd aan de hand van een aantal vragen betreffende het lidmaatschap of de ondersteuning van neveninstellingen van de partijen (jongeren- en vrouwenorganisatie, wetenschappelijk bureau) en met betrekking tot de functies die men zei in een bepaalde partij te vervullen. In combinatie met de antwoorden op de vraag naar het partijlidmaatschap kon zodoende 87 procent van de respondenten in een bloedgroep worden ingedeeld. Met behulp van de antwoorden op de vraag welke partijperiodieken gelezen werden, steeg dit percentage uiteindelijk tot 94 procent. Door de enquêteformulieren van de overgebleven respondenten erop na te slaan, kon zelfs de resterende 6 procent van de congresgangers bijna allemaal worden ingedeeld bij één van de vier groepen.¹ Op deze manier is naar alle waarschijnlijkheid een betrouwbare reconstructie gemaakt van de onderscheiden contingenten.

Op het congres waren de aantallen stemgerechtigde afgevaardigden volgens een bepaalde verdeelsleutel aan de partijen toebedeeld. De rechtstreekse leden kregen 140 afgevaardigden (10 procent) toegewezen, de CHU 300 (22 procent), ARP en KVP elk 450 (34 procent). Van de in totaal 1.340 afgevaardigden kwam echter – mede door de slechte weersomstandigheden – lang niet iedereen opdagen. Uiteindelijk werden 900 vragenlijsten uitgedeeld. Hiervan werden er

338 geretourneerd, een respons derhalve van bijna 38 procent. Het aantal rechtstreekse leden onder de respondenten bedroeg 33 (10 procent), ARP-ers 86 (25 procent), CHU-ers 114 (34 procent) en KVP-ers 105 (31 procent). Opvallend in de respons is de oververtegenwoordiging van de CHU en de ondervertegenwoordiging van de ARP.

Achtergrondkenmerken van de respondenten

Vanaf de jaren zestig raakten KVP, CHU, en in wat mindere mate de ARP electoraal en ideologisch in het defensief. De dreigende teloorgang van traditionele machtsposities lijkt in het algemeen een groeizaam klimaat te bieden voor fusieplannen. Voldoende is het echter nog niet. Politieke en organisatorische éénwording zal vanzelfsprekend eerder of eenvoudiger plaatsvinden naarmate de samenwerkingspartners zich meer in hetzelfde ideologische en politieke domein bevinden. Dit zal nader worden beschouwd in de volgende paragraaf. Daarnaast zal theoretisch gesproken een fusie gemakkelijker verlopen wanneer partijen een vergelijkbare sociale achtergrond kennen (Voerman 1992). In deze paragraaf zal worden nagegaan of dat laatste bij het middenkader van ARP, KVP en CHU het geval was.

Sekse

Afgaande op de respons was het CDA-congres wat de sekse betreft tamelijk homogeen. Slechts 12 procent van de geënquêteerden was vrouw. Relatief gezien ontlepen de partijen elkaar niet zo veel; de verschillen zijn niet significant. Bij de KVP waren vrouwen het minst vertegenwoordigd (9 procent); bij de CHU het meest (16 procent).

Leeftijd

De verschillen in leeftijd tussen de partijen waren aanzienlijk. Met een gemiddelde leeftijd van respectievelijk 42,9 en 48,4 jaar waren de ARP-afgevaardigden het jongst en de CHU-congresgangers het oudst. De KVP-ers namen met een gemiddelde van 44,8 jaar een tussenpositie in. Driekwart van de CHU-ers was 45 jaar of ouder; bij de ARP daarentegen was ruim de helft van de afgevaardigden tussen de 25 en 45 jaar oud.

Opleiding

De bloedgroepen vertoonden geen significante verschillen in opleiding. In het algemeen is het middenkader hoog opgeleid. Ruim de helft van de respondenten

heeft een opleiding op HBO- of universitair niveau. De rechtstreekse leden springen er in dit opzicht uit: ruim driekwart van hen was hoger opgeleid.

Sociale klasse

Afgaande op de wijze waarop de respondenten zichzelf in sociaal opzicht indeelden, waren de verschillen tussen de bloedgroepen klein (zie tabel 6.1). Zoals vanuit historisch oogpunt te verwachten viel, rekenden congresgangers afkomstig uit de CHU zich het meest tot de hoge sociale klasse. De antirevolutionaire afgevaardigden vertoonden nog het meest de trekken van de 'kleine luyden', al waren de verschillen zoals gezegd gering.

Tabel 6.1 Subjectieve sociale klasse, in percentages

	CDA	ARP	CHU	KVP
hoog	33,3	21,0	36,8	29,0
middel	66,7	76,5	60,5	69,0
laag	0,0	2,5	2,6	2,0

Godsdienst

De indeling naar bloedgroepen komt bijna volledig overeen met die naar godsdienst. Bij de KVP waren op één na alle respondenten rooms-katholiek (98 procent). Bijna 93 procent van de antirevolutionaire congresafgevaardigden was van gereformeerde huize en 90 procent van de christelijk-historischen Nederlands hervormd. Een dergelijke interne religieuze homogeniteit doet zich niet voor bij de groep rechtstreekse CDA-leden. Verrassend is hier echter wel het hoge aandeel van de rooms-katholieken (63 procent). Overigens bleek geen enkele respondent zich als onkerkelijk te beschouwen.

Kerkbezoek

Er is een significant verschil tussen de bloedgroepen in de frequentie waarmee hun congresafgevaardigden ter kerke gaan (zie tabel 6.2). De ARP-respondenten zijn de onbetwiste koplopers: 85 procent van hen gaat één of meer keren per week. Zij worden gevolgd door de congresgangers van CHU en KVP (met respectievelijk 62 procent en 59 procent). De rechtstreekse CDA-leden sluiten de rij: niemand van deze groep ondervraagden gaat meermaals per week naar de kerk.

Tabel 6.2. Kerkbezoek

	CDA	ARP	CHU	KVP
Meer dan eenmaal per week	0,0	22,1	8,8	3,9
Eenmaal per week	36,4	62,8	53,5	55,3
Enkele malen per maand	36,4	11,6	21,9	19,4
Eenmaal per maand	12,1	2,3	10,5	9,7
Enkele malen per jaar	9,1	1,2	5,3	9,7
Eenmaal per jaar	6,1	0,0	0,0	1,9

De sociaal-religieuze röntgenfoto van de bloedgroepen van het CDA die de enquête laat zien, vormt – niet verrassend – een weerspiegeling van de rooms-katholieke en protestants-christelijke zuilen. In bloedgroep en zuil gaat de maatschappelijke verscheidenheid hand in hand met een hoge mate van godsdienstige homogeniteit. Deze religieuze identiteit vormt kennelijk het samenbindende element binnen de bloedgroep, zoals deze eerder de gezichtsbepalende factor van de zuil (en de partij) was. De sociale gelaagdheid van het CDA bij zijn fusie mag derhalve als weinig bedreigend voor zijn eenwording worden beschouwd. Zij doet zich in meerdere of mindere mate in alle drie de groepen voor. Bovendien heeft deze sociale diversiteit in het verleden doorgaans evenmin geleid tot het uiteenvallen van de deelnemende partijen. In fusietermen bezien zijn de religieuze, verticaal tussen de bloedgroepen verlopende scheidingen riskanter. De vraag rijst derhalve of dit godsdienstige pluralisme wordt gecompenseerd door politieke en ideologische consensus (zie de volgende paragraaf).

In sociaal-demografische zin blijkt het CDA-middenkader dus nogal heterogeen. De verschillen treden echter in alle drie de bloedgroepen in *vergelijkbare* mate op. Dat deze CDA-segmenten zich in dit opzicht nauwelijks van elkaar onderscheiden, kan ook met een discriminantanalyse worden aangetoond.² Deze is verricht op de volgende variabelen: leeftijd, frequentie van kerkgang, opleiding, zelfbeeld van sociale klasse, de economische condities bij de ouders thuis, mate waarin er vroeger thuis over politiek werd gesproken, inkomen, en mate van verbondenheid van de ouders met een partij (deze laatste variabele is samengesteld uit het stemgedrag en het lidmaatschap van een partij). De grootte van de woonplaats bleek bij analyse niet van belang te zijn en is daarom niet in onderstaande tabel opgenomen. De meeste van deze variabelen hebben niet een vaste meeteenheid, maar zijn slechts gemeten op een ordinale schaal. Dat betekent dat de resultaten met enige voorzichtigheid dienen te worden geïnterpreteerd (zie tabel 6.3).³

Tabel 6.3 Resultaten van discriminantanalyses

kerk gang	leef tijd	soc. klas.	inko men	oplei ding	econ. ouder	polit thuis	partij va/mo	perc.correcte classificaties	wilks' lambda
X	-	-	-	-	-	-	-	38,2	.91
-	X	-	-	-	-	-	-	43,6	.97
-	-	-	-	-	-	X	-	37,6	.97
-	-	-	-	-	-	-	X	38,4	.97
X	X	-	-	-	-	-	-	46,7	.88
-	-	X	X	X	X	-	-	43,1	.93
-	-	-	-	-	-	X	X	43,6	.93
-	-	X	X	X	X	X	X	47,1	.86
X	X	X	X	X	X	X	X	54,6	.76

De analyses zijn uitgevoerd op verschillende combinaties van variabelen. Slechts de belangrijkste variabelen zijn in de tabel opgenomen. Bij de meeste analyses worden twee significante discriminantfuncties gevonden waarmee de drie bloedgroepen kunnen worden onderscheiden.⁴ Het blijkt dat met de variabelen leeftijd en kerkgang de groepen bijna even goed kunnen worden gediscrimineerd als met alle andere samen. Uitbreiding van de variabelen kerkgang en leeftijd met de zes andere socialisatievariabelen levert wel een substantiële verbetering op van het aantal correcte classificaties (van 47 procent naar 55 procent).

De belangrijkste achtergrondvariabelen waarmee de drie 'bloedgroepen' van elkaar kunnen worden onderscheiden zijn leeftijd (de ARP-ers zijn gemiddeld beduidend jonger), kerkgang (de ARP-ers gaan het vaakst, daarna de CHU-ers), de verbondenheid van de ouders met een politieke partij (bij de ARP-ers het sterkst en bij de CHU-ers het zwakst) en de mate waarin er vroeger thuis over politiek werd gesproken (ARP-ers het meest).

Tabel 6.4 Classificatie resultaten

Werkelijke groep	Aantal cases	Voorspelde groep		
		ARP	CHU	KVP
	74	53	12	9
ARP		71,6%	16,2%	12,2%
	106	32	50	24
CHU		30,2%	47,2%	22,6%
	93	21	26	46
KVP		22,6%	28,0%	49,5%
Niet gegroepeerd	33	10	4	19
CDA		30,3%	12,1%	57,6%

Percentage van juist geclassificeerde cases: 5,6%

Op basis van deze twee functies kan 55 procent van de respondenten bij hun juiste bloedgroep worden ingedeeld.⁵ Uitgesplitst naar bloedgroep kan 47 procent van de CHU-ers, 50 procent van de KVP-ers en 72 procent van de ARP-ers correct worden geïdentificeerd. De ARP kan dus het beste worden onderscheiden van de andere twee bloedgroepen.

Deze discriminantanalyse heeft hiermee achtergrondkenmerken getraceerd die een duidelijk onderscheid aanbrengen tussen de bloedgroepen. Hiermee zijn aanwijzingen gevonden voor verschillen in de reeds bekende richting, waarbij veelal ARP-ers te onderscheiden zijn van KVP-ers en CHU-ers. Zo gaan de antirevolutionairen vaker naar de kerk, zijn zij gemiddeld iets jonger, is hun sociale status naar eigen zeggen wat lager, en zijn hun ouders vaker politiek actief. Deze onderscheidende kenmerken zijn als significant te beschouwen: meer dan de helft van de respondenten wordt immers correct geïdentificeerd.

Ideologische overeenkomsten en verschillen

Hierboven bleek dat de sociaal-demografische verschillen *binnen* de bloedgroepen tamelijk groot kunnen zijn, maar *tussen* de bloedgroepen betrekkelijk klein. De religieuze verschillen vallen echter wel grotendeels met de oude partijverbanden samen. In deze paragraaf zal worden nagegaan of deze partijpolitieke en godsdienstige diversiteit vergezeld is gegaan van politieke en ideologische verscheidenheid. Daartoe is in de eerste plaats de instelling tegenover de eigen partij onderzocht (politieke attitude); ten tweede de meningen ten aanzien van een aantal politieke onderwerpen (ideologie); en ten slotte de sympathie voor andere partijen en maatschappelijke organisaties (politiek-sociale biotoop).

Attitude ten aanzien van de partij

Voordat de mate van ideologische overeenstemming in kaart wordt gebracht, is het van belang vast te stellen hoe volgens de respondenten hun partijen in de politieke praktijk met hun beginselen zouden moeten omgaan. Wat de houding betreft die het CDA in de politiek zou moeten aannemen, zijn twee extremen denkbaar: *Realpolitiek* versus dogmatisme. De respondenten werd een viertal uitspraken voorgelegd, die een 'pragma-principe' schaal vormen:

1. mijn partij moet proberen de stemmen van zoveel mogelijk groepen van kiezers te winnen en de belangen van deze groepen naar buiten toe te vertegenwoordigen;

2. politiek is meer een kwestie van het haalbare dan van het blijven vasthouden aan uitgangspunten;
3. mijn partij heeft een ideologische grondslag nodig voor haar doeleinden en beleid;
4. mijn partij moet altijd voor haar doeleinden en principes blijven staan, ook als dit tot stemmenverlies zou leiden.

De vier variabelen vormen samen een ontvouwingsschaal. Voor deze schaal-analyse is gebruik gemaakt van het ontvouwingprogramma Mudfold (Van Schuur 1984). De volgorde van de uitspraken in de ontvouwingsschaal is 1-2-3-4. De schaal heeft als geheel een H-waarde van 0.36. Er is dus sprake van een redelijke schaal die bovendien blijkt te voldoen aan een aantal aanvullende vereisten van het ontvouwingmodel.

Voor de vier bloedgroepen zijn significant verschillende schaalesscores gevonden (KVP, CHU en de rechtstreekse leden alle 2.7; de ARP 3.1).⁶ In het algemeen lijken zij allemaal weinig gediend van ongebreidelde pragmatisme. Stemmenmaximalisatie *coûte que coûte* (1) werd door hen afgewezen, evenals de opvatting dat politiek meer een kwestie van het haalbare is dan van het vasthouden aan uitgangspunten (2). De groepen bevonden zich alle op het principiële deel van de schaal (de gemiddelde score is 2.8), in de buurt van de stelling dat een ideologische grondslag voor hun partij noodzakelijk is (3). Toch deden zich hier significante verschillen voor. KVP, CHU en de groep van rechtstreekse leden leken bereid zo nodig wat meer water in de wijn te doen dan de ARP. De antirevolutionairen kwamen het dichtst in de buurt van het standpunt dat een partij altijd pal voor haar doeleinden en principes moet staan (4). Wellicht dat hier de godsdienst ook een rol speelde. 'Gereformeerde middenkaderleden zijn gemiddeld gezien ietwat beginselvaster en stellen zich wat principiëler op dan de Rooms-Katholieke middenkaderleden', zo werd eerder vastgesteld (Lipschits, Middel en Van Schuur 1981:54). *Grosso modo* kwamen deze denominaties overeen met ARP en KVP. De hervormde congressangangers stonden in dit opzicht niet ver van de katholieken. De principiële geaardheid van de ARP kwam ook tot uitdrukking in frequenter kerkbezoek, zoals reeds is gesignaleerd.

Deze meer fundamentalistische inslag van de antirevolutionairen bleek regelmatig tijdens de onderhandelingen over de grondslag van het CDA. Zo keerde ARP-leider Aantjes zich tijdens deze discussies tegen een te grote vrijblijvendheid. Hij drong er regelmatig op aan dat CDA-vertegenwoordigers persoonlijk aanspreekbaar zouden zijn op de evangelische uitgangspunten. KVP en CHU stelden zich veel rekkelijker op en wensten de CDA-kandidaten niet 'de maat te nemen'. De christelijk-historischen toonden zich bijvoorbeeld zeer

geïrriteerd over de wijze 'waarop de ARP bezig is de beginselvastheid voor de eigen partij te monopoliseren' (Verkuil 1992:145-147, 151).

Opvattingen over 15 politieke onderwerpen

De pragma-principeschaal geeft een indicatie van de beginselvastheid van de bloedgroepen van het CDA. De respondenten van antirevolutionaire huize toonden zich rechter in de leer dan de overigen. In deze paragraaf wordt gepoogd deze leer per bloedgroep in beeld te brengen, aan de hand van de 15 uitspraken (*statements*) die de congresgangers in de enquête voorgelegd kregen. Uit deze serie kon voor het CDA-middenkader een ontvouwingsschaal worden geconstrueerd van negen items ($H=0.31$), die een indruk biedt van de mate van overeenstemming in het federatieve CDA. Er is sprake van een 'links-rechts schaal' met de volgende variabelen (verkort weergegeven):

1. verscherpte controle op multinationals;
2. verkleining inkomensverschillen;
3. verwezenlijking gelijke mogelijkheden mannen en vrouwen;
4. verdediging tegen supermachten;
5. betere milieubescherming;
6. bestrijding inflatie;
7. invoering zwaarste straffen tegen terrorisme;
8. ontwikkeling kernenergie;
9. beperking overheidscontrole op particuliere ondernemingen.

Hoewel het geen perfecte schaal is en er enkele modelassumpties worden geschonden, is er toch sprake van een redelijke schaal, zeker gezien het grote aantal items. Voor een vergelijking van politieke verschillen is deze schaal dan ook goed te gebruiken. We kunnen voor de vier groepen een gemiddelde schaalwaarde op de schaal berekenen. Het blijkt dan dat de groepen significant van elkaar verschilden.

Teneinde de positie van de CDA-bloedgroepen ten opzichte van de hen omringende partijen te bepalen, zijn ook de posities berekend van de drie andere partijen die in het kader van dit onderzoek werden geënquêteerd. De meest linkse positie op deze schaal werd ingenomen door de PvdA (2.98). Daarna volgt D66 (3.88). Het CDA als geheel scoorde 4.97 en bezette daarmee in het spectrum een middenpositie. De samenstellende delen cirkelden hier omheen: links ervan de groep van de rechtstreekse CDA-leden en de ARP (4.60 respectievelijk 4.63), aan de rechterzijde de CHU en de KVP (beide 5.17). Geheel rechts bevond zich de VVD (5.81).

Het feit dat CHU en KVP een identieke positie innamen, is opmerkelijk. De KVP maakte (evenals de ARP) immers in de jaren 1973-1977 deel uit van het kabinet-Den Uyl, terwijl de CHU toen in de oppositie zat. Deze constellatie

veronderstelt een grote kloof tussen de beide partijen, maar daarvan was begin 1979 weinig terug te vinden. Binnen het CDA-verband stonden politiek gezien beide partijen op de rechtervleugel.

De positionering van de bloedgroepen op de *statement*-schaal laat zien dat er tussen de rechtstreekse leden en de ARP enerzijds en de CHU en de KVP anderzijds enige ruimte bestond. De politieke consensus binnen het CDA vertoonde daarmee aan de vooravond van de fusie enige scheuren. Wellicht waren het niet meer dan haarscheurtjes, die de nieuwe constructie niet aantastten. In elke partij komt ten aanzien van bepaalde thema's immers – enige – vleugelvorming voor. Bovendien was de maximale onderlinge afstand tussen de partners (0.57) nog altijd geringer dan hun afstand tot de partijen ter linker- en ter rechterzijde. De – betrekkelijk kleine – groep directe CDA-leden was bijvoorbeeld 0.72 verwijderd van de eerste politieke buur D66. De ARP, relatief gezien het meest van de PvdA gecharmeerd, was op de *statement*-schaal nog mijlen ver van de sociaal-democraten verwijderd (1.65). Een vergelijkbare conclusie, maar dan over het CDA-electoraat, trekt Pijnenburg in het volgende hoofdstuk.

CHU en KVP stonden tamelijk dicht in de buurt van de VVD (0.64), maar de afstand was altijd nog wat groter dan die ten opzichte van ARP en de rechtstreeksen. De kans op een grootschalige desertie van hun achterban in de richting van de liberalen kon als uitgesloten worden beschouwd vanwege het tolerante abortus-standpunt dat de liberalen huldigden. Dit blijkt uit de antwoorden van de respondenten van de verschillende partijen op de vraag of vrouwen zelf over abortus konden beslissen (dit item komt niet op de hier gepresenteerde *statement*-schaal voor, omdat het buiten de links-rechts-dimensie valt). Slechts 23 procent van de christelijk-historische en katholieke respondenten was van mening dat vrouwen zelf over abortus konden beslissen (VVD: 78 procent; D66: 94 procent; en PvdA: 97 procent) (Van Schuur 1984:277).

Nadere beschouwing leert dat de meningen binnen het CDA minder ver uiteenliepen dan op het eerste gezicht leek. Wanneer gekeken wordt naar de spreiding van de bloedgroepen over de *statement*-schaal, blijkt dat binnen elke partij een grote groep zich in het centrum bevond. (Overigens is aan deze schaal het voor het CDA goed schalende abortus-item toegevoegd – $H=0.32$ –, dat uiterst links is gepositioneerd.)

Om dit vast te stellen werd de schaal verdeeld in vier segmenten (zie tabel 6.5). Respondenten op de linkerzijde van de schaal stemden meer in met de items 'gelijke mogelijkheden voor mannen en vrouwen', 'verkleining van inkomensverschillen', 'meer controle op multinationals' en 'abortus vrij'. Respondenten op de rechterzijde waren het meer eens met de items 'bestrijding van inflatie',

'zwaardere straffen terreur', 'ontwikkeling kernenergie' en 'vermindering overheidscontrole'.

Tabel 6.5 Spreiding van scores over de schaal voor de CDA-bloedgroepen (in %)

	score	CDA	ARP	CHU	KVP	gem.
linkervleugel	0 - 4	10,7	15,4	6,9	2,4	8,0
centrum-links	4 - 5,5	35,9	36,9	29,9	40,3	35,5
centrum-rechts	5,5 - 7	46,5	32,3	39,1	34,1	36,7
rechtervleugel	7 - 10	7,1	15,4	24,1	23,2	19,8

Uit tabel 6.5 blijkt dat 83 procent van de rechtstreekse CDA-leden, 69 procent van de ARP, 69 procent van de CHU en 74 procent van de KVP zich in de buurt of in het midden van de *statement*-schaal bevonden (het gemiddelde voor het CDA als geheel bedroeg 73 procent). Daarmee blijkt er toch een behoorlijke mate van politieke eensgezindheid bestaan te hebben. Gelet op de omvang van de rechtervleugel van het CDA als geheel, leek deze consensus onder invloed van de krachtsverhoudingen in KVP en CHU wat naar rechts over te hellen. In fusietermen beschouwd werd het daardoor niet eenvoudiger de *gehele* ARP mee te krijgen, aangezien deze partij relatief gezien over de sterkste linkervleugel beschikte. In meerderheid stonden de antirevolutionairen immers ter linkerzijde, al was het overwicht niet erg groot (52 procent). Bovendien kende de ARP ook een substantiële rechtervleugel, die in sterkte weinig onderdeel voor zijn tegenpool. Toch is het niet ondenkbaar dat in deze groep van linkse ARP-ers de moeite met de totstandkoming van het CDA het grootst was.

De politieke verschillen zijn ook onderzocht met behulp van een discriminantanalyse. Voor de discriminantfuncties worden zes *statements* gebruikt. De analyse leverde twee significante discriminantfuncties op, waarmee 55.5 procent van de respondenten correct werd geclassificeerd.

Een hoge score op de eerste functie wordt verkregen als men tegen het ontwikkelen van kernenergie is, als men de overheidscontrole op het bedrijfsleven niet wil beperken, negatief staat tegenover het versnellen van de Europese integratie, en vóór een betere bescherming van het milieu is. In deze combinatie van uitspraken komt een enigszins linkse oriëntatie tot uitdrukking. Op deze functie scoorde de KVP -.43; de CHU -.13; en de ARP .72, waarmee de antirevolutionairen zich dus duidelijk van de beide andere groepen onderscheidden.

Een hoge score op de tweede discriminantfunctie wordt verkregen als men de overheidscontrole niet wil beperken, de verdediging tegen de supermachten niet belangrijk vindt, en positief staat tegenover het effectueren van gelijke mogelijkheden voor mannen en vrouwen. Ook hier zou men van een linkse oriëntatie kunnen spreken, maar zwakker dan in het eerste geval. De scores op de

tweede functie waren: CHU -.28; ARP .10; en KVP .22. Dit keer onderscheidden de christelijk-historischen zich ten opzichte van de beide andere groepen.

De KVP-bloedgroep kon het best worden geclassificeerd (64 procent); de CHU-bloedgroep het slechtst (46 procent). De AR-bloedgroep zat daar tussenin (58 procent). Hoewel op basis van de politieke uitspraken de variatie tussen de bloedgroepen dus niet veel groter lijkt te zijn geweest dan de variatie binnen de bloedgroepen, was deze wel significant.

De meningsverschillen tussen de partijen op alle 15 politieke onderwerpen kunnen 'ruimtelijk' worden geanalyseerd,⁷ wanneer deze worden geïnterpreteerd als een afstand. De scores van de respondenten van de verschillende partijen op de items (1=sterk voor, 5=sterk tegen) zijn gebruikt voor het berekenen van een gemiddelde score op de 15 items. De afstand tussen twee partijen is berekend door het verschil van de gemiddelde scores van de twee partijen over alle 15 items te sommeren. Het gaat hier om de absolute waarde van het verschil. Het maximale verschil per vraag is 4; het maximale verschil over de 15 vragen is dus 60. Bij deze analyse zijn ook de scores van de andere onderzochte partijen - PvdA, D66, VVD - betrokken (zie tabel 6.6).

Tabel 6.6 Afstanden tussen partijen in mate van overeenstemming met vijftien politieke statements

	PvdA	D66	ARP	CDA	KVP	CHU	VVD
PvdA	-						
D66	5.5	-					
ARP	10.3	6.0	-				
CDA	13.0	8.2	3.1	-			
KVP	13.6	9.0	4.2	1.3	-		
CHU	14.7	9.8	4.5	1.8	2.2	-	
VVD	17.7	12.7	11.2	8.5	8.1	7.0	-

Zoals te verwachten viel, vertoont tabel 6.6 sterke overeenkomsten met de posities op de *statement*-schaal. De hier weergegeven 'ruimtelijke' ordening aan de hand van de politieke verschillen op basis van de 15 onderwerpen spooft met de links-rechts rangschikking. In de gegeven ordening van de partijen neemt immers de afstand toe per rij en per kolom.

De ideologische profielen van de CDA-bloedgroepen lopen niet ver uiteen. CHU en KVP stonden betrekkelijk dicht bij elkaar (een verschil van 2.2). Opnieuw deden de voormalige oppositie- en regeringspartij weinig voor elkaar onder in hun afstand tot de PvdA. Beide waren ongeveer even ver verwijderd van de ARP (een verschil van 4.5 respectievelijk 4.2). Hun afstand tot de VVD was echter bijna twee keer zo groot (een verschil van 7.0 respectievelijk 8.1). De afstand van de ARP tot de PvdA was eveneens ruim

twee keer zo groot als die tot haar potentiële fusiepartners. D66 kwam dichterbij de buurt, maar leek met een verschil van 6.0 nog op veilige afstand van de antirevolutionaire bloedgroep te liggen. Gezien de betrekkelijke nabijheid van de bloedgroepen kan worden gesteld dat het CDA anno 1979 in politieke opvattingen behoorlijk homogeen leek.

Politiek-sociale biotoop

De posities van de CDA-bloedgroepen ten opzichte van elkaar en de hun omringende partijen zijn tevens bepaald aan de hand van de mate van sympathie, die een bloedgroep had voor een andere partij of maatschappelijke organisatie.

De congresleden is gevraagd naar hun sympathie voor andere politieke partijen. Onderzocht is vervolgens of de bloedgroepen konden worden gedifferentieerd naar hun sympathie voor andere partijen. Met een discriminantanalyse is één significante discriminantfunctie gevonden, waarin de ARP zich onderscheidde van KVP en CHU (de score op de functie is respectievelijk: -.73, .21, .34). Er is sprake van een links-rechts schaal: meer sympathie voor de VVD en DS'70 leidt tot een hogere score op de discriminantfunctie, meer sympathie voor de PSP en de PPR levert een lagere score op. Met deze functie kan 48 procent van de respondenten correct worden geclassificeerd. Deze uitkomst verschilt te weinig van een verdeling die bij toeval zou kunnen worden gevonden. Het aantal correcte classificaties bedraagt bij de ARP 62 procent, bij de CHU 48 procent en bij de KVP 37 procent.

Ook de verschillen in sympathie voor andere partijen kunnen ruimtelijk worden beschouwd. De afstand tussen twee partijen is dan de som van de verschillen in sympathie voor alle andere partijen (CPN, PSP, PPR, DS70, SGP, GPV, ARP, CHU, KVP, CDA, PvdA, D66 en VVD). Naar de sympathie voor de eigen partij is niet gevraagd, noch – in het geval van het CDA – naar de sympathie voor de drie bloedgroepen. In tabel 6.7 zijn de resultaten weergegeven.⁸

Evenals in het ideologische domein waren ook in de partijpolitieke biotoop de onderlinge afstanden binnen het CDA geringer dan die tussen de bloedgroepen en aanpalende partijen. De maximale afstand binnen het CDA bedroeg 6.0, gemeten tussen ARP en CHU. De afstand van de antirevolutionaire pool van het CDA tot de dichtstbijzijnde linkerbuur D66 was 12.0, en tot de verderop gelegen PvdA maar liefst 19.4. De distantie van de christelijk-historische pool van het CDA tot de rechterbuur VVD was geringer, maar bedroeg nog altijd 6.9 – iets meer dan het onderlinge maximum. Opnieuw blijkt de sterkere oriëntatie van het CDA als geheel op de rechterzijde van het politieke spectrum. De afstand van het CDA tot de liberalen was bijna drie keer zo klein als die tot de sociaal-democraten.

Tabel 6.7 Afstanden tussen partijen in mate van sympathie voor andere partijen (sympathieprofielen)

	PvdA	D66	ARP	CDA	KVP	CHU	VVD
PvdA	-						
D66	9.0	-					
ARP	19.4	12.0	-				
CDA	22.6	15.5	3.5	-			
KVP	23.1	16.4	4.6	1.3	-		
CHU	24.9	17.9	6.0	2.5	2.2	-	
VVD	35.9	28.7	10.1	8.1	7.1	6.9	-

De congresafgevaardigden zijn ook gevraagd naar hun sympathie voor diverse maatschappelijke groeperingen. Bij acht van de in totaal 12 organisaties zijn voor de vier bloedgroepen significant verschillende sympathieën geconstateerd. De sympathie was gelijk voor het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW), het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) en het Nationaal Christelijk Ondernemersverbond (NCOV). Verschillen tussen de bloedgroepen zijn gevonden met betrekking tot het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO), de Federatie Nederlandse Vakverenigingen (FNV), het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV), het Koninklijk Nederlands Ondernemersverbond (KNOV), de Christelijke Boeren en Tuinders Bond (CBTB), de Algemene Nederlandse Boeren en Tuindersbond (ANBT), de Bond van Hoger en Leidinggevend Personeel (Unie BLHP) en de Katholieke Nederlandse Boeren en Tuindersbond (KNBTB).

Met een discriminantanalyse werden twee significante functies gevonden. De eerste onderscheidde met name de KVP van de ARP. Bij de classificatie werden deze twee groepen nauwelijks ten onrechte bij elkaar ingedeeld. Meer sympathie voor het VNO en de KNBTB, en in mindere mate ook de FNV, leidden tot een hogere score op de eerste functie. Meer sympathie voor de CBTB leidde tot een lagere score. De scores van ARP, CHU en KVP waren respectievelijk: -1.0, -.05 en .87.

De tweede discriminantfunctie onderscheidde vooral de CHU van ARP en KVP. De scores waren achtereenvolgens: .43, -.25 en -.30. De ARP scoorde laag vanwege geringe sympathie voor het VNO, de FNV en de KNBTB. De KVP scoorde hoger vanwege grotere sympathie voor de FNV en de KNBTB. De CHU scoorde het hoogst op het VNO en de CBTB, ook hoog op de KNBTB en laag op de FNV. Een hoge score op deze tweede functie werd bereikt door meer sympathie voor het VNO (CHU, KVP), de CBTB (CHU, ARP), de BLHP, en weinig sympathie voor de FNV. Het VNO beïnvloedde

beide functies in dezelfde richting. De CBTB beïnvloedde de functies in omgekeerde richting.

Met deze twee functies kan 61 procent van de respondenten correct worden geclassificeerd. Het is vooral goed mogelijk om ARP en KVP van elkaar te onderscheiden. Vergeleken met de sociaal-demografische achtergrondvariabelen, de sympathiescores voor partijen en de standpunten betreffende 15 politieke onderwerpen, kunnen de bloedgroepen het best van elkaar worden onderscheiden aan de hand van hun sympathieën voor deze pressiegroepen. Het ligt voor de hand hierin een erfenis van de verzuiling te zien.

Op dezelfde wijze als bij de sympathiescores voor de partijen kunnen de afstanden tussen de partijen ook worden bepaald op basis van de sympathiescores voor de pressiegroepen (zie tabel 6.8).

Tabel 6.8 Afstanden tussen partijen in mate van sympathie voor diverse pressiegroepen

-	PvdA	D66	ARP	CDA	KVP	CHU	VVD
PvdA	-						
D66	16.5	-					
ARP	32.6	16.1	-				
CDA	34.6	17.8	4.6	-			
KVP	33.7	16.9	7.7	3.2	-		
CHU	37.4	20.6	5.8	2.7	4.0	-	
VVD	35.7	19.1	11.9	8.5	7.9	7.6	-

Wat opvalt als beide tabellen met sympathiescores worden vergeleken, is dat de afstanden tussen de partijen met betrekking tot de pressiegroepen groter waren. De afstand tussen ARP en CHU was kleiner dan die tussen ARP en KVP. De CHU stond het dichtst bij het gemiddelde (CDA). De afstanden tussen de bloedgroepen onderling waren opnieuw kleiner dan die tot elke andere partij.

Conclusie

Afgaande op de uitkomsten van de enquête van begin 1979, was het CDA aan de vooravond van de fusie politiek een tamelijk homogeen gezelschap. De onderlinge politieke verschillen tussen de bloedgroepen van het CDA waren geringer dan die met de naburige partijen PvdA, D66 en VVD. Binnen deze wat men zou kunnen noemen 'relatieve politieke homogeniteit' namen niettemin de rechtstreekse CDA-leden en de antirevolutionairen aan de ene kant

en de CHU- en KVP-bloedgroepen aan de andere kant dusdanig herkenbare posities in, dat – schematiserend – zou kunnen worden gesproken van een zekere linkse en rechtse oriëntatie. Deze kwamen tot uiting in de opvattingen over politieke problemen en de sympathie voor partijen en pressiegroepen. Eerder is al opgemerkt, dat deze *belief elements* alle te beschouwen zijn als de uitdrukking van de dominante ideologische links-rechts-dimensie in de Nederlandse politiek (Van Schuur 1984:212; 1987).

Met name de ARP-bloedgroep onderscheidde zich binnen het CDA-verband. De ondervraagde antirevolutionairen waren meer voor de PvdA geporteerd dan de KVP- en CHU-afgevaardigden, huldigden in het algemeen wat linkser opvattingen en stelden zich *in politicis* principiëler op. Aan de andere zijde is de grote mate van overeenstemming tussen de KVP- en CHU-bloedgroepen opvallend. Van de tegenstelling gedurende de jaren 1973-1977 – toen de KVP (met de ARP) in het kabinet-Den Uyl zat en de CHU hiertegen oppositie voerde – was op het niveau van het middenkader weinig meer te merken.

Door de toenadering tussen KVP en CHU op de rechtervleugel helde het CDA als geheel in deze richting over. Achteraf gezien was in dit perspectief de vervanging eind 1977 van de PvdA door de VVD als regeringspartner plausibel. Zo bestond er ter linkerzijde van het CDA de nodige manoeuvreerruimte voor progressief-dissidente bewegingen als de werkgroep 'Niet bij brood alleen', die vooral op sympathie in antirevolutionaire kring kon rekenen.

Toch verbleekten de onderlinge verschillen tussen de bloedgroepen bij die met de andere partijen. Bovendien was de interne politieke heterogeniteit niet al te groot: de uitkomsten van de discriminantanalyses tonen dat aan. Het feit dat vaak zo weinig respondenten tot hun 'juiste' bloedgroep konden worden herleid, impliceert dat de bloedgroepen onderling weinig van elkaar verschilden en tot op zekere hoogte inwisselbaar waren.

In sociale zin was het CDA-middenkader heterogeen. Het negatieve effect hiervan op het welslagen van de fusie zal beperkt zijn gebleven doordat de sociale tegenstellingen niet samenvielen met de oude partijorganisatorische grenzen, maar daar dwars doorheen liepen. Anders lag het met de religie. De godsdienstige scheidslijnen vielen wel grotendeels samen met de oude partijverbanden. De – theoretisch te verwachten – centrifugale uitwerking hiervan werd echter gemitigeerd door de hierboven geconstateerde (relatieve) politieke homogeniteit.

In al zijn sociale en religieuze verscheidenheid vormde het CDA-middenkader in politieke zin een betrekkelijke drie-eenheid, zo luidt de conclusie van de hier beschreven secundaire analyse van de enquête. Of deze er (altijd) al was, of onder externe druk (de afkalvende machtspositie van de confessionelen) tot stand kwam, is onduidelijk. In ieder geval moet de *success story* van het CDA

wat worden bijgesteld. Niet alleen premier – en onbetwist partijleider – Lubbers, maar ook het gedelegeerde voetvolk heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de renaissance van de confessionelen als centrale machtsfactor in de Nederlandse politiek.

Literatuur

Irwin, G.A. e.a.

1987 'Verzuiling, issues, kandidaten en ideologie in de verkiezingen van 1986.' *Acta Politica*, 22, 2, pp. 129-179.

Koole, R.

1986 'De broze metamorfose van het CDA.' *Socialisme en Democratie*, 5, pp. 135-139.

Lipschits, I., L.P. Middel en W.H. van Schuur

1981 'Het middenkader van het CDA. Een voorlopig verslag van het onderzoek naar de leden van het congres van het Christen Democratisch Appèl op 20 januari 1979 te Den Haag.' In: *Jaarboek 1980 DNPP*. Groningen, Rijksuniversiteit Groningen, pp. 39-60.

Napel, H.-M.T.D. ten

1992 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*. Kampen, Kok.

Schuur, H. van

1984 *Structure in Political Beliefs. A New Model for Scholastic Unfolding with Application to European Party Activists*. Amsterdam, CT Press.

Schuur, W.H. van

1987 'Constraint in European Party Activists – Sympathy Scores for Interest Groups: The Left-Right Dimension as Dominant Structuring Principle.' *European Journal of Political Research*, 15, pp. 347-362.

1993 'MUDFOLD.' *Kwalitatieve methoden*, 14, 42, pp. 39-54.

Verkuil, D.

1992 *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*. Den Haag, SDU Uitgeverij.

Voerman, G.

1992 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek.' In: *Jaarboek 1991 DNPP*. Groningen, Rijksuniversiteit Groningen, pp. 123-148.

Noten

1. Zo bleek een aantal respondenten bij andere vragen de partijherkomst te hebben aangegeven. Niettemin bleef van – slechts – drie respondenten de reconstructie wat onzeker. Zij werden tenslotte ingedeeld op grond van hun geloofsovertuiging en de

in de enquête vermelde gegevens met betrekking tot de partijvoorkeur van hun ouders.

2. De discriminantanalyses zijn uitgevoerd met het programma SPSS/PC+, V3.0.
3. De wijze van presentatie van discriminantanalyses is in navolging van Irwin e.a. (1987).
4. De groep rechtstreekse CDA-leden is niet in deze analyse meegenomen vanwege hun geringe vertegenwoordiging in de steekproef (N=33).
5. De kans om correct te worden ingedeeld is voor de bloedgroepen verschillend. Dit zou niet het geval zijn indien de bloedgroepen uit een gelijk aantal respondenten hadden bestaan.
6. De schaalscore van een persoon is gedefinieerd als het gemiddelde van de rangnummers van de uitspraken waarmee hij het eens is. Een persoon die het alleen eens is met de derde en vierde uitspraak krijgt dus als schaalscore de waarde 3.5. Recentelijk is een andere definitie ontwikkeld voor de bepaling van schaalscores (Van Schuur 1993).
7. Naast de hier al genoemde onderwerpen gaat het verder om de volgende uitspraken: 'versnelling Europese integratie', 'bestrijding werkloosheid', 'opheffing regionale economische verschillen', 'stijging militaire uitgaven', en 'rekening houden met eigen belangen bij geven van hulp aan de Derde Wereld'.
8. Men kon de sympathie uitdrukken in een cijfer van 0 (laag) tot 10 (hoog). Met deze gegevens is een gemiddelde sympathie voor een andere partij berekend.

Hoofdstuk 7

De 'C' van CDA

Een analyse van het christen-democratisch electoraat

Bert Pijnenburg

De focus van dit hoofdstuk is gericht op het confessioneel profiel van het CDA. Waarom die focus? Wel, men kan zich afvragen (en dat is de laatste jaren in toenemende mate gedaan, aan de kant van zowel wetenschappelijke onderzoekers, politicologen en sociologen, als observatoren in het veld, politici en media) of een confessionele partij vandaag in Nederland nog bestaansredenen dan wel bestaansmogelijkheden heeft.

Allerlei indicatoren wijzen erop dat sinds eind jaren zestig de Nederlandse samenleving een diepgaand proces van ontkerstening, ontzuiling en deconfessionalisering heeft doorgemaakt. Drie decennia later is dit proces zover gevorderd dat een partij met een confessioneel profiel tot een anachronisme lijkt te zijn geworden. Welbewust wordt hier gezegd *'lijkt te zijn geworden'*. Eén van de vragen die in dit hoofdstuk centraal staat, is of dat beeld van een confessionele partij als een anachronisme wel klopt.

Deze vraag kan men op verschillende manieren proberen te beantwoorden. De antwoordvariant die in dit hoofdstuk wordt uitgewerkt, berust op de volgende redenering. Het CDA is de grootste politieke partij in Nederland. Sommigen zouden zeggen dat men met deze vaststelling kan volstaan: het feit dat het CDA nog steeds zo sterk blijkt te zijn, is een voldoende antwoord op onze vraag. Dit zou natuurlijk een veel te simplistische redenering zijn. Het CDA kan best nog de meeste stemmen halen bij Tweede Kamerverkiezingen en de onmisbare en dominerende partner in regeringscoalities zijn, maar misschien is de verklaring daarvoor juist dat die partij niet immuun is gebleven voor de eerder gesignaleerde veranderingen in de Nederlandse samenleving tijdens de afgelopen 30 jaar en een zodanige metamorfose heeft ondergaan dat van haar oorspronkelijk profiel weinig of niks meer overblijft. Anders gezegd,

staat de 'C' van CDA nog wel voor 'christen' of 'confessioneel'? Moet die 'C' vandaag niet veel meer worden genterpreteerd als alleen maar 'centrum' (tussen links en rechts in) en/of *catch-all* (mikkend op een zo groot en zo godiversifieerd mogelijke electorale basis; zie hoofdstuk 4 van deze bundel)?

Is het CDA nog steeds een confessionele partij? Om op die vraag een antwoord te geven, kan men weer verschillende kanten uit. Eén antwoordvariant is bijvoorbeeld de partijbeginselen en het verkiezingsprogramma van het CDA analyseren. Dit is hetgeen Paul Lucardie in zijn bijdrage aan deze bundel doet (hoofdstuk 3; zie ook Michels 1992). Een andere variant zou kunnen zijn dat men een radiografie maakt van CDA-politici en kijkt in welke mate hun waarden- en normenpatroon en hun wijze van concreet politiek bedrijven confessioneel kunnen worden genoemd. De derde antwoordmogelijkheid – en daarvoor is in dit hoofdstuk gekozen – is onderzoeken wie het nou eigenlijk zijn die op het CDA stemmen en nagaan wat het confessioneel profiel van dat electoraat is. Dit is de rode draad die hier wordt aangehouden. Wat is momenteel de electorale machtsbasis van het CDA? En in hoeverre is de electorale kracht van het CDA nog steeds gebaseerd op een blijvende sociale en politieke betekenis van christelijke waarden en normen in de Nederlandse samenleving?

Voor het in beeld brengen van deze elementen wordt hier uitsluitend het (meer of minder) confessioneel karakter van het CDA geanalyseerd. Dit betekent dat het electoraat van deze partij niet zal worden beschreven aan de hand van de klassieke reeks achtergrondvariabelen als geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, beroepspositie en inkomenscategorie, maar dat enkel zal worden gekeken naar het religiegebonden profiel van de kiezersachterban. Vervolgens zal datzelfde kiezersprofiel worden gebruikt om zicht te krijgen op het belang van christelijke normen en waarden voor de electorale kracht van het CDA.¹

Begrippenkader

Om zicht te krijgen op de relatie godsdienst-samenleving en godsdienst-politiek in Nederland en hoe deze zich de laatste decennia heeft ontwikkeld, dient men, zoals in eerdere publikaties bepleit (Pijnenburg 1984 en 1985), een onderscheid te maken tussen drie concepten: 'gelovigheid', 'confessionaliteit' en 'verzuiling'. Deze driedeling is een zeer vereenvoudigde en enigszins herwerkte versie van wat in de (godsdienst-)sociologie ondertussen al verworven begripvorming is (zie bijvoorbeeld Halman c.s. 1992; Van Hemert 1991; Peters en Schreuder 1987). Tot nu toe is zij evenwel door politicologen slechts in heel beperkte mate overgenomen of op een niet consistente wijze gehanteerd. De

driedeling is van belang voor een goed begrip van wat in de rest van dit betoog naar voren wordt gebracht en zij berust op de volgende definities.

Gelovigheid behelst primair kerkelijke betrokkenheid (met onder meer een onderverdeling naar kerks en randkerkelijk) en religiositeit (zuiver godsdienstige overtuiging en ervaringsdimensie met onder meer verschil in mate van orthodoxie). Bij religiositeit gaat het dan bijvoorbeeld om geloof in 'God', in 'leven na de dood' of in 'de ziel', de persoonlijke betekenis die aan godsdienst wordt gegeven, evenals om het oordeel over de positie en rol van de kerk. Kerkelijke betrokkenheid slaat op een aantal gedragsindicatoren. Voorbeelden daarvan zijn kerkgang, deelname aan overgangsrites (bij geboorte, huwelijk, overlijden) en frequentie van bijbel lezen en van bidden.

Confessionaliteit verwijst naar de specifieke sociale, politieke en culturele attitudes waardoor geloofsgroepen zich van elkaar onderscheiden. Een reeks van deze attitudes – hoe die variëren tussen geloofsgroepen – is uitvoerig bestudeerd in het kader van de SOCON-projecten (Peters en Schreuder 1987), overigens zonder dat de onderzoekers zelf daarvoor het omvattende begrip 'confessionaliteit' hebben gebruikt. De reeks attitudes omvat onder meer: familialisme, hedonisme, egalitarisme, medemenselijkheid; economisch en cultureel conservatisme; links/rechts en progressieve/behoudsgezinde instelling; onvrede met en vervreemding van de samenleving. De verschillen in dit type waarden-, normen- en ideeënaffiniteit overstijgen hetgeen rechtstreeks, nauw en expliciet met geloofsleer en Kerk te maken heeft. Eén variant daarvan komt tot uiting in een bijzondere subcultuur of levensstijl (zie bijvoorbeeld Zijdeveld 1993). Een andere variant heeft betrekking op het confessioneel ideeëngoed dat staat voor onder meer (neo-)corporatisme, subsidiariteit, zorgzame samenleving, rentmeesterschap en gezin als hoeksteen van de samenleving.

Verzuiling betekent behoren tot een achterban – in de vorm van steun, loyaliteit, participatie en/of lidmaatschap. Het is deel uitmaken van het geïnstitutionaliseerd complex dat 'zuil' wordt genoemd en dat is geworteld in de gemeenschappelijke geloofsidentiteit van individuen en groepen. Een zuil bestrijkt organisatie- en verenigingsgewijs een veelheid van sectoren in de samenleving: politiek, onderwijs, gezondheids- en bejaardenzorg, media, cultuur en recreatie. Binnen elk van die sferen van de samenleving worden de positie en het gedrag van individuen en groepen op specifieke wijze afgebakend, gestructureerd en beïnvloed. Dit is althans het beeld van zuilen in hun oorspronkelijke gedaante. Tot het begin van de jaren zestig hebben aldus de katholieken, de protestanten en, voor het niet-gelovig deel van de bevolking, de sociaal-democraten ieder hun eigen zuil gehad. Ondertussen zijn zowel de reikwijdte als de architectuur van de verzuiling in Nederland ingrijpend veranderd. Dit laat onverlet dat verzuiling zich ook vandaag nog op talloze

manieren kan manifesteren. Eén indicator die in dit hoofdstuk centraal wordt gesteld, is electoraal gedrag.

De ratio van bovenstaande driedeling is dat men ruimte open laat voor meerdere varianten van een kentering in de relatie godsdienst-samenleving en godsdienst-politiek. Geschematiseerd krijgt men dan de varianten als weergegeven in figuur 7.1.

Figuur 7.1

Relatie godsdienst-samenleving/ politiek	Kentering
- gelovigheid	
- kerkelijke betrokkenheid	ontkerking of ontkerkelijking
- religiositeit	afnemende orthodoxie
- confessionaliteit	deconfessionalisering
- verzuiling	ontzuiling

Zoals eerder is aangetoond (Pijnenburg 1984 en 1985), constateert men wel degelijk vanaf de jaren zestig in Nederland zeer verschillende combinaties van veranderingsprocessen. Eén combinatie waarvan is gebleken dat zij frequent voorkomt, is ontkerking zonder dat er sprake is van (volledige) deconfessionalisering of ontzuiling.

Typologie van religieus profiel

Om een indeling te maken naar zowel geloofsgroep als vorm van gelovigheid is gebruik gemaakt van drie basiscategorieën die men in het CV-gegevensmateriaal (zie noot 1) kan terugvinden:

1. in een geloof opgegroeid, maar is (beschouwt zich) niet langer gelovig = *ontkerkelijkt*;
2. in een geloof opgegroeid, is (beschouwt zich) gelovig, maar gaat niet iedere week naar de kerk = *randkerkelijk*;
3. in een geloof opgegroeid, is (beschouwt zich) gelovig en gaat iedere week naar de kerk = *kerks*.

Deze basiscategorieën zijn vervolgens opgedeeld naar de drie belangrijkste geloofsgroepen in Nederland: *katholieken*, *hervormden*, en *gereformeerden*. Samengenomen levert dat negen types op. Als tiende groep worden daar *buitenkerkelijken* aan toegevoegd: zij die in geen geloof zijn opgegroeid (en zich inmiddels ook niet 'bekeerd' hebben en tot een kerk/geloofsgemeenschap zijn toetreden).

Tabel 7.1 Religieus profiel Nederlandse bevolking 1980 en 1991, in percentages

	1980	1991
Buitenkerkelijk	24,3	25,3
Ontkerkelijkst:		
• Katholiek	11,1	18,9
• Hervormd	7,9	8,2
• Gereformeerd	2,5	2,8
Randkerkelijk:		
• Katholiek	14,8	16,1
• Hervormd	8,9	6,4
• Gereformeerd	2,5	2,3
Kerks:		
• Katholiek	9,4	4,1
• Hervormd	3,5	2,8
• Gereformeerd	5,1	3,1
Overig*	10,2	10,0
N (100)=	2007	1816

* De categorie 'overig' bevat de respondenten die zichzelf tot een andere kerk of godsdienstige gezindte rekenden, die pas later tot een kerkgenootschap zijn toetreden of van geloofsgroep veranderd zijn (de zgn. switchers), en zij die geen antwoord wilden of konden geven. In het navolgende zal deze groep respondenten buiten beschouwing worden gelaten.

In tabel 7.1 is aan de hand van deze typologie het religieus profiel van de CV80- en CV91-respondenten geschetst. Het zou te ver leiden om hier diep in te gaan op deze uitkomsten. Er zal volstaan worden met enkele van de meest in het oog springende bevindingen kort aan te geven.

Wat constateren we voor 1980?

- 44 procent van de respondenten rekt zich tot een bepaalde kerk of geloofsgemeenschap.
- De grootste groep respondenten (26 procent) wordt gevormd door de randkerkelijken.
- De grootste afzonderlijke categorie binnen onze tiending is die van de buitenkerkelijken.
- De in totaal kleinste groep zijn de gelovigen die wekelijks een kerkdienst bezoeken (18 procent).
- De katholieken vormen de grootste groep gelovigen (23 procent).

Wat is het beeld elf jaar later?

- Het aantal respondenten dat zich tot een bepaalde kerk of geloofsgemeenschap rekt, is met ongeveer 10 procent gedaald.

- De grootste groep respondenten (30 procent) wordt nu gevormd door de ontkerkelijken.
- Het percentage randkerkelijken is ongeveer hetzelfde gebleven (slechts 1,4 procent verschil).
- De grootste afzonderlijke categorie binnen onze tiendeling is nog steeds die van de buitenkerkelijken (met 1 procent toename).
- De groep gelovigen die wekelijks een kerkdienst bezoeken, is geslonken tot 10 procent.
- De katholieken zijn de grootste groep gelovigen (20 procent) gebleven.

Het beeld dat uit de CV-data naar voren komt, liegt er niet om: de ontkerkelijking en de ontkerksing van Nederland zetten zich verder door. In 1991 blijkt nog slechts een derde van de bevolking boven de 16 jaar (de leeftijdsgrens die voor CV-enquêtes wordt gehanteerd) zich tot een christelijke geloofsgroep te rekenen. Tegelijkertijd stellen we vast dat de randkerkelijke component nog duidelijker domineert binnen gelovig Nederland dan al in 1980 het geval was.

Religieus profiel en stemgedrag

In tabel 7.2 wordt aan de hand van de CV91-data een beeld gegeven van de samenhang tussen religieus profiel en stemgedrag bij Tweede Kamerverkiezingen. Voor alle duidelijkheid: het gaat daarbij om potentieel stemgedrag. Aan de CV91-respondenten is gevraagd wat op het moment dat de enquête werd afgenomen hun partij-voorkeur bij Tweede Kamerverkiezingen zou zijn.

Ook nu weer zullen de resultaten die in tabel 7.2 vermeld zijn niet volledig worden doorgespit. Waar wij ons toe zullen beperken, zijn de uitkomsten die betrekking hebben op de electorale aanhang van het CDA. Er blijkt ontegenzeggelijk een zeer sterk verband te zijn tussen zowel gelovigheid als de manier waarop men gelovig is aan de ene en partij-voorkeur aan de andere kant. De overgrote meerderheid van degenen die zichzelf tot de katholieke, hervormde of gereformeerde geloofsgroep rekenen en bovendien kerks zijn, is geneigd om op een confessionele partij te stemmen. Tegelijkertijd is er een duidelijk verschil binnen die categorie van kiezers tussen enerzijds de katholieken en anderzijds de hervormden en de gereformeerden. Ongeveer een kwart van zowel de kerkse hervormden als de kerkse gereformeerden kiest weliswaar voor een confessionele partij, maar geeft daarbij de voorkeur aan klein rechts (SGP, RPF, GPV). De confessionele partij-voorkeur van de kerkse katholieken, daarentegen, concentreert zich op het CDA.

Tabel 7.2 Religieus profiel en potentieel stemgedrag bij TK-verkiezingen 1991, in percentages

Religieus profiel	Partijvoorkeur							Niet-stemmers	N (100%)
	PvdA	CDA	VVD	D66	Groen Links	Klein rechts	Andere partijen		
Buitenkerkelijk	14,9	2,5	15,4	25,3	9,3	0,5	2,0	30,1	396
Ontkerkelijkst:									
• Katholiek	14,0	15,9	12,1	22,5	8,3	0,3	2,2	24,8	315
• Hervormd	17,3	9,4	14,2	20,5	14,2	0,8	0,8	22,8	127
• Gereformeerd	14,9	14,9	10,6	21,3	14,9	-	-	23,4	47
Randkerkelijk:									
• Katholiek	11,5	39,8	10,3	17,2	2,3	-	1,1	17,6	261
• Hervormd	16,2	30,5	17,1	18,1	3,8	1,0	1,0	12,4	105
• Gereformeerd	7,9	57,9	2,6	10,5	7,9	5,3	-	7,9	38
Kerks:									
• Katholiek	5,8	71,0	4,3	7,2	2,9	-	-	8,7	69
• Hervormd	4,2	56,3	8,3	2,1	-	22,9	-	6,3	48
• Gereformeerd	3,8	59,6	-	1,9	-	28,8	-	5,8	52

De randkerkelijke variant van gelovigheid brengt met zich mee dat de neiging om op een confessionele partij te stemmen geringer is – behalve in het geval van de gereformeerden. Dit neemt niet weg dat het CDA de partij is die veruit de meeste kiezers onder de randkerkelijken heeft. Van de randkerkelijke gereformeerden heeft meer dan de helft een CDA-voorkeur; voor de randkerkelijke katholieken en randkerkelijke hervormden ligt dat op ongeveer 40 procent respectievelijk 31 procent.

Intrigerend is daarnaast de vaststelling dat er blijkbaar ook een verschil is tussen categorieën van niet-kerkelijken in hun neiging om op het CDA te stemmen. Slechts 2,5 procent van de buitenkerkelijken heeft een CDA-voorkeur. Dit is aanzienlijk minder dan de (bijna) 16 procent respectievelijk 15 procent van de ontkerkelijkte katholieken en ontkerkelijkte gereformeerden die geneigd zijn om op het CDA te stemmen. Dit is een constatering waar nu niet langer bij zal worden stilgestaan, maar die in het kader van een verder onderzoek zeker nadere aandacht verdient.

Tenslotte levert tabel 7.2 eveneens de hoogst interessante bevinding op dat er duidelijk verband is tussen zowel gelovigheid als de manier waarop men gelovig is en (potentiële) *non voting*. De nagenoeg perfect dalende orde van percentages voor de vier clusters van het religieus profiel (buitenkerkelijk, ontkerkelijkst, randkerkelijk, kerks) in de voorlaatste kolom van tabel 7.2 laat dat goed zien.

Aan deze beschouwingen kan worden toegevoegd dat als men de vergelijking maakt met de CV80-data betreffende potentieel stemgedrag bij Tweede Kamerverkiezingen (hier niet opgenomen), er eigenlijk niet veel veranderd is bij de CDA-kiezersachterban. De grootste verschillen met de CV91-uitkomsten zijn:

- 6 procent meer kerkse hervormden met een CDA-voorkeur in 1980;
- 6 procent meer randkerkelijke gereformeerden met een CDA-voorkeur in 1980;
- 6 procent minder ontkerkelijkte katholieken met een CDA-voorkeur in 1980.

Tabel 7.3 Religieus profiel van CDA-electoraat 1980 en 1991, in percentages

	1980	1991
Buitenkerkelijk	4,2	2,9
Ontkerkelijkt:		
• Katholiek	4,4	14,5
• Hervormd	3,2	3,5
• Gereformeerd	1,4	2,0
Randkerkelijk:		
• Katholiek	22,9	30,2
• Hervormd	8,8	9,3
• Gereformeerd	5,8	6,4
Kerks:		
• Katholiek	27,7	14,2
• Hervormd	9,0	7,8
• Gereformeerd	12,7	9,0
N (100) =	433	344

Tabel 7.3 brengt de relatie tussen religieus profiel en CDA-kiezersachterban ook nog eens op een andere manier in beeld en laat zien welke samenstelling van het electoraat van die partij voor de CV80- en CV91-gegevens uit de bus komt. De CV91-opbouw van het CDA-electoraat ziet er als volgt uit:

- 23 procent niet-kerkelijken;
- wanneer men rekening houdt met het onderscheid naar vorm van gelovigheid binnen de categorie gelovigen, dan zijn de randkerkelijken (46 procent) veel talrijker dan de kerksen (31 procent);
- wanneer men de categorie gelovigen opsplitst naar geloofsgroep, dan blijken de katholieken (44 procent) het talrijkst te zijn (hervormden: 17 procent; gereformeerden: 15 procent).

De belangrijkste verschillen met het beeld dat de CV-data elf jaar terug registreerden, zijn:

- 10 procent minder niet-kerkelijken in 1980;
- 8 procent minder randkerkelijken in 1980;
- 6 procent meer katholieken in 1980.

Religieus profiel en sociale en politieke attitudes

Het grote pluspunt van de CV-gegevensbestanden is dat zij een ware schat aan attitude-data bevatten. Voor eerdere publikaties over het thema 'politiek en godsdienst' is daar reeds dankbaar gebruik van gemaakt (Pijnenburg 1984 en 1985). Dit hoofdstuk rapporteert enkel over een analyse van attitude-data uit het CV91-gegevensmateriaal. De variabelen die daarvoor werden geselecteerd, zijn omgezet in Likert-schalen. Deze schalen zijn vervolgens gestandaardiseerd (voor de gehele CV91-populatie: gemiddelde = 0; standaard afwijking = 100). Het zijn de aldus verkregen schaal-scores die in de hierna volgende tabellen worden vermeld. Deze werkwijze evenals de inhoudelijke samenstelling van onze attitudeschalen bouwen voort op analoog onderzoek van Paul Dekker en Peter Ester (1989).

In tabel 7.4 worden 20 schalen van maatschappelijke en politieke attitudes opgevoerd. Aan de hand daarvan zijn de houdingen van drie geloofsgroepen gemeten en met elkaar vergeleken. Hieruit komt duidelijk naar voren dat ook begin jaren negentig godsdienst nog wel degelijk een factor is die in Nederland bepaalt hoe iemand zich maatschappelijk en politiek opstelt.

Wat blijkt als men de attitude-clusters van de drie geloofsgroepen die worden gepresenteerd in tabel 7.4 vergelijkt?

- Eén van de voor ons ongetwijfeld belangrijkste vaststellingen is dat niet-gelovigen en het katholiek deel van de Nederlandse bevolking zich nog steeds van elkaar onderscheiden door een hele reeks sociaal-culturele en politieke houdingen en dat bovendien die verschillen vaak zeer significant zijn.
- Die attitudeverschillen zijn heel duidelijk tussen buitenkerkelijken en kerkse katholieken.
- Maar minstens even belangrijk is de vaststelling dat er ook nog steeds talloze en uitgesproken attitudeverschillen blijken te bestaan tussen buitenkerkelijken en al degenen die op een meer onorthodoxe en 'lossere' manier katholiek gelovig zijn. Toegegeven, de verschillen zijn meestal wat meer bescheiden dan die tussen niet-gelovigen en kerkse katholieken, maar daar staat tegenover dat zij op hun beurt vaak zeer significant zijn.

Uit praktische overwegingen worden hier enkel de resultaten van de vergelijking tussen buitenkerkelijken en katholieken vermeld. Op diezelfde manier zijn ook buitenkerkelijken met hervormden en gereformeerden vergeleken. De uitkomsten die dat heeft opgeleverd, zijn over de hele lijn analoog en alleen maar een bevestiging van wat hierboven wordt gesteld.

Tabel 7.4 Attitudes van socio-religieuze groepen: buitenkerkelijken en katholieken

Attitudes	Religieus profiel*			Verschillen**		
	1) B	2) RK	3) KK	1 < 3	1 < 2	2 < 3
• Politieke interesse	-14	-3	4	18	11	7
• Politiek wantrouwen	14	-4	2	12	18	6
• Steun voor politieke vrijheden	31	-28	-63	<u>94</u>	<u>59</u>	<u>35</u>
• Steun voor democratisering	19	-9	-20	39	28	11
• Goedkeuring van protestacties	26	-20	-31	<u>57</u>	<u>46</u>	11
• Voorstander van orde- en veiligheidshandhaving	1	14	5	4	13	9
• Voorstander van verzuiling	-46	3	60	<u>106</u>	<u>49</u>	<u>57</u>
• Goedkeuring van abortus en euthanasie	40	-2	-51	<u>91</u>	<u>38</u>	<u>49</u>
• Links-rechts zelfplaatsing***	-22	9	74	<u>96</u>	<u>31</u>	<u>65</u>
• Voorstander van (meer) overheidsuitgaven	15	-3	-39	<u>54</u>	18	<u>36</u>
• Algemene neiging tot discrimineren	0	15	5	5	15	10
• Neiging tot raciale discriminatie	-3	-1	-5	2	2	4
• Sociale afstand t.o.v. andere rassen	7	14	20	13	7	6
• Tolerantie van homoseksuelen	21	2	-29	<u>50</u>	<u>19</u>	<u>31</u>
• Positieve waardering van huwelijk	-25	19	42	<u>67</u>	<u>44</u>	23
• Positieve waardering van traditionele huwelijksmoraal	-21	10	27	<u>48</u>	<u>31</u>	17
• Positieve waardering van traditioneel gezinsleven	-4	19	17	21	<u>23</u>	2
• Positieve waardering van traditionele opvoeding van kinderen	-11	14	42	<u>53</u>	<u>25</u>	<u>28</u>
• Aanvaarding van andere vormen van samenleven	31	-4	-51	<u>82</u>	<u>35</u>	<u>47</u>
• Verwerping van traditionele rol van vrouw	8	-20	-44	<u>52</u>	<u>28</u>	24
N (100%=)	459	292	75			

* B = buitenkerkelijk, RK = randkerkelijk katholiek, KK = kerks katholiek.

** Verschillen die significant zijn voor $\alpha = 0,05$ worden in **vet** aangegeven.

Verschillen die significant zijn voor $\alpha = 0,01$ worden in **vet en onderstreept** aangegeven.

*** Hoe linkser iemands zelfbeeld, hoe lager of negatiever zijn/haar schaalscore. Naarmate iemands zelfbeeld rechtser is, stijgt daarentegen zijn/haar schaalscore.

De scala van attitudes waar het in tabel 7.4 om gaat, is zeer breed en overstijgt als zodanig duidelijk waarden- en normpatronen die enkel en heel direct met zuiver religieuze overtuiging en geloofsleer te maken hebben. Deze houdingen slaan niet op de vraag of men gelooft in het bestaan van een hiernamaals, of men het

voor zichzelf zinvol vindt om te bidden dan wel hoe men oordeelt over de cëlbaatsplicht van priesters. Neen, deze houdingen hebben betrekking op veel meer wereldlijke en 'banale' zaken: hoe de samenleving in te richten, hoe met anderen om te gaan, hoe politiek te bedrijven. Op welke manier wordt geoordeeld over de vrijheid tot demonstreren, om het koningshuis te bekritisseren, om militaire dienst te weigeren? Is men van mening dat de inspraak van burgers op gemeentelijk en provinciaal niveau vergroot moet worden? In welke mate zou men bezwaar hebben tegen burenen van een ander ras, tegen een gastarbeider als collega of tegen allochtone kinderen als klasgenoten van de eigen dochter of zoon? Wat is de beste manier om kinderen op te voeden: meer of minder 'autoritair'? Acht men een goede schoolopleiding voor meisjes van minder belang dan voor jongens?

Deze voorbeelden zijn niet meer dan een willekeurige greep uit de reeks houdingsvariabelen waarop de in tabel 7.4 vermelde attitudeschalen zijn gebaseerd. Stuk voor stuk houdingen over zaken die kunnen vertaald worden (en voor een deel daarvan is dat de voorbije jaren inderdaad ook gebeurd, soms zelfs meerdere keren) in issues op de publieke en formele agenda's voor het politieke debat en de politieke besluitvorming. Als zodanig zijn het dus eveneens elementen van een ideeën-, behoeften- en verwachtingenpatroon die ontegenzeggelijk relevant zijn voor politieke partijen als aggregatoren en articulatoren van hetgeen burgers – en hun electorale doelgroepen in het bijzonder – denken en vragen.

Hier is de focus gericht op het katholiek en op een niet-gelovig deel van de Nederlandse bevolking. Zoals eerder aangetoond, vormen eerstgenoemden overduidelijk wel en laatstgenoemden juist niet de electorale achterban van het CDA. De specifieke relevantie voor deze partij van de attitude-gegevens die tabel 7.4 bevat, spreekt voor zich.

Katholieken vormen het grootste blok van zijn kiezersachterban (voor 1991: 44 procent; zie tabel 7.3), maar daarnaast zijn er de twee andere 'natuurlijke' electorale doelgroepen waarop het CDA zich als confessionele partij richt, de hervormden en gereformeerden. Hun maatschappelijke en politieke houdingen zijn vergeleken met die van katholieke gelovigen, waardoor we een nog beter beeld krijgen van zowel de relatie tussen religieus profiel en attitude-clusters als hoe dat verband tot uiting kan komen in een partijvoorkeur. Wat komt uit deze vergelijking naar voren (gedetailleerde resultaten in tabelvorm zijn hier niet opgenomen)?

– Noch de randkerkelijke, noch de kerkse gelovigen kan men, als het gaat om hun socio-politieke houdingenpatroon, zo maar op één hoop gooien. Begin jaren negentig blijven er niet alleen tussen niet-gelovigen en gelovigen, maar

ook tussen katholieken, hervormden en gereformeerden verschillen in sociaal-culturele en politieke attitudes bestaan.

- De verschillen tussen de drie laatstgenoemde groepen zijn soms wat minder uitgesproken dan die tussen niet-gelovigen en gelovigen, maar zij zijn toch heel duidelijk.
- Tussen kerkse gelovigen zijn er ontegenzeggelijk meer significante verschillen dan tussen randkerkelijke gelovigen.
- Voor de kerkse gelovigen blijkt dat de hervormden en zeker de gereformeerden in hun sociaal-culturele en politieke attitudes nog meer verschillen van niet-gelovigen (de in tabel 7.4 opgevoerde buitenkerkelijken) dan de katholieken.

De stap waarbij een link wordt gelegd met een specifieke partijvoorkeur is dan gemakkelijk gezet. De bij het derde en vierde gedachtenstreepje vermelde bevindingen, plus het gegeven dat katholieken, althans numeriek, de dominante kracht zijn binnen het CDA-electoraat, kunnen immers gekoppeld worden aan de vaststelling dat een niet onaanzienlijk deel (iets meer respectievelijk iets minder dan een kwart) van de kerkse hervormden en gereformeerden geneigd is om op een kleine, meer radicale confessionele partij te stemmen.

CDA-electoraat en sociale en politieke attitudes

Laten we ons nu verder evenwel enkel concentreren op de CDA-kiezersachterban en de mate waarin deze wordt gekenmerkt door gelijkgezindheid dan wel heterogeniteit als het gaat om de waarden en normen die men voorstaat. Wat deze doorlichting oplevert, is geregistreerd in tabel 7.5. Daarbij zijn de meting en vergelijking van houdingen, om het geheel enigszins overzichtelijk te houden, beperkt tot twee geloofsgroepen, katholieken en hervormden. Een eerste analyse van de uitkomsten die in tabel 7.5 worden gepresenteerd, levert een aantal intrigerende bevindingen op.

1. Globaal bekeken onderscheiden kerkse gelovigen zich meer van elkaar dan randkerkelijken. Dit geldt zowel voor het aantal schalen die een verschil laten zien, als voor de grootte van deze verschillen.
2. Als men voor ieder van de kolommen 5 t/m 8 in tabel 7.5 nagaat welke de vijf grootste verschillen zijn, wat blijkt dan?
  - Twee verschillen komen terug in elk van die vier reeksen vergelijkingen. Zij hebben betrekking op – en dat zal wellicht niemand echt verrassen – enerzijds de houdingen ten aanzien van verzuiling en anderzijds de attitudes inzake abortus en euthanasie.

Tabel 7.5 Attitudes van CDA-electoraat: katholieken en hervormden

Attitudes	Religieus profiel CDA-electoraat*				Verschillen**			
	1) RK	2) RH	3) KK	4) KH	1< 2	1< 3	2< 4	3< 4
• Politieke interesse	7	-4	15	25	11	8	29	10
• Politiek wantrouwen	-23	4	-17	-21	27	6	25	4
• Steun voor politieke vrijheden	-49	-39	-70	-101	10	21	62	31
• Steun voor democratisering	-32	-82	-22	-64	50	10	18	42
• Goedkeuring van protestacties	-51	-37	-48	-90	14	3	53	42
• Voorstander van orde en veiligheidshandhaving	18	-1	10	32	19	8	33	22
• Voorstander van verzuiling	24	61	76	174	37	<u>52</u>	<u>113</u>	98
• Goedkeuring van abortus en euthanasie	-7	-38	-67	-125	31	<u>60</u>	<u>87</u>	58
• Links-rechts zelfplaatsing***	57	72	93	83	12	<u>36</u>	11	10
• Voorstander van (meer) overheidsuitgaven	-14	-44	-60	-60	30	<u>46</u>	16	0
• Algemene neiging tot discrimineren	26	-2	23	-5	28	3	3	28
• Neiging tot raciale discriminatie	-12	-24	-5	21	12	7	45	26
• Sociale afstand t.o.v. andere rassen	32	1	28	15	31	4	14	13
• Tolerantie van homoseksuelen	-15	-48	-33	-82	33	18	34	49
• Positieve waardering van huwelijk	17	-11	55	16	28	38	27	39
• Positieve waardering van traditionele huwelijksmoraal	18	12	29	58	6	11	<u>46</u>	29
• Positieve waardering van traditioneel gezinsleven	31	3	15	65	28	16	<u>62</u>	40
• Positieve waardering van traditionele opvoeding van kinderen	25	17	42	39	8	17	22	3
• Aanvaarding van andere vormen van samenleven	-19	-27	-57	-133	8	<u>38</u>	<u>106</u>	76
• Verwerping van traditionele rol van vrouw	-34	-13	-39	-24	21	5	11	15
N (100%=)	104	32	49	27				

* RK = randkerkelijk katholiek, RH = randkerkelijk hervormd, KK = kerks katholiek, KH = kerks hervormd.

** Verschillen die significant zijn voor $\alpha = 0,05$ worden in **vet** aangegeven. Verschillen die significant zijn voor $\alpha = 0,01$ worden in **vet en onderstreept** aangegeven. Voor de vergelijking 3< 4 zijn de toetsen niet vermeld.

*** Hoe linkser iemands zelfbeeld, hoe lager of negatiever zijn/haar schaalscore. Naarmate iemands zelfbeeld rechtser is stijgt daarentegen zijn/haar schaalscore.

- Daarnaast constateren we dat voor de vergelijking tussen randkerkelijken (kolom 5) en die tussen kerksen (kolom 8) vier van de vijf grootste attitudeverschillen betrekking hebben op dezelfde schalen: verzuiling, abortus en euthanasie, democratisering, homoseksualiteit. Wat daarbij opvalt, is dat de randkerkelijken op analoge manier van elkaar verschillen als de kerkse gelovigen. Hoe verschillen kerkse hervormden van kerkse

katholieken? Eerstgenoemden zijn meer voorstander van verzuiling, verzetten zich duidelijker tegen abortus en euthanasie, voelen minder voor democratisering, en stellen zich intoleranter op ten aanzien van homoseksualiteit. Precies hetzelfde kan men zeggen van de wijze waarop randkerkelijke hervormden van randkerkelijke katholieken verschillen.

- 3 Behalve voor drie schalen – links-rechts zelfplaatsing, attitudes inzake overheidsuitgaven, waardering van het huwelijk – observeren wij dat de verschillen tussen randkerkelijken en kerksen groter zijn voor de hervormde (kolom 7) dan voor de katholieke geloofsgroep (kolom 6). Dit contrast komt het scherpst tot uiting bij de houdingen inzake andere vormen van samenleven, verzuiling, protestacties, gezinsleven, politieke vrijheden, raciale discriminatie en huwelijksmoraal.
- 4 Afhankelijk van de houdingen, is het aantal attitudeverschillen tussen randkerkelijken (kolom 5) groter of kleiner dan tussen randkerkelijken en kerksen binnen dezelfde geloofsgroep (kolom 6 respectievelijk 7). Hetzelfde constateren we voor de attitudeverschillen tussen kerksen (kolom 8).
Dus:

- het RK-RH verschil is groter dan het RK-KK verschil, namelijk 11 schalen;
- het RK-RH verschil is groter dan het RH-KH verschil, namelijk 8 schalen;
- het KK-KH verschil is groter dan het RK-KK verschil, namelijk 15 schalen;
- het KK-KH verschil is groter dan het RH-KH verschil, namelijk 6 schalen.

Een tentatieve conclusie die men uit de sub 3 en sub 4 vermelde bevindingen zou kunnen trekken, is dat het katholieke deel van het CDA-electoraat een meer homogeen, eensgezind blok vormt dan de hervormde kiezersachterban van die partij. Anders geformuleerd, voor het katholieke deel van het CDA-electoraat worden attitudeverschillen mogelijk meer bepaald door de geloofsgroep waartoe men zich rekent. Voor het hervormde deel van de CDA-kiezersachterban zou het eerder een onderscheid tussen randkerkelijken en kerksen kunnen zijn dat meespeelt.

Men kan ook kijken welke geloofsgroep het talrijkst is onder de CDA-kiezers. Zoals reeds een paar maal aangestipt, stelt men dan vast dat de katholieken zijn. Als men kijkt welk type gelovige het talrijkst is onder de CDA-kiezers, dan constateert men dat dit de randkerkelijken zijn (voor 1991: 46 procent tegenover 31 procent voor de groep kerksen). Tegelijkertijd is uit tabel 7.2 naar voren gekomen dat de samenhang tussen gelovig zijn en stemmen op een confessionele partij – en, in dit geval, meer bepaald het CDA – voor randkerkelijken minder sterk is dan voor kerksen. Voldoende reden om bij wijze van afronding de categorie van randkerkelijk gelovige CDA-kiezers nog eens apart wat meer door te lichten. De vraag die daarbij centraal staat, is in welke

mate randkerkelijken andere sociaal-culturele en politieke attitudes hebben naargelang zij wel of niet geneigd zijn om op het CDA te stemmen.

Deze vergelijking is gemaakt voor randkerkelijke katholieken en hervormden (het aantal randkerkelijke gereformeerden is te gering voor zinvolle subverdelingen). De uitkomsten (gedetailleerde resultaten in tabelvorm zijn hier niet opgenomen) laten er geen twijfel over bestaan: zowel binnen de katholieke als binnen de hervormde groep randkerkelijken zijn er duidelijk attitudeverschillen tussen de CDA-kiezers en degenen die geneigd zijn op een andere partij (of helemaal niet) te stemmen.

De vijf meest uitgesproken verschillen tussen randkerkelijke katholieken hebben betrekking op de links-rechts zelfplaatsing en de houdingen inzake protestacties, democratisering, politieke vrijheden en verzuiling. Drie van de vijf meest uitgesproken verschillen tussen randkerkelijke hervormden zijn analoog: links-rechts zelfplaatsing en democratiserings- en verzuilingsattitudes. De overige twee, anders dan voor de randkerkelijke katholieken, hebben betrekking op de houdingen ten aanzien van abortus en euthanasie en ten aanzien van homoseksualiteit.

De vijf attitude-schalen die het minst een verschil tussen randkerkelijke katholieken laten zien, zijn die voor de houdingen inzake orde- en veiligheidshandhaving, waardering van het huwelijk, abortus en euthanasie (!), gezinsleven en opvoeding van kinderen. Voor randkerkelijke hervormden zijn twee van de vijf attitude-schalen die de geringste verschillen opleveren, dezelfde: de houdingen inzake orde- en veiligheidshandhaving en die ten aanzien van de opvoeding van kinderen. De andere drie hebben betrekking op de algemene neiging tot discrimineren, politiek wantrouwen en attitudes inzake huwelijksmoraal.

De 'C' van CDA

In het begin van dit hoofdstuk is reeds aangegeven dat de meningen nogal verschillen over welke betekenis men moet geven aan de 'C' van CDA. Eén interpretatie is dat die betekenis nog altijd 'christen' of 'confessioneel' zou zijn. Anderen poneren dat het inmiddels veeleer gaat om de 'C' van 'conservatief' (zie hoofdstuk 3 van deze bundel). Een paar jaar terug zou er met name sprake zijn geweest van een sociaal en cultureel conservatisme. Ondertussen zouden er ook in toenemende mate tekenen van een economisch conservatisme te bespeuren zijn. En derde interpretatievariant stelt dat de 'C' van CDA steeds meer is komen te staan voor 'centrum-' of *catch-all* partij (Michels 1992; zie ook hoofdstuk 4 van deze bundel). Met 'centrum' wordt dan bedoeld: een

middenpositie op het links-rechts en/of progressief-conservatief continuüm. *Catch-all* is een aanverwant maar onderscheiden begrip. Men duidt daarmee een partij aan met beginselen, verkiezingsprogramma's, stellingnames ten aanzien van concrete issues enzovoorts, die (doelbewust) een verwaterd, oppervlakkig en weinig samenhangend profiel vormen om aldus een zo groot en zo divers mogelijk deel van het electoraat te verleiden.

Voor ieder van deze verschillende interpretaties van hetgeen de 'C' van CDA zou kunnen betekenen, is iets te zeggen. Wat hier wordt voorgesteld, is dan ook niet ze te verwerpen, maar er een visie aan toe te voegen die de combinatie is van de eerste en de derde hierboven genoemde interpretaties: het CDA als partij die ontegenzeggelijk nog steeds 'christelijk' of 'confessioneel' is, maar daarbij voor een 'centrum'-oriëntatie heeft geopteerd.

Het antwoord op de vraag waar de 'C' van CDA vandaag voor staat, is afhankelijk van de bril die men opzet om naar die partij te kijken en van de indicatoren die men hanteert. Zoals eerder gesteld, kunnen het gehalte en de reikwijdte van die 'C' op verschillende manieren worden onderzocht. Men kan partijbeginselen en verkiezingsprogramma's analyseren. Men zou de opvattingen, de houdingen en het gedrag van politieke voormannen kunnen doorlichten. Of men kan de samenstelling en attitudepatronen van kiezers bestuderen. Hier is gekozen voor de laatstgenoemde optie. En het beeld dat men op die manier verkrijgt, is precies dat van *een partij met een centrum-georiënteerd confessioneel profiel*.

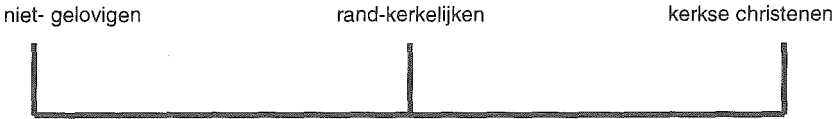
Wat daarmee niet wordt bedoeld, is de klassieke 'centrum'-profilering, waarbij een partij probeert zich zoveel mogelijk op een gelijke (ideologische) afstand te positioneren van haar belangrijkste links-progressieve en rechts-conservatieve concurrenten (voor het CDA: de PvdA en de VVD). Hier wordt 'centrum'-oriëntatie gedefinieerd als een middenpositie op een wel/niet of meer/minder confessioneel continuüm.

Deze redenering behoeft enige toelichting. Het continuüm waarop het CDA een confessionele centrumpositie inneemt, manifesteert zich eigenlijk in twee verschijningsvormen. Voor beide wordt de niet-confessionele pool gevormd door (de sociaal-culturele en politieke attitudes van) het niet-gelovige electoraat. De wijze waarop de confessionele pool wordt bepaald is daarentegen verschillend.

De eerste variant van ons continuüm is die waarbij binnen de categorie gelovigen een onderscheid wordt gemaakt tussen randkerkelijken en kerksen (zonder deze verder op te splitsen in katholieken, hervormden en gereformeerden). Wanneer men kijkt naar hun sociaal-culturele en politieke attitudes, komt overduidelijk naar voren dat randkerkelijken zich tussen niet-gelovigen

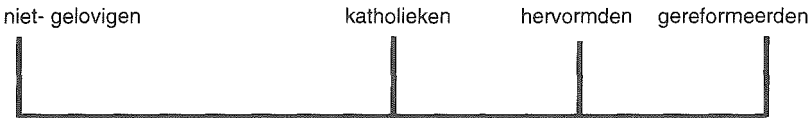
en kerkse christenen (de meest confessionele groep) in bewegen. Grafisch weergegeven levert dat figuur 7.2 op.

Figuur 7.2

De tweede verschijningsvorm waarin men ons continuüm kan vertalen, is die waarbij binnen de categorie gelovigen een onderscheid wordt gemaakt tussen katholieken, hervormden en gereformeerden (zonder deze verder op te splitsen in randkerkelijken en kerksen). Wanneer men dan kijkt naar hun sociale en politieke attitudes, blijkt dat voor alle drie geloofsgroepen de afstand ten opzichte van de niet-gelovigen aanzienlijk is. Tegelijkertijd blijkt echter dat die afstand het grootst is als het gaat om de gereformeerden, het kleinst in het geval van de katholieken en 'middelmatic' voor de hervormden. Dit beeld stemt overeen met de bevindingen terzake van onder meer Peters en Schreuder (1987) en van Middendorp (1991). Grafisch weergegeven levert dat figuur 7.3 op.

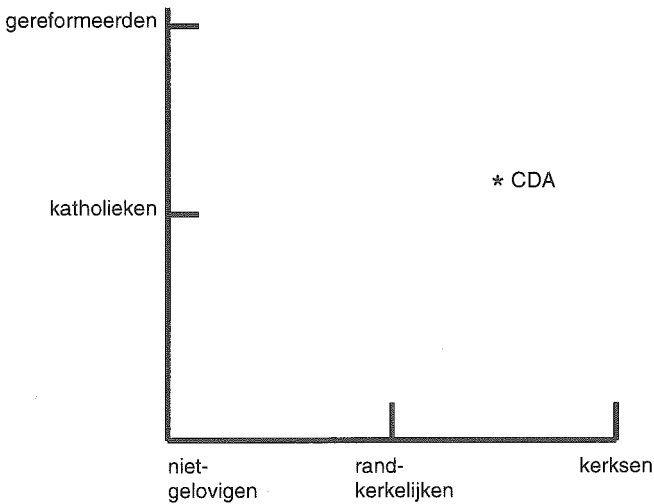
Figuur 7.3

De 'middenpositie' van de katholieken in deze figuur moet niet te letterlijk worden opgevat. Voor een aantal van de door ons geanalyseerde attitude-clusters (steun voor democratisering, goedkeuring van protestacties, voorstander zijn van verzuiling, accepteren van abortus en euthanasie, tolereren van homoseksualiteit, positieve waardering van traditionele huwelijksmoraal, aanvaarding van andere vormen van samen leven) situeren de katholieken zich wel degelijk precies tussen niet-gelovigen en gereformeerden in. Dit neemt niet weg dat met 'middenpositie' hier primair wordt bedoeld: dichtst bij de niet-gelovigen pool van het continuüm.

Confessioneel/niet-confessioneel: beide varianten van dat continuüm kunnen vervolgens aan elkaar worden gekoppeld. Het assenstelsel dat in figuur 7.4 (voor de overzichtelijkheid zijn de hervormden weggelaten) is weergegeven, spant dan het vlak op waarbinnen het CDA zich in het centrum plaatst.

Figuur 7.4

Wat figuur 7.4 laat zien, is het 'C'-profiel van het CDA dat de samenstelling van zijn kiezersachterban uit de verf doet komen. Wie is het meeste geneigd om op het CDA te stemmen? Dat blijkt het gelovig deel van het electoraat te zijn. Dit deel van het electoraat onderscheidt zich van niet-gelovige kiezers door een hele reeks sociaal-culturele en politieke attitudes. In die zin staat de 'C' van CDA nog steeds onmiskenbaar voor confessioneel. De twee groepen gelovigen die (numeriek) domineren binnen het CDA-electoraat, zijn de randkerkelijken en de katholieken. Hun sociaal-culturele en politieke attitudes plaatsen deze beide groepen op het meer/minder confessioneel continuüm tussen enerzijds andere groepen gelovigen en anderzijds niet-gelovigen in. Dit betekent dat de 'C' van CDA (ook) staat voor confessioneel met een centrum- of gematigde oriëntatie.

Hangt dit nu ook nog eens samen met een *catch-all* profiel? Wanneer men het electoraat in zijn geheel bekijkt, zal het antwoord op die vraag grotendeels negatief zijn. Dat volgt onmiddellijk uit wat hierboven naar voren is gebracht. Een partij die de overgrote meerderheid van haar kiezersachterban slechts recruteert uit ongeveer 40 procent (dat wil zeggen het aantal gelovigen) van het totale electoraat, is nou niet direct hetgeen men zich bij een *catch-all* profiel voorstelt. Mogelijk is daar de laatste jaren enige verandering in gekomen. Het CDA blijkt namelijk begin jaren negentig veel meer niet-gelovige kiezers aan te trekken dan voordien het geval was. Misschien is dit wel het voorteken van enige kentering. Het is echter te vroeg om daarover al iets te kunnen zeggen. De gegevens in kwestie

zijn ontleend aan één enkele peiling en moeten daarom met de nodige behoedzaamheid worden gehanteerd. Bovendien is er nog steeds slechts sprake van een minderheid (23 procent) binnen de electorale achterban van het CDA.

Het hierboven behandelde *catch-all* profiel is wat men zou kunnen noemen de 'maximalistische' optie. Een tweede meer bescheiden variant is het CDA dat een zo breed mogelijke basis van gelovige kiezers heeft en op die manier als een confessionele *catch-all* partij kan worden beschouwd. Deze variant van *catch-all* profilering is eigenlijk sinds zijn oprichting één van de bestaansredenen van het CDA geweest. Het CDA dat de belichaming is van een politieke oecumene waarin de verschillende groepen van christelijk gelovigen verenigd zijn, was en blijft een ideaal van deze partij. Wat is daar in de realiteit van terecht gekomen?

Het percentage CDA-kiezers verschilt aanzienlijk per groep van gelovigen. Eén van de mogelijke verklaringen daarvoor moet men niet ver zoeken: de onderliggende diversiteit van sociaal-culturele en politieke attitudes is te groot en kan niet omgesmeed worden tot een gemeenschappelijke kern van waarden en normen, waar het geheel van gelovige kiezers zich in kan herkennen. Dit neemt niet weg dat het CDA ontegenzeggelijk de partij is die het sterkst iedere groep van gelovige kiezers aantrekt. Dat zou men wel degelijk kunnen beschouwen als een vorm van confessionele *catch-all* profilering.

Stabiliteit van electorale basis

De samenstelling van zijn electorale basis liegt er niet om: het CDA is nog steeds een confessionele partij. Daarmee is tegelijkertijd een antwoord gegeven op de vraag waarmee dit hoofdstuk is begonnen: er is hoegenaamd geen sprake van een anachronisme. Tot nu toe blijft er in Nederland aan de kiezerskant duidelijk een 'niche' in de markt te bestaan voor een confessionele partij en het CDA kan die claimen.

Men kan hier dan natuurlijk tegen inbrengen dat een grote confessionele partij als het CDA misschien nog geen anachronisme is, maar toch op zijn minst moet worden beschouwd als een partij die gedoemd is om binnen korte tijd te verdwijnen. Deze stelling is onder meer door Andeweg (1982) geponeerd. Andewegs analyse is de volgende. Twee determinanten zetten kiezers ertoe aan om op een confessionele partij te stemmen: a) gelovigheid en b) kerksheden. Laatste genoemde factor, in het bijzonder afgemeten aan de frequentie van kerkbezoek, zou volgens Andeweg van doorslaggevende betekenis zijn. Hij heeft immers geconstateerd dat hoofdzakelijk kerkse katholieken, hervormden en gereformeerden een confessionele partijvoorkeur hebben.

Zijn analyse zou er tegelijkertijd op wijzen dat onder randkerkelijke gelovigen die mate van confessionele partijvoorkeur beduidend lager en minder stabiel is. Daarnaast heeft Andeweg vastgesteld dat in de Nederlandse samenleving ontkerksing (het niet langer op een traditionele manier gelovig zijn) constant toeneemt. Bovendien zou het zich laten aanzien dat deze ontkerksing, die vooral de katholieke en hervormde geloofsgroepen treft, een onomkeerbaar proces is. De conclusie die Andeweg uit deze bevindingen trekt, is dat de electorale machtsbasis van het CDA gestaag wordt uitgehold en dat mede daarom deze partij een hoogst onzekere toekomst tegemoet gaat.

Inmiddels lijkt er het nodige af te dingen op Andewegs uitspraken. Daarbij moet het gegevensmateriaal dat Andeweg heeft gebruikt wel verdisconteerd worden. Zijn data hebben betrekking op het kiezersgedrag van 1966 tot 1977. Ondertussen zijn we ruim 15 jaar verder en hebben zich ontwikkelingen voorgedaan die Andeweg misschien moeilijk kon voorzien. Deze ontwikkelingen zijn dusdanig markant dat men zelfs moet spreken van een nieuwe periode die in 1977 is aangebroken als het gaat om de relatie geloof-politiek (de dynamiek van ontkerstening, ontzuiling en deconfessionalisering) op het niveau van individuele attitude- en gedrag patronen. Dat is wat bijvoorbeeld Middendorp (1991) in een recent verschenen studie stelt.

Wat is zo bijzonder aan die periode na 1977? Voor ons zijn bepaalde vaststellingen die Middendorp (1991:11-54) heeft gedaan zeer interessant.

In termen van electoraal gedrag en met name het verband tussen gelovig zijn en een confessionele partijvoorkeur is vanaf 1977 zo goed als een einde gekomen aan het proces van ontzuiling. De resultaten van de vijf Tweede Kamerverkiezingen tussen 1977 en 1989 wijzen op een betrekkelijk stabiele positie van het CDA (met een stemmen-aantal dat rond de 30 procent schommelt). Bij de laatste drie Tweede Kamerverkiezingen heeft het CDA zelfs enige winst geboekt. Daarmee heeft deze partij het duidelijk beter gedaan dan de PvdA en de VVD. In de periode na 1977 neemt het gelovig deel van het electoraat gestaag af. Tegelijkertijd is er ook een constante daling van het aantal gelovigen dat wekelijks naar de kerk gaat. Met andere woorden de randkerkelijkheid neemt toe. Vanaf 1977 blijken kerkse gelovigen steeds minder, zij het in bescheiden mate, geneigd om bij Tweede Kamerverkiezingen op het CDA te stemmen. Voor het randkerkelijk gelovig deel van het electoraat geldt precies het omgekeerde.

Ongetwijfeld de voor ons meest opmerkelijke conclusie die uit deze verschillende ontwikkelingen getrokken kan worden, is dat 'the percentage of weekly church attenders among CDA-voters gradually but consistently diminishes. An increasing amount of the CDA-votes comes, through the years, from those not attending church regularly, i.e. less than once a week' (Middendorp 1991:28).

Bovenvermelde vaststellingen laten zien dat het aantal kiezers op confessionele partijen verhoudingsgewijs lager is onder randkerkelijken dan onder kerkse gelovigen – iets wat Andeweg 15 jaar geleden ook al constateerde. Zij laten echter ook zien dat dit percentage voor eerstgenoemde groep steeds op hetzelfde peil blijft en mogelijk zelfs geleidelijk enigszins stijgt. Met deze evolutie heeft Andeweg, toen hij een toekomstbeeld probeerde te schetsen, helemaal geen rekening gehouden.

De analyse die hier is gepresenteerd, laat bovendien zien dat de confessionele partijvoorkeur van randkerkelijken samenhangt met een reeks kenmerkende sociaal-culturele attitudes en politieke opvattingen. Daardoor onderscheidt dat deel van de CDA-kiezersachterban zich heel duidelijk zowel van niet-gelovigen als van randkerkelijken met een niet-confessionele partijvoorkeur.

Uitleiding

Wat kan er nog toegevoegd worden aan de interpretatie van het gegeven dat zoveel randkerkelijken de afgelopen 15 jaar zijn blijven stemmen op het CDA en dat zij inmiddels bijna 50 procent van de kiezersachterban van die partij vormen? Wijzen op hun sociaal-culturele en politieke attitudes waardoor zij zich zo duidelijk onderscheiden van niet-gelovigen, is maar een deel van de verklaring. Wanneer men kijkt naar hun zuiver godsdienstige overtuiging en houdingen, onderscheiden zij zich ook heel duidelijk van niet-gelovigen. Dit verhindert niet dat hun banden met kerkelijke organisaties zeer los zijn geworden of zelfs totaal zijn verbroken.

Randkerkelijkheid betekent: op een niet-orthodoxe, alternatieve manier gelovig zijn. Het is daarom geen uitgeholde of minder intens beleefde vorm van gelovigheid. Dat kan het zijn – hierover geen misverstand. Het kan echter even goed een authentieke en krachtige vorm van gelovigheid zijn die enkel van geëffende paden afwijkt en anders, in een nieuwerwetse stijl tot uiting komt. Bovendien blijkt er dan geen sprake te zijn van slechts één alternatieve, nieuwerwetse expressievariant, maar is er een veelheid van opties waaruit gekozen kan worden. Dit ligt mede in het verlengde van de zogenaamde individualisering van de samenleving en kan men onder meer duiden als een 'gelovigheid à la carte' (Dobbelaere 1992) die stelselmatig terrein wint.

Afgezien van de verschillende wijzen waarop randkerkelijkheid zich als vorm van gelovigheid manifesteert, is er in ieder geval één eenduidige betekenis van het begrip. 'Randkerkelijk' is synoniem voor: in de marge van de gevestigde Kerk. Wat men dan overhoudt, is een toch wel heel merkwaardig verschijnsel: een

aanzienlijke groep gelovigen (in 1991 ongeveer een kwart van de Nederlandse bevolking) die het kerkelijke establishment de rug heeft toegekeerd, maar waarvan niettemin circa 40 procent geneigd is om op een confessionele partij te stemmen. Hoe kan men dat fenomeen nu begrijpen?

Eén mogelijk antwoord is een parafrasering van bovengenoemd concept van Dobbelaere: *confessionaliteit à la carte*. Daarbij gaat het niet alleen om de selectieve affiniteit van randkerkelijke gelovigen met confessionele attitudes en opvattingen (waar blijven zij gevoelig voor en wat houden zij vast?). Die 'à la carte'-logica is mogelijk ook van toepassing op de keuze door randkerkelijke gelovigen van de organisatie die fungeert als inspirator, belichaming en drager van hun confessionele identiteit. Die confessionele identiteit kan niet 'zweven'. Zonder een structurele en geïnstitutionaliseerde verankering zou zij onmogelijk kunnen overleven zoals zij heeft gedaan en zou zij zich begin jaren negentig niet nog zo duidelijk kunnen manifesteren als hier aan de hand van de CV-gegevens is geschetst. Aan welke variant van verankering moet men dan denken? Zoals gezegd, de gevestigde kerkelijke instanties komen daarvoor per definitie niet meer in aanmerking. Maar de 'à la carte'-logica komt er nou juist op neer dat er alternatieve vormen van een verankering van confessionele identiteit denkbaar zijn. De eigen gezins-, familie- en vriendenkring is daarvan een voorbeeld. Er is het geheel van scholen, ziekenhuizen, bejaardentehuizen en andere zorgverlenende instanties die een christelijke grondslag claimen. Er zijn allerhande belangenorganisaties met een confessioneel profiel. En er is de vorm van verankering van confessionele identiteit die een politieke partij kan bieden. De uitkomsten van de analyse waarover in dit hoofdstuk is gerapporteerd, zouden erop kunnen wijzen dat het randkerkelijk deel van de CDA-kiezersachterban voor laatstgenoemde optie heeft gekozen. Het is in ieder geval een hypothese die verdient nader onderzocht te worden.

Een vraag die hier dan onmiddellijk bij aansluit, is of en in welke mate de partij zelf haar kiezers – en dan met name de randkerkelijken onder hen – effectief een confessioneel referentie- en identificatiekader te bieden heeft. Anders gezegd, een confessionele 'C': is dit nog een welbewuste en primaire oriëntatie van het CDA, hooguit een bijproduct van de ideologische en programmatische koers die het CDA vandaag aanhoudt, of louter een erfenis waarop het CDA passief teert?

Literatuur

Andeweg, R.B.

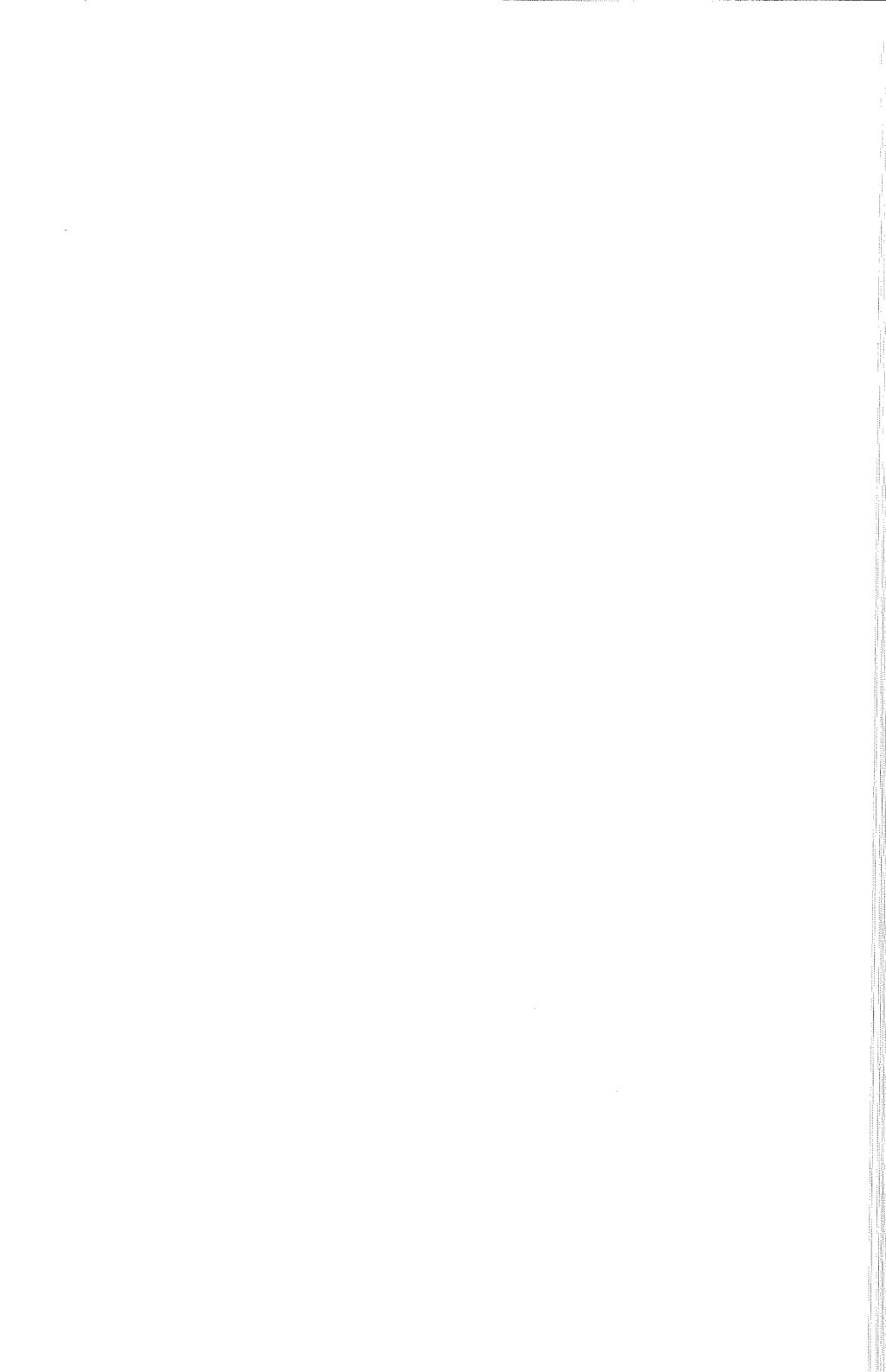
1982 *Dutch Voters Adrift: On Explanations of Electoral Change (1963-1977)*. Leiden, Rijksuniversiteit Leiden.

- Dekker, P. en P. Ester
 1989 *Ideological Segmentation and Political Socialization in the Netherlands: Intergenerational Change and Stability, 1958-1987*, Paper presented at the Twelfth Annual Meeting of the International Society of Political Psychology, Tel Aviv, June 18-23.
- Dobbelaere, K.
 1993 'Individuele godsdienstigheid in een geseclariseerde samenleving.' *Tijdschrift voor Sociologie*, 14, 1, pp. 5-30.
- Halman, L. c.s.
 1992 'Godsdienst en kerk in België en Nederland.' *Sociologische Gids*, 39, 5-6, pp. 285-299.
- Hemert, M.M.J. van
 1991 *Achtergronden van kerkelijk gedrag: een onderzoek in zeven rooms-katholieke parochies*. Den Haag, KASKI.
- Michels, A.M.B.
 1992 'PvdA, VVD en CDA: ideologische profilering of "catch-all parties".' *Acta Politica*, 27, 2, pp. 189-212.
- Middendorp, C.P.
 1991 *Ideology in Dutch Politics: The Democratic System Reconsidered 1970-1985*. Assen/Maastricht, Van Gorcum.
- Peters, J. en O. Schreuder
 1987 *Katholiek en protestant: een historisch en contemporain onderzoek naar confessionele culturen*. Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Pijnenburg, B.
 1984 'Katholieken en protestanten in hedendaags Nederland: een herwaardering van de deconfessionalisering.' *Sociologische Gids*, 31, 6, pp. 487-506.
 1985 'Confessioneel Nederland opnieuw bekeken: politieke partijen ten overstaan van sociaalculturele katholieken en protestanten - het voorbeeld van de PvdA.' In: A.B. Berends c.s. (red.), *Sociologisch Jaarboek 1985*. Deventer, Van Loghum Slaterus, pp. 233-250.
- Zijderveld, A.C.
 1993 'De katholieke en de calvinistische cultuur.' *Het Financieele Dagblad*, 20 april.

Noot

1. De hier gepresenteerde gegevens zijn hoofdzakelijk afkomstig uit de 'Culturele Veranderingen in Nederland (CV)'- onderzoeken 1980 en 1991. De enquêtes werden uitgevoerd door het NIPO in opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau te Rijswijk. Deze databestanden zijn ter beschikking gesteld door het Steinmetzarchief te Amsterdam.

Hoofdstuk 8

Christen-democratie en neo-corporatisme in Nederland. Het CDA en het maatschappelijk middenveld

Jaap Woldendorp

Het vertrekpunt voor dit hoofdstuk is de wijdverbreide notie dat de maatschappelijke en politieke machtspositie van de christen-democratie in Nederland mede, of juist vooral, te danken is aan de dominante positie van die partij in het zogenoemde maatschappelijk middenveld. Het maatschappelijk middenveld is een 'containerbegrip' voor het netwerk van particuliere organisaties en instellingen op het terrein van onderwijs, volksgezondheid, maatschappelijk en geestelijk welzijn, woningbouw, sociale zekerheid en arbeidsverhoudingen. Particuliere instellingen en organisaties, vaak van belangengroepen, die via advies- en overlegorganen betrokken zijn bij de ontwikkeling van overheidsbeleid en direct, of via de uitvoeringsorganisaties waarin zij vertegenwoordigd zijn, vaak ook belast zijn met de uitvoering van datzelfde overheidsbeleid. Er bestaat een verband met de confessionele dominantie gedurende het tijdperk van de verzuiling in Nederland (grofweg 1917-1965). Toen is het merendeel van deze organisaties en instellingen ontstaan. Deze historische verwijzing dient vaak als verklaring voor of adstructie van de continuïteit van deze dominantie in de jaren zeventig en tachtig.

In dit hoofdstuk zal ik nagaan wat er feitelijk bekend is over de positie van de christen-democratie in het maatschappelijk middenveld in Nederland in de jaren zeventig en tachtig, de jaren die meestal gekenschetst worden als een periode van secularisering en ontzuiling, van polarisatie en politisering. Drie vragen zullen beantwoord worden. Allereerst, hoe machtig is het CDA nu eigenlijk in het maatschappelijk middenveld? Vervolgens, welke veranderingen in het maatschappelijk middenveld in de jaren zeventig en tachtig hebben die machtspositie beïnvloed? Tenslotte, hoe hebben de confessionele partijen en vervolgens het CDA op die veranderingen gereageerd?

Er zijn twee redenen om te veronderstellen dat het maatschappelijk middenveld iets te maken heeft met neo-corporatisme. *Historisch*, in relatie met vooral de rooms-katholieke opvattingen over staat en maatschappij. *Actueel*, in relatie met het binnen de internationale politicologie gevoerde vergelijkende debat over neo-corporatisme, waarin Nederland geldt als een typisch voorbeeld van dat neo-corporatisme.

Het begrip neo-corporatisme wordt gebruikt om enigerlei vorm van samenwerking te beschrijven tussen staat (of regering) en de sociaal-economische belangengroepen van vakbonden en ondernemersorganisaties. Het doel van deze samenwerking is beheersing van de economische crisis door een politiek van lage lonen of loonkosten, gericht op een lage inflatie, die het concurrentievermogen op de wereldmarkt moet bevorderen, gekoppeld aan handhaving van sociale en politieke stabiliteit. Essentieel in dit arrangement is één of andere vorm van ruil, dat wil zeggen (overheids)uitgaven voor sociale zekerheid, in ruil voor een politiek van lage lonen.

Neo-corporatisme dekt met andere woorden slechts een *beperkt* deel van het Nederlandse maatschappelijk middenveld. Bij neo-corporatisme gaat het over vakbonden, ondernemersorganisaties en inkomensbeleid van de overheid, met daarbij inbegrepen de sociale verzekeringen. Bij het maatschappelijk middenveld in Nederland gaat het naast vakbonden en ondernemersorganisaties ook over de particuliere organisaties en instellingen en de belangengroepen op het terrein van onderwijs, volksgezondheid, maatschappelijk en geestelijk welzijn, woningbouw, alsmede over de advies- en overlegorganen van de overheid waarin vertegenwoordigers van deze organisaties, instellingen en belangengroepen participeren.

De aandacht in dit hoofdstuk is vooral gericht op de landelijke overheid (regering, parlement en departementen) en de op dit niveau opererende (vertegenwoordigers van) particuliere instellingen, organisaties en belangengroepen. Een groot deel van het maatschappelijk middenveld is echter juist lokaal, regionaal of provinciaal georganiseerd en actief. Dit aspect van het maatschappelijk middenveld zal in dit hoofdstuk echter onderbelicht blijven.

Neo-corporatisme in Nederland vanuit vergelijkend perspectief

Nederland is een duidelijk geval van neo-corporatisme, zij het dat de *mate* van neo-corporatisme in de jaren zeventig en tachtig in Nederland volgens sommige onderzoekers afneemt. De ontwikkeling van consensus naar conflict, van

harmonie naar polarisatie en politisering tussen vakbonden, ondernemersorganisaties en overheid sinds het midden van de jaren zestig is hiervan de oorzaak. Consensus is dus een essentiële dimensie van neo-corporatisme. Geen consensus, geen neo-corporatisme (zie bijvoorbeeld Curtis 1987; Braun 1988; Cox 1989; Wolinetz 1989, 1990; Kurzer 1991).

Over een mogelijke relatie tussen neo-corporatisme en de partij-politieke samenstelling van regeringen en tussen neo-corporatisme en specifieke politieke partijen bestaat een grote mate van overeenstemming. Neo-corporatisme is vooral gerelateerd aan de *sociaal*-democratie en juist niet aan de *christen*-democratie. Sociaal-democratische regeringsdeelname, dan wel *dominantie* in de regering, of zelfs sociaal-democratische *heerschappij*, zijn verklaringen voor het neo-corporatistische karakter van Nederland.

Een directe relatie tussen neo-corporatisme en sociaal-democratische regeringsdeelname legt bijvoorbeeld Marks (1986). Hij stelt neo-corporatisme gelijk aan consensus over het inkomensbeleid. Deze consensus wordt bereikt door de deelname van de sociaal-democratie aan de regering. De periode van geleide loonpolitiek (1945-1959/63), die grotendeels samenviel met regeringsdeelname door de Partij van de Arbeid (PvdA) was dus het meest corporatistisch. Ook Zimmermann (1986) en Curtis (1987) zien een duidelijke relatie tussen sociaal-democratie en neo-corporatisme. De pogingen van het door de PvdA gedomineerde kabinet-Den Uyl om tot centrale akkoorden tussen vakbonden en ondernemersorganisaties te komen, maar die schipbreuk leden op het verzet van de ondernemersorganisaties, zet Curtis negatief af tegen het beleid van het CDA-VVD kabinet-Van Agt I, dat juist de verlangens van de vakbonden negeerde ten gunste van die van de ondernemersorganisaties. Zimmermann beschouwt neo-corporatisme zelfs als een vorm van 'sociaal-democratisering' van de kapitalistische maatschappij. Deze sociaal-democratisering is dan wel gebaseerd op de medewerking van de vakorganisaties en de werkende bevolking aan kapitalistische doeleinden als een winstgevende productie. Zimmermann definieert 'sociaal-democratie' in dit verband zeer breed: behalve de sociaal-democratie zelf (vakbond en partij), omvat het ook de arbeidersaanhang van de confessionele partijen en de confessionele vakorganisaties.

Ook Lijphart en Crepez (1991), Western (1991) en Crepez (1992) constateren een sterke correlatie tussen de dominantie van sociaal-democratische partijen in de regering en de mate van neo-corporatisme in een land. Lijphart en Crepez (1991) stellen echter tevens vast dat Nederland in dit verband één van de uitzonderingen is. In Nederland is volgens hen veeleer de mate van consensus-democratie de verklaring voor neo-corporatisme.

Wilson (1990) en Kurzer (1991) gaan nog verder. Beiden verklaren dat neo-corporatisme empirisch gerelateerd is aan sociaal-democratische *heerschappij*. Op dit punt wordt het wel heel moeilijk nog enig onderscheid aan te brengen tussen neo-corporatisme en sociaal-democratie (zie ook Esping-Andersen en Van Kersbergen 1992).

Voor Nederland is het geconstateerde verband tussen neo-corporatisme en sociaal-democratie echter nogal problematisch. Van sociaal-democratische *heerschappij* is in Nederland nooit sprake geweest. Ook niet in de periode van geleide loonpolitiek van 1945-1959/63 die in ieder geval door bijna alle onderzoekers als neo-corporatistisch wordt beschouwd. Wellicht zou het kabinet-Den Uyl (1973-1977) kunnen gelden als een voorbeeld van een geringe sociaal-democratische dominantie in de regering, maar dan toch vooral bij de gratie van de verwarring in en onenigheid tussen de toenmalige Katholieke Volkspartij (KVP), Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en Christelijk-Historische Unie (CHU).

Het is in Nederland juist omgekeerd de christen-democratie geweest – en daarvoor de drie grote confessionele partijen Rooms-Katholieke Staatspartij RKSP/KVP, ARP en CHU – die de constante en meestal dominante politieke partner is geweest in alle coalitieregeringen sinds 1917. Smith (1988), Cox (1989) en Kurzer (1991) grijpen terug naar de Nederlandse geschiedenis om de kenmerken van het Nederlandse neo-corporatisme in de jaren vijftig te verklaren. Zij zien het Nederlandse neo-corporatisme als een produkt van de machtsstrijd tussen rooms-katholieken en socialisten sinds de jaren twintig. Verzuiling in de politiek en de maatschappij en daarmee dominantie van de christen-democratie in politiek en maatschappij bepaalden de vorm van het neo-corporatisme in Nederland.

We worden nu geconfronteerd met de merkwaardige situatie dat Nederland weliswaar neo-corporatistisch is, maar dat tegelijkertijd één van de essentieel geachte determinanten van dat neo-corporatisme – politieke dominantie of zelfs heerschappij van de *sociaal*-democratie – niet blijkt voor te komen. Voor zover recht gedaan wordt aan de feitelijke situatie in Nederland – *christen*-democratische dominantie in alle coalitieregeringen sinds 1917 – wordt de verzuiling daarvoor als (historische) verklaring ingevoerd. Er wordt echter geen voor het geval Nederland overtuigend antwoord gegeven op de vraag naar de relatie tussen neo-corporatisme en politieke partijen of partij-politieke samenstelling van regeringen in de periode 1970-1990, de periode van ontzuiling, secularisering, polarisatie en politisering.

Slechts uit het gegeven dat sommige onderzoekers tot de conclusie zijn gekomen dat de *mate* van neo-corporatisme in de jaren zeventig en tachtig *afneemt*, zou men kunnen afleiden dat ontzuiling blijkbaar ook leidt tot

minder neo-corporatisme. Via de omweg van de verzuiling, dat wil zeggen de confessionele dominantie in politiek en maatschappij (Lijphart 1990), zou men dan kunnen beargumenteren dat toch impliciet een relatie tussen *christen*-democratie en neo-corporatisme gelegd kan worden (Marks 1986; Curtis 1987; Kurzer 1991). Anderen beschouwen Nederland ook in de jaren zeventig en tachtig als onverminderd neo-corporatistisch. Dit neo-corporatisme wordt echter of verbonden met *sociaal*-democratische dominantie of heerschappij (Zimmermann 1986; Wilson 1990; Lijphart en Crepez 1991; Western 1991; Crepez 1992), of met de mate van consensus-democratie in Nederland zonder dat er een nader verband wordt gelegd met de eventuele dominantie van een specifieke maatschappelijk-politieke stroming (Lijphart en Crepez 1991).

De reductie van neo-corporatisme tot consensus in de sociaal-economische sector van het maatschappelijk middenveld levert dus geen bruikbare gegevens op voor een beter inzicht in de relatie tussen christen-democratie en het bredere, Nederlandse maatschappelijk middenveld. Bovendien lijkt deze invulling van neo-corporatisme wel erg sterk op de bekende marxistische klassenstrijdthese, maar dan gestoken in een nieuw jasje. De problemen blijven echter dezelfde: de christen-democratie past nog steeds niet in het fraaie schema en dus levert toepassing van het schema op Nederland geen bruikbare inzichten op over de christen-democratie.

Neo-corporatisme in Nederland vanuit Nederlands perspectief

In Nederland werden onder het trefwoord neo-corporatisme in feite twee debatten naast elkaar gevoerd. In de eerste plaats over de problemen van *overload*, *Unregierbaarheid* en 'overvraging' van de verzorgingsstaat. In de tweede plaats, en relatief los daarvan, over de veranderingen in het Nederlandse stelsel van arbeidsverhoudingen in de jaren zestig en zeventig en de gevolgen daarvan voor overheidsbeleid op sociaal-economisch terrein.

De 'ijzeren ring'

'Overvraging' van de verzorgingsstaat, dat wil zeggen sterk toenemende overheidsuitgaven voor sociale zekerheid en gezondheidszorg die in tijden van verminderde of zelfs negatieve economische groei leiden tot steeds grotere budgettaire problemen voor de overheid, is het fundamentele politieke probleem van de jaren zeventig en tachtig. De oorzaak van deze negatieve ontwikkeling zoekt men in de zogenoemde 'ijzeren ring', of de 'vierde' en

'vijfde macht' (Van den Berg en Molleman 1974; Daudt 1979). Deze termen refereren aan de netwerken tussen overheidsbureaucratie, advies- en overlegorganen, particuliere instellingen en belangengroepen, waarin ambtenaren, belangenvertegenwoordigers (en fractiespecialisten uit de Tweede Kamer) beleid ontwikkelen en implementeren. Regering en parlement worden voortdurend voor voldongen feiten geplaatst, dat wil zeggen voor steeds hogere overheidsuitgaven. Neo-corporatisme is de term waarmee deze situatie en dit proces werden beschreven (zie bijvoorbeeld De Wolff 1979; Visser 1980; Wassenberg 1980; Van Doorn 1981; Andeweg 1986). Hier figureert het begrip neo-corporatisme dus wel min of meer als synoniem voor de in Nederland gangbare term maatschappelijk middenveld.

De uitweg uit dit door deelbelangen beheerste, tot steeds hogere overheidsuitgaven en daarmee tot toenemende budgettaire en fiscale problemen leidende proces van beleidsontwikkeling en -uitvoering is, theoretisch, relatief simpel. Parlement en regering, die geacht worden het 'algemeen belang' te representeren, dienen het initiatief in het formuleren van beleid terug te nemen van de diffuse neo-corporatistische netwerken van ambtenaren en vertegenwoordigers van belangengroepen en particuliere instellingen en er op toe te zien dat de uitvoering van dat beleid op de door hen gewenste wijze geschiedt (Uitermark 1979; De Wolff 1979; De Beus en Van den Doel 1980).

Het valt op dat de sociaal-economische sector als onderdeel van het maatschappelijk middenveld niet aan de orde komt als de feitelijke effecten van dit overheidsoptreden – dat tot doel heeft de kosten en daarmee de tekorten te reduceren – worden onderzocht (zie bijvoorbeeld De Wolff 1984a en b; Van Mierlo en Gerrichhauzen 1986; Janssen en Van der Made 1988; Van Mierlo 1988). Alleen De Beus en Van den Doel (1980) constateren dat het *prisoners' dilemma* tussen vakbonden en ondernemersorganisaties over lonen en prijzen leidt tot *overload*, dat wil zeggen groeiende overheidsuitgaven door inflatie en afbrokkelende werkgelegenheid door hoge lonen.

Neo-corporatisme betekent hier dus de, negatief opgevatte, consensus tussen ambtenaren en vertegenwoordigers van belangengroepen en particuliere instellingen die tot onbeheersbare overheidsuitgaven leidt. Eigenlijk gaat het hier meer om een voortzetting van het onderzoek naar het door Olson (1982) geopperde probleem dat machtige belangengroepen in staat zijn om overheidsbeleid gericht op economische groei en volledige werkgelegenheid te frustreren ten bate van hun eigenbelang op korte termijn (zie ook Visser 1989).

Aan de relatie tussen neo-corporatisme en politieke partijen of de partijpolitieke samenstelling van regeringen, dan wel aan de relatie tussen partijen en maatschappelijk middenveld wordt echter vaak geen aandacht besteed (zie

bijvoorbeeld Visser 1980, 1989; De Wolff 1984a en b; Janssen en Van der Made 1986). Voor zover een relatie gelegd wordt tussen politieke partijen en neo-corporatisme, dan wordt meestal verwezen naar de geschiedenis van de verzuiling en dan vooral naar de rooms-katholieke corporatieve ideeën over staat en maatschappij (Wassenberg 1980; Van Doorn 1978, 1989; Van Mierlo 1988). Op Van Mierlo (1988) en Van Doorn (1989) na, worden er echter geen uitspraken gedaan over de relatie tussen christen-democratie (of andere partijen) en neo-corporatisme of maatschappelijk middenveld in de jaren zeventig en tachtig. Volgens Van Mierlo (1988:142) is de ontzuiling in de jaren zestig en zeventig vooral een electorale ontzuiling geweest die van veel minder invloed is geweest op het institutionele niveau van particuliere instellingen en organisaties dan over het algemeen wordt aangenomen. De maatschappelijke machtspositie van de christen-democratie bleef met andere woorden langer en beter intact dan de politieke. Van Doorn (1989:146) concludeert dan ook dat 'de confessionelen erin geslaagd zijn, ondanks een proces van sterke secularisering, hun afglijden te stuiten en hun nog altijd prominente politieke positie te consolideren', al wordt voor deze opvatting weinig empirische ondersteuning geleverd.

Andeweg (1986) en Van den Berg en Molleman (1974) daarentegen signaleren onder invloed van de ontzuiling juist een ontwikkeling naar een lossere verband tussen partijen en particuliere instellingen en belangengroepen waardoor de overheid een grotere beleidsvrijheid verwerft, dan wel door de veelheid van nieuwe belangen nog sterker onder druk komt te staan en derhalve meer *moet* ingrijpen.

In een serie *case-studies* over onderwijs (Dodde), bejaardenzorg (Van Mil), volkswoningbouw (Gerrichhauzen en Van Giessen), ziekenfondsen en ziektekostenverzekeringen (Van Mierlo) en gezondheidszorg (Van der Made en Savelkoul), is empirisch materiaal verzameld over fenomenen als de confessionele dominantie van het particulier initiatief, de 'ijzeren ring', 'vierde' en 'vijfde macht' en dergelijke (Van Mierlo en Gerrichhauzen 1986). Aan de relatie tussen confessionelen en maatschappelijk middenveld is echter nauwelijks aandacht geschonken. Weliswaar staat de relatie overheid-particulier initiatief centraal, overheid noch particulier initiatief worden nader gepreciseerd naar partij-politieke samenstelling of affiniteit. Alleen voor de woningbouwsector constateren Gerrichhauzen en Van Giessen dat de confessionele koepel zich bewust neutraal en gedistantieerd naar de politiek wenste op te stellen en dat er van een confessioneel machtsblok in deze sector geen sprake is.

Alhoewel ook in twee vervolgstudies (Van Mierlo 1989, 1991) veel empirisch materiaal over verschillende sectoren van het maatschappelijk middenveld is

verzameld, blijft de vraag over christen-democratische dominantie van het maatschappelijk middenveld hier eveneens onbeantwoord.

Voor zover er *empirisch onderzoek* gedaan wordt naar het maatschappelijk middenveld, dan worden er vaak geen duidelijke uitspraken gedaan over de relaties tussen politieke partijen en neo-corporatisme. De analyses zijn opgezet in termen van een niet nader gespecificeerde overheid waar het gaat om de partij-politieke samenstelling en eveneens niet nader gespecificeerde belangengroepen en particuliere instellingen voorzover het hun partij-politieke affiniteit betreft. Als er al duidelijke uitspraken gedaan worden over de relatie christen-democratie en het maatschappelijk middenveld op een bepaald beleidsterrein, dan wordt bovendien geconstateerd dat er van een confessioneel machtsblok geen sprake is.

Omgekeerd wordt in de meer *beschouwende* bijdragen een relatie tussen politieke partijen en neo-corporatisme voornamelijk gekoppeld aan het historische fenomeen verzuiling en de daar toen mee samenhangende confessionele dominantie als ondersteuning voor de stelling dat dit in de jaren zeventig en tachtig nog immer het geval is.

Al leveren deze onderzoeken dus weinig empirische gegevens op over de relatie tussen christen-democratie en maatschappelijk middenveld, er vallen toch wel enige aanwijzingen uit te distilleren. Bijvoorbeeld dat de ontzuiling van instituties en organisaties wellicht langzamer is verlopen dan de electorale ontzuiling. De maatschappelijke machtspositie van de christen-democratie zou dan langer intact gebleven zijn dan op grond van hun electorale verlies in de jaren zestig en zeventig viel te verwachten.

Een andere aanwijzing vormt het toenemende overheidsingrijpen op belangrijke terreinen van het maatschappelijk middenveld, zoals welzijn, (gezondheids)zorg en onderwijs. Trefwoorden om dit ingrijpen te beschrijven zijn bezuinigingen door fusies, schaalvergroting, concentratie en centralisering. De historische machtsbasis van de christen-democratie op deze onderdelen van het maatschappelijk middenveld is hierdoor onderhevig aan twee tegengestelde ontwikkelingen die zich tegelijkertijd voordoen: versmalling en verbreding. Versmalling van de machtsbasis omdat de hoeveelheid instellingen en organisaties vermindert en dus ook het aantal instellingen en organisaties van christelijke signatuur. Verbreding van de machtsbasis omdat de nieuwe, gefuseerde instellingen een grotere machtspositie zullen hebben op het betreffende onderdeel van het maatschappelijk middenveld en bovendien een flinke christelijke component zullen bevatten. In termen van behoud van een christen-democratische machtspositie in het maatschappelijk middenveld zal het er dan voor het CDA om gaan de relaties met de overgebleven christelijke

instellingen te behouden en tegelijkertijd die met de nieuwe, 'algemene' instellingen aan te gaan dan wel uit te breiden.

Van consensus naar conflict

De veranderingen in het Nederlandse stelsel van arbeidsverhoudingen in de jaren zestig en zeventig worden beschreven als een ontwikkeling van consensus en harmonie tussen de sociale partners in de jaren vijftig, naar conflict, polarisatie en politisering in de jaren zestig en zeventig. Deze ontwikkeling wordt dan beschouwd als een ontwikkeling van meer naar minder of zelfs verdwijnend neo-corporatisme. Geen consensus, geen corporatisme (zie bijvoorbeeld Akkermans en Grootings 1978; Teulings 1980; Akkermans en Nobelen 1983; Arendsen en Geul 1983; Nobelen 1983; Terlouw 1985; Albeda en Ten Hove 1986). Het fenomeen neo-corporatisme wordt beperkt tot vakbonden, ondernemersorganisaties en inkomensbeleid van de overheid, daarbij inbegrepen de sociale verzekeringen.

De veranderingen in het Nederlandse stelsel van arbeidsverhoudingen worden gedetailleerd beschreven, maar er wordt geen aandacht besteed aan de mogelijke relaties tussen sociale partners en politieke partijen, al of niet in de regering. Op basis van de geschetste ontwikkelingen in Nederland van meer naar minder neo-corporatisme tussen 1950 en 1990 kunnen we hoogstens aannemen dat neo-corporatisme blijkbaar vooral iets te maken heeft met de historische periode van verzuiling in Nederland en dus met de toenmalige confessionele dominantie.

Van Waarden (1980) en Fernhout (1980) gaan hier wel nader op in. Van Waarden wijst op de oorsprong van het corporatistische gedachtegoed: de ontwikkeling van het sociale denken binnen de rooms-katholieke kerk in de 19e eeuw. Fernhout werkt dit thema verder uit door de rooms-katholieke invloed op de ontwikkeling van het sociale en economische bestuur in Nederland te onderzoeken. Dan blijkt bijvoorbeeld dat vooral vanuit confessionele hoek – vakbonden, ondernemersorganisaties en politieke partijen – in de jaren vijftig steeds meer kritiek komt op de geleide loonpolitiek (voor veel auteurs in binnen- en buitenland het hoogtepunt van het neo-corporatisme in Nederland). De door het confessioneel-liberale kabinet-De Quay (1959-1963) ingezette loondifferentiatie naar bedrijfstak is het begin van het einde van de geleide loonpolitiek.

De conclusie moet zijn dat het blijkbaar de confessionelen zelf zijn geweest die het neo-corporatisme in Nederland in de jaren vijftig ondermijnd hebben, althans voor zover het betrekking heeft op de sociaal-economische sector. Volgens De Liagre Böhl is dit te verklaren door de 'slingerbeweging' in de confessionele opvattingen en praktijk op sociaal-economisch terrein in Nederland: 'van een

overwegend liberale benadering tijdens het Interbellum naar meegaandheid met het sociaal-democratische corporatisme in de jaren vijftig en zestig' (1991:120) naar nieuwe opvattingen over 'een op het particulier initiatief gebaseerde verzorgingsmaatschappij' (117) in de jaren tachtig die het dichtst het protestantse idee van 'sovereiniteit in eigen kring' benaderen.

Over de gevolgen van de ontwikkelingen in de sociaal-economische sector van het maatschappelijk middenveld voor de positie van de christen-democratie in de jaren zestig en zeventig worden we echter niet veel wijzer. Dat is jammer, want er hebben zich in deze periode veel interessante zaken voorgedaan die ongetwijfeld een effect zullen hebben op de positie van de christen-democratie. Om eens een greep te doen:

- het rooms-katholieke NKV fuseerde met het socialistische NVV tot de FNV, die zich expliciet als 'algemene' vakcentrale presenteert;
- sommige NKV-bonden hebben zich bij het CNV aangesloten dat zijn exclusieve protestants-christelijke karakter heeft omgebogen naar een meer algemeen christelijke oriëntatie;
- de rooms-katholieke en protestants-christelijke (grote) werkgeversorganisaties zijn gefuseerd tot het algemeen-christelijke NCW;
- in het midden- en kleinbedrijf fuseerden de rooms-katholieke NKOV en de algemene KOV tot het 'algemene' KNOV, terwijl de protestants-christelijke NCOV na jaren aarzelen tussen zelfstandigheid, samenwerking met KNOV of met NCW tenslotte heeft gekozen voor alledrie deze mogelijkheden;
- het 'algemene' VNO en in het midden- en kleinbedrijf het 'algemene' KNOV blijven de aan werkgeverszijde dominante organisaties.

Alleen in de landbouw lijken zich nauwelijks vergelijkbare ontwikkelingen te hebben voorgedaan.

Naar het effect van al deze ontwikkelingen op de positie van de christen-democratie in dit deel van het maatschappelijk middenveld kunnen we voorlopig echter slechts raden.

In ieder geval is (of was) de machtsbasis van de christen-democratie ook in dit deel van het maatschappelijk middenveld onderhevig aan dezelfde twee tegengestelde ontwikkelingen als op het terrein van welzijn, (gezondheids-) zorg en onderwijs: versmalling en verbreding. Het getal en de aanhang van de christelijke organisaties neemt door fusies af, terwijl er algemenere organisaties ontstaan met een flinke christelijke component. Het CDA zal dus ook hier tegelijkertijd de banden met de christelijke organisaties moeten zien te behouden en moeten proberen die met de nieuwe, 'algemene' organisaties aan te gaan of uit te breiden.

Het CDA over het maatschappelijk middenveld

In het christen-democratische denken over staat en maatschappij speelt het maatschappelijk middenveld een centrale rol. Historisch gevat in het rooms-katholieke 'subsidiariteitsbeginsel' en in de protestants-christelijke opvattingen over 'soevereiniteit in eigen kring' (Van Wissen 1982; Klink 1991). In het moderne CDA-gedachtengoed vervat in de begrippen 'gespreide verantwoordelijkheid', 'publieke gerechtigheid', 'rentmeesterschap' en 'solidariteit' (CDA 1978; CDA 1990; zie ook CDA 1991).

Ook het CDA constateert een crisis in de verzorgingsstaat. Het kenmerk van deze crisis is volgens het CDA de overvraging van de overheid. Ontzuiling leidde tot betekenisverlies van veel maatschappelijke verbanden. De overheid kwam daarvoor in de plaats en werd verantwoordelijk gesteld voor de verzorging van de burgers (CDA 1990; zie ook Van Dijck 1991). In andere woorden gesteld: 'de verstatelijking van de maatschappij en het daarin opererende particulier initiatief enerzijds en de vermaatschappelijking van de overheid anderzijds resulteerden in een situatie waarin verantwoordelijkheden vervaagden' (Hirsch Ballin 1991:41). De uitweg uit deze crisis in de verzorgingsstaat is de (hernieuwde) 'spreiding van verantwoordelijkheden'. Een herdefiniëring van de taken en verantwoordelijkheden van de overheid en de taken en verantwoordelijkheden van de burger en zijn/haar maatschappelijke verbanden (zie bijvoorbeeld Van Wissen 1982; CDA 1978; Hirsch Ballin 1991; Vermaat 1991; CDA 1991). De taak en verantwoordelijkheid van de overheid is er voor te zorgen dat de sociale infrastructuur aanwezig is om het functioneren van de verantwoordelijke samenleving mogelijk te maken, dat wil zeggen dat 'de overheid (...) de publieke voorwaarden (garandeert) waarbinnen burgers en maatschappelijke verbanden functioneren' (CDA 1990:27; zie ook Rompuy 1991). De overheid is er in de opinie van het CDA tevens voor om te waken voor de 'publieke gerechtigheid'. Dat wil zeggen dat de overheid, dus de politiek, het parlement, in laatste instantie het kader bepaalt waarbinnen de burgers, de maatschappelijke verbanden en de overheid hun eigen, gespreide verantwoordelijkheid dragen (zie bijvoorbeeld CDA 1978; Van Wissen 1982; CDA 1990). De overheid heeft daarbij tevens de belangrijke taak, op basis van 'rentmeesterschap' en bevordering van 'solidariteit', te waken voor de belangen van derden (waaronder bijvoorbeeld het milieu), op te treden als een schild voor de zwakken en te arbitrereren tussen gerechtvaardigde deelbelangen (CDA 1990; zie ook Klink 1991).

Het CDA onderkent de gangbare kritiek op de confessionelen: door het benadrukken van de eigen verantwoordelijkheid van de burger en zijn/haar organisaties (het maatschappelijk middenveld) en de dominante positie van

het CDA in dat maatschappelijke middenveld wordt de machtspositie van het CDA bestendig, het corporatisme bevordert en het primaat van de politiek, dat wil zeggen van de parlementaire democratie, ondermijnt. Deze verwijten verwerpt het CDA echter met kracht. De overheid, de politiek, ergo het parlement bepaalt in laatste instantie tot hoever de spreiding van verantwoordelijkheid kan gaan. Spreiding van verantwoordelijkheid leidt volgens het CDA dan ook niet tot corporatisme. Corporatisme wordt volgens het CDA onder meer gekenmerkt door:

- versterking van het egoïsme van belangengroepen (Van Dijck 1991);
- bevordering van groepsbelangen door organisaties te bekleden met ‘parastatale bevoegdheden’ (Vermaat 1991:54);
- ‘*beleidsverkokering* en het daarmee samenhangende lobbyen van belangengroepen’ (CDA 1991:197; zie ook Van Dijck 1991);
- vermenging van verantwoordelijkheden van overheid en maatschappelijke belangengroepen (CDA 1978; Van Dijck 1991; Hirsch Ballin 1991);
- bevordering, door de overheid, van monopolies van belangengroepen en opheffing van concurrentie (CDA 1990).

Allemaal zaken waartegen het CDA zich teweerstelt en die volgens het CDA juist het gevolg zijn van een *vermenging* van verantwoordelijkheden en niet van *spreiding* van verantwoordelijkheden (CDA 1978; CDA 1990; Van Dijck 1991; Hirsch Ballin 1991). Daartegenover stelt het CDA dat het juist de taak van de overheid (de politiek, het parlement) is dit corporatisme tegen te gaan door ervoor te ‘zorgen dat de op rentmeesterschap en solidariteit georiënteerde verantwoordelijkheid niet door burgers en maatschappelijke organisaties onmogelijk wordt gemaakt’ (CDA 1990:132).

Kortom, al neemt het maatschappelijk middenveld in het christen-democratische gedachtengoed over staat en maatschappij een centrale plaats in, het primaat van de politiek, de parlementaire democratie, wordt daardoor niet aangetast. Om die reden is er dus ook geen grond voor de verwijten van anderen dat bevordering van de eigen verantwoordelijkheid van overheid en maatschappelijk middenveld leidt tot neo-corporatisme in Nederland. Het CDA blijkt juist veel van de kritiek op het neo-corporatisme, zoals dat onder woorden is gebracht in de Nederlandse bijdragen aan de discussie over de crisis in de verzorgingsstaat, te delen.

Ook de opvattingen over de christen-democratische dominantie op het maatschappelijk middenveld, als het ware de organisatorische pendant van de benadrukking van de eigen verantwoordelijkheid van particuliere instellingen, organisaties en belangengroepen, worden door het CDA verworpen. Weliswaar heeft het CDA volgens partijvoorzitter Van Velzen¹ veel geïnvesteerd in netwerken met maatschappelijke organisaties, het CDA is tegen versmelting

of verstrengeling met deze maatschappelijke organisaties. In dezelfde geest liet kamervoorzitter Deetman zich uit. Deze wees er voorts op dat de bestaande bindingen tussen CDA en maatschappelijk middenveld beperkt waren en dat zich in het maatschappelijk middenveld bovendien een verbreding had voorgedaan naar bindingen met ook andere politieke partijen.² In het begin van de jaren tachtig is de klacht binnen het CDA zelfs het *gebrek* aan gestructureerde of geïnstitutionaliseerde contacten tussen de partij en organisaties in het maatschappelijk middenveld. De contacten die er zijn vertonen bovendien vaak een *ad hoc*-karakter (CDA 1983).

Samengevat kan geconstateerd worden dat het maatschappelijk middenveld een centrale plaats inneemt in de christen-democratische opvattingen over staat en maatschappij. Het CDA zelf verwerpt echter de idee dat dat in Nederland in de jaren zeventig en tachtig heeft geleid tot neo-corporatisme en christen-democratische dominantie van dat maatschappelijk middenveld. Het CDA is niet alleen gekant tegen neo-corporatisme, maar constateert tevens juist een gebrek aan structurele contacten tussen partij en particuliere organisaties, instellingen en belangengroepen in deze periode. Ok de uitlatingen van het CDA werpen dus helaas weinig empirisch licht op de vermeende dominantie van die partij in het maatschappelijk middenveld. Het CDA lijkt zelfs te suggereren dat de ontzuiling in dit opzicht een voor het CDA negatief effect heeft gehad.

Het CDA en het maatschappelijk middenveld: recente ontwikkelingen

Over de relatie tussen het CDA en het maatschappelijk middenveld wordt in recente studies geconstateerd dat er helaas 'geen systematische, diachronische analyse van confessionele netwerken voor handen is' (Duffhues 1991:130), dan wel dat er 'voor de jaren tachtig geen relevante onderzoeksgegevens beschikbaar' zijn over de relatie tussen partij en verwante organisaties (Koole 1992:269-270). Ook in het recente proefschrift van Ten Napel over het ontstaan van het CDA (1992) wordt, als het gaat over het CDA en het maatschappelijk middenveld, terug gegrepen op de bijdragen van Duffhues (1991) en Van Doorn (1989) hierover.

Uit de wel aanwezige, fragmentarische gegevens die zijn verzameld komt het volgende beeld naar voren: *enerzijds* heeft de ontzuiling in de jaren zestig geleid tot de ontvlechting van de eertijds innige band tussen confessionele partijen en verwante organisaties – deze organisaties, voorzover ze nog bestaan, hebben bijvoorbeeld geen officiële vertegenwoordiging meer in partijorganen of op

kieslijsten -; *anderzijds* zijn er toch nog belangrijke banden tussen CDA en maatschappelijke organisaties blijven bestaan in de jaren zeventig en tachtig (zie ook Van Mierlo 1988).

De confessionele organisaties – in dit verband worden met name de boerenorganisaties vermeld – hebben nog steeds een belangrijke recruteringsfunctie voor het CDA (Duffhues 1991; Koole 1992). Ook in de achtergrond van parlementariërs van het CDA aan het eind van de jaren tachtig blijken ‘zuilverwante’ organisaties een belangrijke rol te spelen, al valt op dat het CDA tevens de meeste parlementariërs telt die een functie hebben of bekleed hebben in *niet-’zuilverwante’* organisaties (Koole 1992). De oude bindingen blijken dus gedeeltelijk intact te zijn gebleven. Toch vormt de oprichting van het CDA blijkbaar ook een nieuwe start voor de relaties tussen politiek en maatschappelijke organisaties in de jaren tachtig. Er is veel meer dan vroeger sprake van ‘duidelijke demarcatielijnen’ (Duffhues 1991:142). Deze constatering van Duffhues lijkt heel aardig aan te sluiten bij de bovengeschetste opvattingen van het CDA zèlf over gespreide verantwoordelijkheid en bij de kritiek die ook het CDA heeft op het neo-corporatisme in Nederland.

De conclusie moet dus luiden dat ook uit het meest recente onderzoek naar het CDA en het maatschappelijk middenveld blijkt dat *empirische* gegevens slechts beperkt voorhanden zijn. Vooral als het gaat over de jaren zeventig en tachtig. Toch valt uit de verzamelde gegevens weer hetzelfde patroon te herkennen als bij de behandeling van de christen-democratische machtspositie vanuit de invalshoek van het neo-corporatisme: consolidatie en verbreding. Consolidatie, want de confessionele organisaties blijven een belangrijke recruteringsfunctie behouden voor het CDA. Verbreding, want het CDA is ook de partij met de meeste parlementariërs afkomstig uit *niet-’zuilverwante’* organisaties.

Conclusies

In het internationaal-vergelijkende onderzoek is neo-corporatisme beperkt tot de sociaal-economische sector van wat in Nederland het maatschappelijk middenveld heet. Empirisch verband tussen christen-democratie en maatschappelijk middenveld is niet aangetoond. Integendeel, er is juist een verband tussen neo-corporatisme en de *sociaal*-democratie.

Het Nederlandse onderzoek naar neo-corporatisme valt globaal uiteen in twee, relatief los staande onderdelen:

- onderzoek naar de crisis in de verzorgingsstaat (‘ijzeren ring’, *overload*);
- onderzoek naar veranderingen in het stelsel van arbeidsverhoudingen.

Het onderzoek naar de achtergronden van de crisis van de verzorgingsstaat besteedt geen aandacht aan de sociaal-economische sector van het maatschappelijk middenveld. Het onderzoek naar de veranderingen in het stelsel van arbeidsverhoudingen besteedt geen aandacht aan de andere onderdelen van het maatschappelijk middenveld.

In geen van beide Nederlandse onderzoekstradities wordt empirisch op de actuele relatie tussen CDA en maatschappelijk middenveld ingegaan. Verwijzingen naar de historische periode van verzuiling dienen als adstructie voor en ondersteuning van de stelling dat het CDA ook nu nog steeds dominant is in het maatschappelijk middenveld.

Het CDA zelf verwerpt de kritiek dat de christen-democratie het maatschappelijk middenveld domineert. Het CDA verwerpt eveneens de kritiek dat door het benadrukken van de eigen verantwoordelijkheid van de burger en zijn/haar organisaties (het maatschappelijk middenveld) de vermeende dominante positie van het CDA wordt bestendigd, het corporatisme bevordert en de parlementaire democratie ondermijnd. Niet alleen kant het CDA zich tegen verstrengeling van partij en middenveld, volgens het CDA heeft zich bovendien in het maatschappelijk middenveld een verbreding voorgedaan naar bindingen met andere maatschappelijk-politieke stromingen.

Recente onderzoeken vanuit andere invalshoeken dan neo-corporatisme leveren evenmin veel gegevens op voor inzicht in de positie van het CDA in het maatschappelijk middenveld. Empirische onderzoeken – historisch-chronologisch of vergelijkend-diachroon – blijken niet voorhanden. Voor zover gegevens beschikbaar zijn, lijkt de conclusie te moeten zijn dat er ondanks veel veranderingen toch nog belangrijke banden zijn tussen CDA en (delen) van het middenveld, al blijkt nadere precisering niet goed mogelijk. Tegelijkertijd is er echter blijkbaar sterker dan voorheen sprake van een onderscheid tussen partij en maatschappelijke organisaties.

In ieder geval heeft de centrale plaats die het maatschappelijk middenveld inneemt in het christen-democratische gedachtegoed over staat en maatschappij tot gevolg dat het CDA als het ware de ‘natuurlijke’ partner is voor de instellingen en organisaties van het maatschappelijk middenveld, haast ongeacht de ‘kleur’ van die instellingen en organisaties. Tegelijkertijd is in de opvattingen van het CDA over het maatschappelijk middenveld de verhouding tussen politiek en middenveld veel duidelijker vastgelegd dan bij de vroegere confessionele partijen het geval was. Voor het CDA is de parlementaire democratie zonder reserve het kader waarbinnen het maatschappelijk middenveld dient te opereren. Binnen dat kader dienen de taken en verantwoordelijkheden van zowel de overheid (de politiek) als van het maatschappelijk middenveld beter gespreid en duidelijk onderscheiden te worden. Hierdoor

valt onder meer te verklaren waarom ook (of: juist) het CDA politieke steun geeft aan recente pogingen om taken en verantwoordelijkheden van overheid en middenveld weer duidelijk te (onder)scheiden. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan *Raad op Maat*, het rapport en werkdocument van de bijzondere commissie Vraagpunten Adviesorganen onder leiding van het CDA-Tweede Kamerlid G. de Jong of de, wat meer schoorvoetende, steun van het CDA aan de parlementaire enquête naar de uitvoering van de sociale verzekeringen.

De processen van secularisering en ontzuiling, van politisering en polarisatie in de jaren zestig en zeventig dwingen de confessionele partijen zich opnieuw te bezinnen op hun grondslagen en bestaansreden. Het electorale verlies en de fusies en concentraties binnen het maatschappelijk middenveld betekenden een uitholling van hun historische machtspositie. Tegelijkertijd diende zich echter een potentiële verbreding van de machtsbasis aan naar de nieuwe, gefuseerde instellingen en organisaties. Om openingen te kunnen maken naar deze nieuwe instellingen en organisaties was een heroriëntatie van de confessionele partijen noodzakelijk. De vorming van het CDA en de daarmee gepaard gaande inhoudelijke heroriëntatie van de christen-democratie heeft dit bewerkstelligd en er toe geleid dat het CDA zich nu in een prima uitgangspositie bevindt om ook in de jaren negentig en daarna haar banden met het maatschappelijk middenveld te behouden en uit te breiden. Vergeleken met andere politieke partijen is en blijft het sterke punt van de christen-democratie de grote aandacht voor het maatschappelijk middenveld als verbinding tussen maatschappij en staat, tussen burger en politiek. Als het CDA al een sterkere positie inneemt in het maatschappelijk middenveld dan andere politieke partijen, dan is dat hiervan als het ware een 'logisch' gevolg.

Literatuur

Akkermans, T.P. Grootings

- 1978 'From Corporatism to Polarisation: Elements of the Development of Dutch Industrial Relations.' In: C. Crouch en A. Pizzorno (red.), *The Resurgence of Class Conflict in Western Europe since 1968*. London/Basingstoke, Macmillan (tweede druk).

Akkermans, T. en P.W.M. Nobelen (red.)

- 1983 *Corporatisme en verzorgingsstaat*. Leiden en Antwerpen, Stenfert Kroese.

Albeda, W. en M.D. ten Hove

- 1986 *Neocorporatisme. Evolutie van een gedachte, verandering van een patroon*. Kampen, J.H. Kok.

Andeweg, R.B.

- 1986 'Van corporatisme naar étatisme?' *Sociaal-Economische Wetgeving. Tijdschrift voor Europees en economisch recht*, 6.

Arendsen, G. en A. Geul

- 1983 'Corporatisme.' In: T. Akkermans en P.W.M. Nobelen (red.), *Corporatisme en verzorgingsstaat*. Leiden en Antwerpen, Stenfert Kroese.

Berg, J.Th.J. van den en H.A.A. Molleman

- 1974 *Crisis in de Nederlandse politiek*. Alphen aan den Rijn, Samsom.

Beus, J.W. de en H. van de Doel

- 1980 'Interest Groups In Dutch Domestic Politics.' In: R.T. Griffiths (red.), *The Economy and Politics of the Netherlands Since 1945*. The Hague, Martinus Nijhoff.

Braun, D.

- 1988 *Der Niederländische Weg in die Massenarbeitslosigkeit (1973-1981). Eine politisch-institutionelle Analyse*. Amsterdam, Universiteit van Amsterdam.

CDA

- 1978 *Gespreide verantwoordelijkheid. Een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde*. Den Haag, CDA.
1983 *Appèl en weerklank*. Extra editie CD-Actueel, oktober.
1990 *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*. Houten, Bohn Stafleu Van Loghum.
1991 *De betekenis van de christen-democratische politieke overtuiging voor de komende tien jaar in Europese context*. Houten, Bohn Stafleu Van Loghum.

Cox, R.H.

- 1989 *Corporatism and Social Policy: The Development of the Modern Dutch Welfare State*. Bloomington, Indiana University.

Crepaz, M.M.L.

- 1992 'Corporatism in Decline? An Empirical Analysis of the Impact of Corporatism on Macroeconomic Performance and Industrial Disputes in 18 Industrialized Democracies.' *Comparative Political Studies*, 25, 2.

Curtis, P.

- 1987 *Corporatism and the State in the Netherlands, 1945-1979*. Adelaide, University of Adelaide.

Daudt, H.

- 1979 'Verzorgingsstaat, democratie en socialisme.' In: J. Bank, M. Ros en B. Tromp (red.), *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam, Uitgeverij De Arbeiderspers.

Dijk, J.J.J. van

- 1991 'Naar een actieve en verantwoordelijke samenleving. Een scenario voor transnationale en "lokale" maatschappelijke ontwikkeling.' In: CDA (1991).

Dodde, N.L.

- 1986 'Particulier initiatief in het onderwijsbestel.' In: Van Mierlo en Gerrichhauzen (1986).

- Doorn, J.A.A. van
 1978 'De verzorgingsmaatschappij in de praktijk.' In: J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt (red.), *De stagnerende verzorgingsstaat*. Meppel, Boom.
- 1981 'Corporatisme en technocratie. Een verwaarloosde polariteit in de Nederlandse politiek.' *Beleid en Maatschappij*, 5.
- 1989 'De onvermijdelijke presentie van de confessionelen.' In: J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn en P.B. Lehning (red.), *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*. Meppel en Amsterdam, Boom.
- Duffhues, T.
 1991 'Confessionele politieke partijen en maatschappelijke organisaties. Aspecten van een duurzame relatie.' In: P. Luykx en H. Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek*. 's-Gravenhage, SDU.
- Esping-Andersen, G. en K. van Kersbergen
 1992 'Contemporary Research on Social Democracy.' *Annual Review of Sociology*, 18.
- Fernhout, R.
 1980 'Incorporatie van belangengroeperingen in de sociale en economische wetgeving.' In: Verhallen e.a. (1980).
- Gerrichhauzen, L.G. en M. van Giessen
 1986 'Belangenbehartiging van het particulier initiatief in de volkshuisvesting.' In: Van Mierlo en Gerrichhauzen (1986).
- Hirsch Ballin, E.H.M.
 1991 'De verantwoordelijkheid van de overheid in een verantwoorde samenleving. Een christen-democratische visie op de overheid.' In: CDA (1991).
- Janssen, R. en J. van der Made
 1988 'Staat en gezondheidszorg. Over de toepassing van de klassieke politieke economie, de nieuwe politieke economie en het neo-corporatisme.' In: H.W. Plasmeyer (red.), *De theoretische grondslagen van economisch beleid. Opstellen over politiek en economie*. Groningen, Wolters-Noordhoff.
- Klink, A.
 1991 *Christen-democratie en overheid. De christen-democratische politieke filosofie en enige staats- en bestuursrechtelijke implicaties*. Leiden, Rijksuniversiteit Leiden.
- Koole, R.
 1992 *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*. Utrecht, Het Spectrum.
- Kurzer, P.
 1991 'Unemployment in Open Economies: The Impact of Trade, Finance and European Integration.' *Comparative Political Studies*, 24, 1.
- Liagre Böhl, H. de
 1991 'De confessionelen en het corporatisme in Nederland.' In: P. Luykx en H. Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek*. 's-Gravenhage, SDU.
- Lijphart, A.
 1990 *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Haarlem, H.J.W. Becht (achtste herziene druk).

- Lijphart, A. en M.M.L. Crepaz
1991 'Notes and Comments. Corporatism and Consensus Democracy in Eighteen Countries: Conceptual and Empirical Linkages.' *British Journal of Political Science*.
- Made, J.H. van der en L.M.C. Savelkoul
1986 'Particulier initiatief in de gezondheidszorg.' In: Van Mierlo en Gerrichhauzen (1986).
- Marks, G.
1986 'Neocorporatism and Incomes Policy in Western Europe and North America.' *Comparative Politics*.
- Mierlo, J.G.A. van
1986 'Ziektefondsen, particuliere ziektekostenverzekeraars en stelselherziening ziektekostenverzekering.' In: Van Mierlo en Gerrichhauzen (1986).
1988 *Pressiegroepen in de Nederlandse politiek*. 's-Gravenhage, Stichting Maatschappij en Onderneming.
- Mierlo, J.G.A. van (red.)
1989 *Particulier initiatief in de klem. Gemangeld tussen politiek en bedrijfsleven?* Lochem, De Tijdstroom.
1991 *Particulier initiatief in de gezondheidszorg*. Assen en Maastricht, Van Gorcum.
- Mierlo, J.G.A. van en L.G. Gerrichhauzen (red.)
1986 *Het particulier initiatief in de Nederlandse verzorgingsmaatschappij, een bestuurskundige benadering*. Lochem en Gent, De Tijdstroom.
- Mil, P.J.J. van
1986 'Particulier initiatief in het bejaardenoordenbestel.' In: Van Mierlo en Gerrichhauzen (1986).
- Napel, H.-M.T.D. ten
1992 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*. Kampen, J.H. Kok.
- Nobelen, P.W.M.
1983 'Nederland: Kwijnend corporatisme en stagnerende verzorgingsstaat.' In: Akkermans en Nobelen (1983).
- Olson, M.
1982 *The Rise and Decline of Nations. Economic Growth, Stagflation and Social Rigidities*. New Haven en London, Yale University Press.
- Raad op maat*.
1992-'93 Rapport van de bijzondere commissie Vraagpunten Adviesorganen, Tweede Kamer 1992-1993, 21 427, nr. 29, 30.
- Rompuy, H. van
1991 'Mensbeeld, maatschappijvisie, rol van de overheid.' In: CDA (1991).
- Smith, M.L.
1988 'Some Historical Problems of Corporatist Development in the Netherlands.' In: A. Cox en N. O'Sullivan (red.), *The Corporate State: Corporatism and the State in Western Europe*. Aldershot, Edward Elgar.

- Terlouw, C.P.
1985 *Het korporatisme in de wereld. De achtergronden van de korporatistische loonpolitiek in 14 rijke landen.* Rotterdam, EUR (Rapportenreeks Sociale Wetenschappen 3).
- Teulings, A.W.M.
1980 'Corporatieve tendenties in de Nederlandse arbeidsverhoudingen.' *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 25, 1.
- Uitermark, P.J.
1979 'Neo-corporatisme, neo-socialisme en economische orde(ning): een lakmoesproef.' *Beleid en Maatschappij*, 6.
- Verhallen, H.J.G., R. Fernhout en P.E. Visser (red.)
1980 *Corporatisme in Nederland. Belangengroepen en democratie.* Alphen aan den Rijn en Brussel, Samsom.
- Vermaat, A.J.
1991 'Op weg naar een sociale markteconomie.' In: CDA (1991).
- Visser, P.
1980 'De overheid en de neo-corporatieve besluitvorming.' In: Verhallen e.a. (1980).
- Visser, P.E.
1989 *Overlegeconomie.* Assen en Maastricht, Van Gorcum.
- Waarden, F. van
1980 'Corporatisme als probleemoplossing.' In: Verhallen e.a. (1980).
- Wassenberg, A.
1980 'Neo-corporatisme: de carrière en de schutkleuren van een begrip.' In: Verhallen e.a. (1980).
- Werkdocument*
1993 *Werkdocument* bij het rapport Raad op maat, bijzondere commissie Vraagpunten Adviesorganen, 's-Gravenhage, februari 1993.
- Western, B.
1991 'A Comparative Study of Corporatist Development.' *American Sociological Review*, 56.
- Wilson, G.K.
1990 *Business and Politics. A Comparative Introduction.* Basingstoke en London, Macmillan.
- Wissen, G.J.M. van
1982 *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven.* Amsterdam, Rodopi.
- Wolff, L.J. de
1979 'Sociaal-democratie en neo-corporatisme.' In: J. Bank, M. Ros en B. Tromp (red.), *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme.* Amsterdam, Uitgeverij De Arbeiderspers.
1984a 'Overheid en maatschappelijke organisaties: van corporatisme naar étatisme.' In: J.W. de Beus en J.A.A. van Doorn (red.), *De interventiestaat. Tradities-ervaringen-reacties.* Meppel en Amsterdam, Boom.

- 1984b 'Tussen corporatisme en étatismé.' In: L.J. De Wolff (red.), *De prijs voor gezondheid*. Baarn, AMBO.
- Wolinetz, S.B.
- 1989 'Socio-Economic Bargaining in the Netherlands: Redefining the Post-War Policy Coalition.' In: H. Daalder en G.A. Irwin (red.), *Politics in the Netherlands. How Much Change?* London en Totowa (NJ), Frank Cass.
- 1990 'A Quarter Century of Dutch Politics: A Changing Political System or le plus que change ...?' *Acta Politica*, 25, 4.
- Zimmermann, E.
- 1986 *Neokorporative Politikformen in den Niederlanden. Industriepolitik, kollektive Arbeitsbeziehungen und hegemoniale Strukturen seit 1918*. Frankfurt am Main en New York, Campus.

Noten

1. Bijdrage tijdens de studiedag over het CDA en de Nederlandse politiek, 19 maart 1993, Erasmusuniversiteit Rotterdam. Zie ook: *Civis Mundi*, 32(1993), 1.
2. Idem.

Deel III

Beleid, strijdpunten en Europees perspectief

Hoofdstuk 9

De confessionele verzorgingsstaat

Joop Roebroek

De na-oorlogse geschiedenis van de Nederlandse verzorgingsstaat vertoont in grote lijnen sterke gelijkenis met de evolutie van andere Westerse verzorgingsstaten. Dat geldt niet alleen voor de ontwikkeling in termen van programma's en instituties, maar ook in termen van sociale uitgaven en benodigde publieke financiën. De totstandkoming van volksverzekeringen en de introductie van een sociaal minimum in de jaren vijftig en zestig in Nederland wordt voorafgegaan door een vergelijkbare trend in de Scandinavische landen en het Verenigd Koninkrijk. In de jaren zestig en zeventig verwerft de verzorgingsstaat in alle Westerse democratieën een centrale plaats binnen het maatschappelijke leven, terwijl de uitgaven voor sociaal beleid expansief toenemen. Vanaf het midden van de jaren zeventig worden deze verzorgingsstaten, bijna zonder uitzondering, geconfronteerd met de problematische combinatie van een toenemend beroep op bestaande arrangementen en voorzieningen, en een relatieve verzwakking van de economische en politieke basis voor sociale politiek.

Toch kunnen binnen deze algemene internationale trends op zijn minst twee specifieke karakteristieken voor de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat worden aangeduid. Dat betreft kenmerken die het uitgangspunt vormen voor de analyse in dit hoofdstuk. De eerste karakteristiek heeft betrekking op een 'incrementele paradox'. In 1945 publiceert de commissie Van Rhijn in haar rapport *Sociale zekerheid* plannen voor een vergaande vernieuwing van het stelsel van sociale zekerheid. De commissie stelt in dat kader voor: de introductie van volksverzekeringen, gebaseerd op burgerschap in plaats van het verrichten van betaalde arbeid; uitvoering, controle en beheer in handen van publieke organen; de invoering van een minimumloon, een sociaal minimum en loon- en prijsgerelateerde uitkeringen. Een stevige meerderheid van maatschappelijke en politieke actoren, werkgeversorganisaties,

liberale en confessionele partijen en de confessionele vakorganisaties, wijst de voorstellen af en pleit voor het behoud van het bestaande stelsel van werknemersverzekeringen. Maar in de vijftienvijftig jaar die volgen, worden de afgewezen voorstellen van de commissie-Van Rhijn stapsgewijze werkelijkheid. Dat gebeurt zonder dat daar diepgaande maatschappelijke discussies aan ten grondslag liggen of maatschappelijke en politieke actoren expliciet melden van standpunt te zijn veranderd. Deze ontwikkeling verwijst naar een eerste vraag voor dit hoofdstuk: hoe kan deze 'incrementele paradox', de stapsgewijze invoering van eerder afgewezen programma's en arrangementen, worden verklaard?

De tweede karakteristiek betreft het gegeven dat de Nederlandse verzorgingsstaat in hoofdzaak de gedaante van een 'reactieve transferstaat' aanneemt. Binnen die context staat de garantie van inkomen centraal, terwijl instrumenten en gevestigde praktijken om daadwerkelijk in het economische proces en/of de arbeidsmarkt te interveniëren, ontbreken. Deze nogal eenzijdige oriëntatie op inkomensgarantie heeft op langere termijn vergaande gevolgen. Vanaf het midden van de jaren zeventig tekent zich een neerwaartse spiraal af. Terwijl de financiële basis zwakker wordt, neemt het beroep op de garantie van inkomen explosief toe. Onder druk van stijgende werkloosheid en arbeidsongeschiktheid zien opeenvolgende regeringen zich gedwongen de fundamentele van de Nederlandse verzorgingsstaat te herzien. Een tweede vraag dient zich aan: welke zijn de structurele factoren voor het ontstaan van een 'reactieve transferstaat' met daaraan gekoppeld de neerwaartse spiraal waarbinnen de Nederlandse verzorgingsstaat vanaf het einde van de jaren zeventig gevangen raakt?

Hoewel beide vragen twee, zowel in tijd als thematiek, te onderscheiden karakteristieken van de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat voor het voetlicht halen, voert de beantwoording langs identieke paden. Het betreft de invloed van bredere ordeningsprincipes, in het bijzonder inzake de precieze afbakening van de rol van de overheid. Daarbij gaat het dan om de betekenis van de dominante ordeningsgedachten, zoals geformuleerd door maatschappelijke en politieke actoren, werkgeversorganisaties, vakbonden en politieke partijen. Het betreft voornamelijk de wijze waarop confessionele politiek haar machtspositie hanteert bij het vormgeven van de Nederlandse verzorgingsstaat.

Continuering van de confessionele hegemonie onder 'rooms-rode' samenwerking (1945-1952)

Het eerste na-oorlogse kabinet, de confessioneel (KVP)/sociaal-democratische regering-Schermerhorn-Drees (1945-1946), geeft voorrang aan economische en

sociale wederopbouw. Sociaal-economische ordening en het reguleren van produktie en distributie staan voorop. Dat streven verwoordt de regering door het lanceren van een algemeen sociaal-economisch plan, het *Nationaal Welvaartsplan*. In haar Memorie van Toelichting maakt de regering kenbaar te kiezen voor permanente sturing en interventie van de zijde van de overheid op sociaal-economisch terrein. Een overheid die zich beperkt tot louter activiteiten in de sfeer van de sociale zekerheid stelt haar bevolking op de langere termijn bloot aan grote maatschappelijke onzekerheid en een voortdurende versterking van de economische verhoudingen (Van Wissen 1982:156).

De reacties van een aantal politieke partijen in de Tweede Kamer zijn voorspelbaar. De oppositie, de ARP en CHU, en de liberalen delen de opvattingen van de regering niet. De PvdA, als regeringspartij, is van mening dat sturing en ordening van de zijde van de overheid gedurende alle fasen van de conjunctuurcyclus gewenst is. De uiteindelijke uitkomst van het debat ligt derhalve in handen van de andere regeringspartij, de KVP.

Direct na de oorlog kiezen de katholieken voor een coalitie met de sociaal-democraten. De komst van die rooms-rode coalitie is voornamelijk de resultante van katholieke teleurstelling over de uitkomsten van het onder Colijn gevoerde beleid en de vrees voor een mogelijke radicalisatie onder niet-christelijke arbeiders. Deze strategische opstelling is nauw gekoppeld aan inhoudelijke opvattingen omtrent de rol van de overheid. De KVP is van mening dat de overheid gedurende de periode van herstel en wederopbouw actief in het economische en sociale leven dient te interveniëren. Vanuit dat perspectief steunen de katholieken dan ook het streven naar een geleide economie, de kern van het *Nationaal Welvaartsplan*, en een centraal geleide loon- en prijspolitiek. In tegenstelling tot de sociaal-democraten beschouwen zij deze overheids-taken evenwel als een tijdelijk gegeven. Op termijn, vanaf het moment dat het proces van herstel en wederopbouw is voltooid, dient de overheid deze taken over te dragen aan de sociale partners. De argumenten van de oppositie volgend, stelt de KVP-fractie in de Tweede Kamer het oneens te zijn met de principiële argumentatie van de regering. In haar ogen is de keuze van de regering voor een blijvende rol van de overheid bij het ordenen van economie en samenleving een indicatie voor een trend naar 'staatssocialisme'. Een ontwikkeling die ten enenmale onverenigbaar is met het principe van subsidiariteit (Van Wissen 1982:157-158). Aangezien de verkiezingen naderen, blijft het voorlopig bij deze uitwisseling van gedachten tussen regering en Tweede Kamer.

Bij de verkiezingen van 17 mei 1946 wordt de KVP de grootste partij. Opnieuw treedt een confessioneel (KVP)/sociaal-democratisch kabinet aan, de regering-Beel (1946-1948). Al in zijn regeringsverklaring kiest dit kabinet voor een meer gereserveerde opstelling inzake de taken van de overheid. Het

toegenomen niveau van interventie moet stapje voor stapje worden vervangen door de zelf-activiteit van individuen, groepen van individuen, maatschappelijke organisaties en associaties. De verantwoordelijkheid van de overheid dient te worden toegespitst op het hoeden van het algemeen belang en, waar nodig, algemene planning. Het wordt duidelijk dat de katholieken, in tegenstelling tot hun positie binnen de regering-Schermerhorn-Drees, het commando overnemen. Een hernieuwde uitwerking van het *Nationaal Welvaartsplan*, treffend omgedoopt tot *Centraal Economisch Plan*, pretendeert nog slechts enige algemene oriëntaties te verschaffen voor de plannen en activiteiten vanuit de samenleving. Dit tot ongenoegen van de sociaal-democraten, die moeten concluderen dat het Plan niet meer is dan een prognose met betrekking tot de toekomst en in niets wijst op een vorm van 'geleide economie' (Van Wissen, 1982:159-163).

De volgende verkiezingen, in juni 1948, leiden tot een verdere verzwakking van de positie van de PvdA. Tijdens de formatie opteren de sociaal-democraten voor een voortzetting van de confessionele (KVP)/sociaal-democratische coalitie. Deze vormt in hun ogen de beste voorwaarde voor het voortzetten van een progressief beleid. De katholieken gebruiken evenwel hun centrumpositie om de verzwakte parlementaire positie van de PvdA om te zetten in een minderheidspositie binnen het kabinet. KVP-leider Romme bepleit een 'brede basis' voor het te vormen kabinet gezien de 'grote maatschappelijke reconstructie' die voor de boeg staat. Het opnemen van de VVD en de CHU in de regering-Drees-Van Schaik (1948-1951) ontnemt de sociaal-democraten elk verder perspectief op mogelijke verwezenlijking van hun programma voor een 'geleide economie' en een actieve rol van de overheid inzake sociale politiek. De nieuwe regering kiest voor een verdere normalisering van de economische en maatschappelijke verhoudingen, alsmede een verder terugdringen van de taken van de overheid. De sociaal-democraten raken met hun pleidooien voor een 'geleide economie' en actieve overheidsinterventie steeds verder in een isolement. Dat blijkt bij discussies over de *Wet op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie* en de *Nota inzake de industrialisatie van Nederland*.

De regering-Drees II (1951-1952) bestaat uit dezelfde vier partijen. Als gevolg van de Korea-oorlog kleuren nieuwe sociaal-economische thema's als bestedingsbeperking en de controle op lonen en prijzen de politieke agenda. De centrale vraag luidt: hoe deze beleidsvoornemens te realiseren? Door directe interventie van de zijde van de overheid of op basis van een globale aanpak, aangevuld met indirecte maatregelen? De sociaal-democraten pleiten voor een algemene bevriezing van de prijzen. Dat vormt in hun ogen de opstap naar een verdere controle van de prijzen, met name van goederen die van belang zijn voor de kosten van levensonderhoud. In het algemeen pleit de PvdA voor een duidelijk verband tussen de controle op de prijzen en een

investeringsbeleid. De regering antwoordt bij monde van de katholieke minister van Economische Zaken, Van den Brink, dat zij voor een globale aanpak kiest, waarbij het doorschuiven van loonsverhogingen naar de prijzen van goederen aan banden wordt gelegd.

Deze analyse maakt duidelijk dat de katholieken tussen 1945 en 1952 de toon zetten in het debat over maatschappelijke ordening. Ondanks aanvankelijke opties voor een actieve en interventionistische rol van de overheid in de eerste jaren, voert een meer afstandelijke verhouding tussen overheid en samenleving overeenkomstig het principe van subsidiariteit de boventoon. Deze katholieke optie maakt een flexibele combinatie van primaire en secundaire taken voor de overheid mogelijk. Waar sociaal-democraten aanvankelijk, tijdens de periode Schermerhorn-Drees, binnen de regering nog over een dominante positie beschikken, nemen de confessionelen op basis van Rome's 'brede basis-politiek' het commando over. Daarmee brengen zij hun dominantie binnen de parlementaire en maatschappelijke verhoudingen (het terrein van werkgevers en werknemers) ook op regeringsniveau tot stand.

De eerste jaren na de oorlog zetten meteen de toon voor de decennia daarna. Het confessionele machtsblok continueert zijn vooroorlogse hegemoniale positie. Ondanks het aantreden van een serie rooms-rode coalities domineren de confessionele politieke partijen, de werkgeversorganisaties en de confessionele vakbonden (KAB en CNV) het debat over de maatschappelijke ordening en de bijbehorende inrichting van de Nederlandse verzorgingsstaat. Een vergaande reconstructie van het stelsel van sociale zekerheid wordt tegengehouden. Op het terrein van de economische politiek en het arbeidsmarktbeleid blijft de overheid meer toeschouwster dan actief deelnemer.

Subsidiariteit als paradoxale basis voor de expansieve ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat (1952-1975)

Van confessionele (katholieke)/sociaal-democratische samenwerking naar politieke polarisatie

Een nadere verklaring voor de expansieve ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat tussen 1952 en 1975 vraagt om te beginnen om een analyse van de ontwikkeling van de maatschappelijke en politieke verhoudingen in die periode, alsmede om een schets van de hoofdlijnen van sociaal-economisch beleid.

De verkiezingen van 25 juni 1952 leiden tot een sterkere positie voor de sociaal-democraten. Zij winnen niet alleen drie zetels, maar worden opnieuw de grootste fractie in de Kamer. Drees vormt zijn derde kabinet (1952-1956) met de confessionele partijen, de KVP, de CHU en voor het eerst na de oorlog de ARP. Ondanks hun pleidooi voor een voortzetting van de industrialisatiepolitiek, overheidsparticipatie in investeringsprogramma's, een verdere groei van de overheidsuitgaven en actieve arbeidsmarktpolitiek slagen de sociaal-democraten er nauwelijks in hun beleidsopties in beleid om te zetten. Zelfs op het gebied van de 'centraal geleide loonpolitiek' verliezen zij terrein.

De verhouding tussen de sociaal-democratie en de confessionele maatschappelijke en politieke organisaties verslechtert. De winst van de PvdA bij de verkiezingen van 1952 leidt tot grote bezorgdheid in katholieke kring. Het gevolg is een meer gereserveerde opstelling die uiteindelijk in 1954 uitmondt in de publikatie van het bisschoppelijk schrijven *De katholieke in het openbare leven van deze tijd*. In dit *Mandement* pleit het episcopaat voor een sterkere invloed van katholieke maatschappelijke en politieke organisaties om het christelijke karakter van de publieke sfeer te versterken. Het lidmaatschap van een hele serie niet-katholieke organisaties wordt voor katholieken verboden. Tijdens de verkiezingscampagne van 1956 komt het tot een felle confrontatie tussen de KVP en de PvdA. Het is de katholieke leiding een doorn in het oog dat PvdA-leider Willem Drees zo sterk wordt geïdentificeerd met de totstandkoming van de *Noodwet Ouderdomsverzekering* uit 1948 en de voorbereidingen voor de *Algemene Ouderdomswet*. De leiding van de KVP besluit haar eigen rol bij de totstandkoming van nieuwe sociale zekerheidswetten sterker te benadrukken. Zij lanceert een campagne onder de leuze *Voor Christendom, vrijheid en welvaart* (Maas 1982:32).

De KVP en PvdA behalen beide winst bij de verkiezingen. Hoewel nog een nieuw confessioneel/sociaal-democratisch kabinet, de regering-Drees IV (1956-1958), tot stand komt, bevindt de rooms-rode samenwerking zich in haar nadagen. De nieuwe regering weet geen sluitende parlementaire basis te verwerven en gaat als 'extra-parlementair' kabinet aan de slag (Duynstee 1966:152). De verhoudingen tussen de confessionelen en de sociaal-democraten raken in toenemende mate gespannen. De conservatief/centrum meerderheid in het parlement laat de sociaal-democratische ministers spitsroeden lopen. Dat betreft vooral de debatten rond een terugdringen van de overheidsuitgaven. Na een forse nederlaag bij de provinciale verkiezingen van 1958 en een aanvaring in de Kamer rond de publieke financiën verlaten de sociaal-democraten de regering. De overgangsregering-Beel (1958-1959) markeert het definitieve einde van de 'brede basis-politiek' onder confessioneel/sociaal-democratische vlag.

Tijdens de verkiezingen van 12 maart 1959 consolideert de KVP haar parlementaire positie. De sociaal-democraten verliezen één zetel, terwijl de VVD zes zetels wint. Die uitslag vormt de basis voor de formatie van het eerste na-oorlogse confessioneel/liberale kabinet, de regering-De Quay (1959-1963). In zijn regeringsverklaring kijkt De Quay terug op de periode van rooms-rode coalities. Hij komt tot de conclusie dat de fase van 'brede basis-politiek' slechts mogelijk was op basis van voldoende overeenstemming over de rolverdeling tussen overheid en samenleving. Economische en sociale verhoudingen, direct na de oorlog nopend tot sturing en interventies van de zijde van de overheid, hebben zodanige verandering ondergaan dat een herbezinning op de verhouding tussen overheid en samenleving aan de orde is. Er treden vervolgens verschillen van inzicht aan het licht die 'onder druk der omstandigheden' lange tijd onderhuids bleven. Waar sociaal-democraten voortgaan op de weg van een uitgesproken rol voor de overheid bij het vormgeven van economische en sociale verhoudingen, onderstreept de nieuwe regering respect en ruimte voor individuele vrijheid en verantwoordelijkheid. 'Minder staat en meer eigen verantwoordelijkheid' luidt de slagzin van het nieuwe kabinet. Met steun van de werkgeversorganisaties en confessionele vakbonden wordt de 'centraal geleide loonpolitiek' langzaam losgelaten. Deze algemene beleidslijnen worden ook voortgezet door de volgende confessioneel/liberale coalitie, de regering-Marijnen (1963-1965) (Van Wissen 1982:320-329).

Ondanks de veranderde oriëntatie binnen het sociaal-economische beleid vormt de periode 1959-1965 een cruciale fase in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat. Onder confessioneel/liberale leiding zien na de *Algemene Ouderdomswet* (1957), de *Algemene Weduwen- en Wezenwet* (1959), de *Algemene Kinderbijslagwet* (1963), de *Algemene Bijstandswet* (1963) en de *Wet op de Arbeidsongeschiktheid* (1966) het leven. Tevens wordt een aanzet gegeven tot een geleidelijke verhoging van het minimum-niveau binnen de sociale zekerheid.

Na de val van het kabinet-Marijnen in 1965, koerst de progressieve vleugel binnen de KVP aan op nieuwe 'rooms-rode' samenwerking. Deze treedt vervolgens ook aan onder leiding van minister-president Cals (1965-1966). Het kabinet zet in op een versterking van de rol van de overheid inzake industriële ontwikkeling, volkshuisvesting, onderwijs, gezondheidszorg en sociale zekerheid. Dat blijft niet zonder gevolgen voor de overheidsfinanciën. Deze stijgen sneller dan het nationale inkomen toeneemt. Die ontwikkeling biedt tegenstanders van het beleid in de Kamer, en ook binnen de confessionele partijen zelf, de gelegenheid de messen te scherpen. In het debat over de begroting voor 1967 speelt de leider van de KVP-fractie in de Kamer, Schmelzer, hoog spel. Wanneer zijn motie, waarin hij de regering tot terughoudend

beleid oproept, wordt aanvaard, vat de regering-Cals deze op als een motie van wantrouwen en dient haar ontslag in. De 'Nacht van Schmelzer' is een feit (Van Wissen 1982:375-377). De verhoudingen tussen confessionele en sociaal-democraten raken voor decennia verstoord.

De verkiezingen van februari 1967 resulteren in een aanzienlijk verlies voor katholieken en sociaal-democraten. De confessionele partijen verliezen voor het eerst sedert 1918 de absolute meerderheid in het parlement. De traditie van de confessioneel/liberale kabinetten wordt vervolgd onder de regering-De Jong (1967-1971). Ondanks eerdere bezwaren geven confessionele politici binnen de regering en het parlement toch hoge prioriteit aan publieke verantwoordelijkheid voor sociale politiek. In zijn regeringsverklaring benadrukt het kabinet het belang van een consolidatie en waar nodig verdere uitbouw van de verzorgingsstaat. In 1967 wordt de vierde volksverzekering geïntroduceerd, de *Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten*. De voorbereidingen voor deze wet gaan terug tot het kabinet-Cals. Verder komt de *Wet Minimumloon en Minimumvakantietoelage* van de grond, worden de pensioenen structureel verhoogd, en worden de werkloosheidsuitkeringen aan het minimumloon gekoppeld.

De verkiezingen van 28 april 1971 leiden tot een fors verlies voor de confessionele politieke partijen (11 zetels), terwijl de progressieve partijen, de PvdA, D'66 en de PPR acht zetels winnen. Ook nieuwkomer DS'70, voortkomend uit de rechtervleugel van de PvdA, deelt in de winst en komt op acht zetels. De progressieve partijen weigeren elke vorm van samenwerking met centrum-rechts. Hoewel de confessionele partijen sterk verdeeld zijn over de vraag of een voortzetting van de confessioneel/liberale coalitie gewenst is, hebben zij feitelijk geen andere keuze. De leider van de ARP, Biesheuvel, vormt zijn regering (1971-1973) met de confessionele partijen, de VVD en DS'70. In zijn regeringsverklaring stelt het kabinet dat de overheid niet de enige bron voor sociale welvaart vormt. Burgers moeten ook zelf initiatief tonen en verantwoordelijkheid nemen, zeker daar waar duidelijke discrepanties zijn ontstaan tussen de wensen van de burgers en de mogelijkheden van de overheid. Aanhoudende begrotingstekorten brengen een serieuze heroverweging van de overheidstaken boven aan de politieke agenda.

De regering-Biesheuvel markeert het einde van de tweede periode in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat. Een periode waarin een opmerkelijke paradox optreedt. Hoewel opnieuw rooms-rode samenwerking het uitgangspunt vormt, komt de Nederlandse politiek vanaf 1958 in het teken van confessioneel/liberale coalities te staan. Waar sociaal-democratische regeringsdeelname en een uitgesproken *commitment* tot een versterking van de rol van de overheid vóór 1958 slechts mondjesmaat tot vernieuwing leiden, vormt

vijftien jaar confessioneel/liberale samenwerking de basis voor een expansieve ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Waar de plannen van de commissie-Van Rhijn als totaalpakket aanvankelijk op afwijzing stuiten, worden afzonderlijke elementen stapsgewijs ingevoerd. Het subsidiariteitsbeginsel wordt van beperkende factor drijvende kracht achter de verdere uitbreiding van sociale wetgeving. Tot het midden van de jaren vijftig vormt de 'eigen verantwoordelijkheid van de maatschappelijke organisaties' voor de confessionelen binnen hun samenwerking met de sociaal-democraten het ijkpunt voor een meer terughoudende rol van de overheid. Vanaf die tijd leidt een groeiende oriëntatie op de taken van de overheid 'in geval de maatschappij daartoe niet in staat is' binnen een confessioneel/liberale coalitie tot een snelle uitbreiding van verzorgingsstaat en het stelsel van sociale zekerheid. Het is een uitbreiding naar confessionele snit: naast toenemende verzekering en verzorging geen actieve interventies binnen de produktieve sfeer en op de arbeidsmarkt. Daar blijft de primaire verantwoordelijkheid in handen van de marktpartijen en de sociale partners.

Ontwikkeling van de verzorgingsstaat onder de vlag van subsidiariteit

Het beginsel van subsidiariteit draagt op zichzelf een paradoxaal karakter: enerzijds wordt de primaire verantwoordelijkheid voor de sociaal-economische verhoudingen duidelijk in handen van de marktpartijen, werkgevers en werknemers gelegd; anderzijds worden de overheid heldere taken toegedicht in geval die marktpartijen tekort schieten. In dat kader stelt zich de vraag: welke factoren hebben tussen 1958 en 1973 ertoe bijgedragen dat het expansieve aspect van subsidiariteit het terughoudende element heeft kunnen domineren?

Het startpunt voor het beantwoorden van die vraag vormt de economische situatie. Het is zonneklaar dat de explosieve economische groei sedert de oorlog een cruciale rol speelt bij het creëren van een algemeen klimaat waarbinnen voldoende ruimte bestaat voor vooruitgang op sociaal terrein. Meer dan eens wordt, bijvoorbeeld in regeringsverklaringen of stellingnames van de Sociaal-Economische Raad, aan deze context gerefereerd.

Binnen deze algemene context figureren de confessionele ideologie en praktijk inzake sociale politiek. Daarbij komt een aantal ontwikkelingen tezamen. Dat zijn *allereerst* veranderingen in de opvattingen binnen de confessionele politieke partijen sedert de jaren vijftig. Direct na de oorlog neemt de KVP daarbij het voortouw. Hoewel zij niet nalaten te wijzen op het pragmatische karakter van hun stellingname, accepteren de katholieken in het

proces van reconstructie van de economie en het sociale leven een actievare rol van de overheid. De ARP en de CHU tonen meer reserves. Vanaf het midden van de jaren vijftig ontwikkelen ook de antirevolutionairen en politici van CHU-huize een meer welwillende houding ten aanzien van de verzorgingsstaat. De ARP verschuift zelfs van een uiterst gereserveerde houding naar een ronduit positieve opstelling tegen het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig. De drie confessionele partijen opteren voor een verdere uitbouw van de Nederlandse verzorgingsstaat, al is die uitbouw vooral gericht op de passieve aspecten van verzorging. Het betreft in het bijzonder voorzieningen ter garantie van inkomen en zorgarrangementen. Sterke terughoudendheid blijft bestaan waar het gaat om directe interventie in sociaal-economische en arbeidsmarktverhoudingen. Slechts loonpolitiek vormt in dat kader een uitzondering.

Een *tweede* ontwikkeling vormt het samenkomen van drie factoren: een toenemende oriëntatie van de confessionele vakbonden op hun gemeenschappelijke belangen met het NVV; een relatieve versterking van de positie van de progressieve vleugels binnen de confessionele partijen, vooral de KVP en de ARP; en tenslotte het afbrokkelen van de hegemoniale positie van de confessionele politieke partijen. Vanaf het begin van de jaren vijftig worden de verhoudingen tussen de drie vakcentrales, CNV, KAB en NVV inniger. Ondanks de *shock* van het *Mandement* nemen de samenwerkingsverbanden toe. Dat betreft niet alleen de arbeidsomstandigheden en loonpolitiek, maar ook de ontwikkeling van centrale sectoren van de verzorgingsstaat. In de context van de groeiende kracht van de vakbeweging raken confessionele politici, en zeker vertegenwoordigers van de progressieve vleugels, in toenemende mate betrokken bij het uitdragen en realiseren van de wensen en verlangens van de (confessionele) arbeiders. De sterkere verstrengeling van confessionele politiek en confessionele vakbeweging leidt niet alleen tot meer oog voor een verdere uitbouw van sociale politiek, maar versterkt tegelijkertijd ook de positie van de progressieve politici. Wanneer in 1959 een einde komt aan de 'brede basis-politiek' stelt een groep kritische ARP-leden, met duidelijke banden met het CNV, Van Eibergen, De Gaay Fortman, Hazenbosch, Van Nierop, Roolvink en Ruppert, zich uiterst kritisch op ten aanzien van de deelname van ARP-politici aan de regering-De Quay. In een brief aan de partijleiding geven zij uitdrukking aan hun bezorgdheid over de antirevolutionaire deelname aan de regering. Zij zijn van mening dat het kabinet een te eenzijdige signatuur draagt, namelijk die van de ondernemers (Maas 1982:79). Enige jaren later, tijdens de formatie van een nieuwe regering in 1963 pleit de KVP-lijsttrekker en gewezen minister van Sociale Zaken, Veldkamp, met sterke ondersteuning van de KAB, voor een coalitie met de sociaal-democraten. Hoewel andere prominente vertegenwoordigers van de progressieve vleugel

hem bijvallen (Cals, Bogaerts, Klompé en Van Doorn), koersen het centrum en de rechtervleugel aan op een confessioneel/liberaal kabinet, het kabinet-Marijnen. Maar ook tijdens de formatie en latere regeringsperiode van dat kabinet blijft de rol van progressieve politici, gesteund door de vakbeweging, prominent. Veldkamp formuleert op het verzoek de post van minister van Sociale Zaken te bezetten duidelijke eisen op het terrein van de sociale politiek. Deze eisen vinden volledige ondersteuning van de zijde de confessionele vakbeweging: een verhoging van de pensioenen tot aan het minimumloon, een verhoging van de kinderbijslag, de invoering van een arbeidsongeschiktheidsregeling en een volksverzekering voor bijzondere ziektekosten. Hoewel hij van de zijde van de formateur geen sluitende toezeggingen krijgt, aanvaardt Veldkamp zijn post op basis van de belofte dat zijn eisen zorgvuldig in beraad worden genomen (Maas 1982:120-123). De confessionele vakbeweging blijft als één blok achter Veldkamp staan. Tijdens de discussies over de verhoging van de pensioenen stuit Veldkamp op sterk verzet. Binnen het kabinet komt dat van de zijde van de liberale ministers en daarbuiten voornamelijk van de zijde van de ondernemersorganisaties. De KVP-leiding adviseert Veldkamp van zijn plannen af te zien. Op dat moment dreigt de voorzitter van de KAB met een *casus belli* in geval de regering de plannen van Veldkamp dwarsboomt (*Haagse Post*, 24 april 1981). De dreiging heeft het gewenste effect. De pensioenen worden op 1 januari 1965 verhoogd. De spanningen tussen de vleugels binnen de confessionele partijen blijven een belangrijke rol spelen. Na de val van de regering-Marijnen komt onder druk van de progressieve vleugels een nieuwe rooms-rode coalitie tot stand. De beleidsopties van deze nieuwe regering, het kabinet-Cals, ontmoeten grote reserve bij conservatieve confessionelen. Zij volgen de plannen en activiteiten van het kabinet met uiterste waakzaamheid. Tijdens de 'Nacht van Schmelzer' roepen zij de regering een halt toe. Deze actie leidt niet alleen tot een vergaande verwijdering tussen confessionelen en sociaal-democraten, maar heeft ook belangrijke gevolgen voor de interne verhoudingen. De eenheid binnen de katholieke en ook protestantse zuil vertoont duidelijke scheuren. De KAB verklaart openlijk de kabinetscrisis als een 'onverantwoorde daad' op te vatten. De vroegere voorzitter van de KAB, De Bruyn, adviseert in het *Vrije Volk* leden van de KAB bij de verkiezingen op sociaal-democraten te stemmen en tegelijkertijd lid te blijven van de KVP. Die stap belichaamt in zijn ogen de enige kans op een voortzetting van het beleid van de regering-Cals. De zittende voorzitter van de KAB, Mertens, laat zelfs doorschemeren te overwegen zijn lidmaatschap van de KVP op te zeggen. In één adem stelt hij zich tevens de vraag of het wellicht mogelijk is de PvdA om te vormen tot een brede progressieve volkspartij, waar ook plaats is voor katholieke vakbondsleden. Ook in de

katholieke media wordt uiterst kritisch gereageerd op de val van het kabinet (Maas, 1982:184-185).

Spanningen tussen de conservatieve en progressieve vleugels binnen de confessionele partijen treden aan het licht ten tijde van alle formaties tussen 1965 en 1973. Dat geldt vooral voor de KVP en de ARP, in mindere mate voor de CHU. De hegemonale positie van de confessionelen verzwakt, onder meer door een meer zelfstandige opstelling van de confessionele vakbeweging. Daarin brengt ook het streven naar fusie tussen de drie confessionele partijen geen verandering. Integendeel, de spanningen binnen de confessionele partijen nemen toe met als gevolg dat ook de confessionele politieke identiteit verbrokkelt. De beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring lijken als centrale oriëntatiepunten aan betekenis in te boeten. Heldere stellingnames omtrent de precieze verdeling van verantwoordelijkheid tussen overheid en samenleving ontbreken. Conservatisme en progressiviteit lijken een kwestie van het afwijzen of ondersteunen van een sterkere overheidsbemoediging en een verdere groei van de overheidsuitgaven.

Algemeen kan worden geconstateerd dat gedurende het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig een proces van heroriëntatie en reorganisatie inzet. De drie genoemde factoren hebben feitelijk een paradoxale invloed op de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Enerzijds leidt de groeiende oriëntatie van de confessionele vakbonden op hun gemeenschappelijke belangen met het NVV, resulterend in en gekoppeld aan een versterking van de progressieve vleugels binnen de confessionele partijen, tot een verdere uitbouw van de verzorgingsstaat. Anderzijds maakt de relatieve verzwakking van de positie van de confessionele partijen het de behoudende en gematigd conservatieve delen van de confessionele maatschappelijke en politieke organisaties vrijwel onmogelijk vroegtijdig een contra-offensief tegen de expansieve ontwikkeling van de verzorgingsstaat en de daarmee gepaard gaande groei van de overheidsuitgaven in te zetten, en de weg naar herbezinning in te slaan.

Een *derde* complex van factoren ter verklaring van de dominantie van het expansieve aspect van subsidiariteit refereert aan de invloed van specifieke karakteristieken van de confessionele sociale ideologie en praktijk (Therborn 1989:212-214). Een eerste karakteristiek is de confessionele ordeningsgedachte. Uitgaande van de principes 'soevereiniteit in eigen kring', 'subsidiariteit' en de 'organische maatschappij' is een hecht bolwerk van corporatistische structuren tot stand gekomen. Deze structuren vormen in de jaren vijftig en zestig een solide basis voor de te voeren sociale politiek. Werkgeversorganisaties en vakbonden raken nauw betrokken bij het vormgeven en verbeteren van de werkomstandigheden en een uitbreiding van de sociale zekerheid. Hoewel de vakorganisaties zeker het voortouw nemen in deze ontwikkeling,

komen ook de werkgeversorganisaties, ondanks blijvende scepsis ten aanzien van directe interventies, tot een constructieve opstelling inzake de uitbreiding van de sociale zekerheid. Ten tweede hebben strikt economische en klassiek liberale opvattingen omtrent de negatieve effecten van sociale politiek, en in het bijzonder de sociale zekerheid, op het arbeidsmarktgedrag van burgers het confessionele sociale denken nooit wezenlijk beïnvloed. De klassieke confessionele ideologie benadrukt de religieuze en morele taken van het individu en vooral het gezinshoofd. Een te sterke nadruk op louter economische motivatie leidt in dat kader tot overwaardering van materiële aspecten en onderbelichting van genoemde religieuze en morele taken. Gekoppeld aan de opvatting dat de primaire taken van vrouwen zoveel mogelijk in de gezinssfeer behoren te liggen (zie het volgende hoofdstuk van deze bundel), leidt deze houding tot sterke nadruk op een gezinsinkomen en daaraan gekoppelde hoogten van uitkeringen. Een derde aspect van confessionele ideologie en praktijk dat de expansieve groei van de verzorgingsstaat kan verklaren is de confessionele idee van een 'rechtvaardig loon'. Een minimaal niveau van bestaanszekerheid vormt een wezenlijk bestanddeel van het confessionele sociale denken. De overheid heeft zorg te dragen voor een leefbaar sociaal minimum voor gezinnen in geval van werkloosheid, ziekte, arbeidsongeschiktheid of ouderdom. Daartoe dient een sociaal minimum, dat zowel in het loon- als ook het uitkeringsgebouw wordt gewaarborgd. Hoewel deze opvatting reeds vóór de Tweede Wereldoorlog wordt uitgedragen, wint deze gedachte vooral aan kracht in de jaren vijftig en zestig met het verhogen van de uitkeringen, de invoering van de *Algemene Bijstandswet* en het tot stand brengen van de koppeling van lonen en uitkeringen. Ten vierde maakt ook de nadruk op het 'zelfdoen' van werkgeversorganisaties en vakbonden in de sfeer van de sociale zekerheid, in het bijzonder de zelfstandige uitvoering door middel van bedrijfsverenigingen en de daaraan gekoppelde 'open-eind' financiering, de weg vrij voor een expansieve ontwikkeling.

Uiteindelijk speelt ook een aantal 'eigen-dynamieken' binnen de verzorgingsstaat zelf een rol. De invoering van de eerste volksverzekeringen tegen het einde van de jaren vijftig, de *Algemene Bijstandswet* en verdere sociale verzekeringswetten in de jaren zestig, zetten een proces van incrementele verbetering van het sociaal minimum in werking. Stapje voor stapje worden uitkeringen verhoogd. Verworvenheden in de ene sfeer, bijvoorbeeld de pensioenen in de jaren zestig, worden doorvertaald naar andere terreinen. Koppelingen aan lonen en prijzen worden algemeen. Waar de complexiteit van het stelsel van sociale zekerheid in de jaren direct na de oorlog nog als een rem werken op verdere uitbreiding, werkt dat mechanisme vanaf het midden van de jaren zestig juist naar de andere kant. Het wordt steeds moeilijker de

uitgavenstroom binnen de sociale zekerheid te stoppen zonder tot vergaande ingrepen over te gaan. Er ontstaat een soort vacuüm. Sociaal-democraten blijven sociale politiek, in de zin van inkomensgaranties (sociaal minimum en koppeling voorop), zien als een belangrijk instrument voor meer gelijke inkomensverhoudingen. En hoewel in de kring van werkgeversorganisaties, de VVD en de confessionele partijen met toenemend ongemak tegen deze trend wordt aangekeken, duurt het tot het midden van de jaren tachtig voordat dit ongemak ook daadwerkelijk in een fundamentele herziening van beleid wordt omgezet.

De 'waterscheiding' in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat

Vanaf het begin van de jaren zeventig komt de Nederlandse verzorgingsstaat onder vuur. Hoewel het beleid aanvankelijk nog voornamelijk koerst op consolidatie, treden de meer structurele karakteristieken van de Nederlandse verzorgingsstaat vanaf het begin van de jaren tachtig in alle duidelijkheid aan het licht. De Nederlandse verzorgingsstaat heeft onder confessionele regie de gedaante van een 'reactieve transferstaat' aangenomen, primair gericht op het garanderen van inkomen en relatief onthand waar het gaat om het wegnemen van de oorzaken van inkomensverlies. Het principe van subsidiariteit staat toe dat de overheid tot op zekere hoogte het behoud van inkomen garandeert, maar belemmert structurele interventies. Ten tijde van afnemende, en enkele jaren zelfs negatieve economische groei, stijgende werkloosheid, oplopende cijfers voor ziekte en arbeidsongeschiktheid, een relatief lage arbeidsmarkt-participatie en een ouder wordende bevolking, worden de gevolgen inzichtelijk. De toename van de cliëntele van de verzorgingsstaat neemt een explosief karakter aan. Dat leidt tot economische en vooral politieke pressie op de fundamenten van de verzorgingsstaat. Opeenvolgende regeringen worden gedwongen de financiële en politieke basis gezond te houden. Dat leidt tot een lange reeks van heroverwegingen, bezuinigingen, herzieningen en fundamentele ingrepen.

Zoals zovele aspecten van de Nederlandse verzorgingsstaat, is het navrant dat de overgang van een expansieve naar een restrictieve periode, de 'waterscheiding', juist gestalte krijgt onder de meest progressieve regering die Nederland ooit kende. De verkiezingen van 1972 leiden opnieuw tot een forse nederlaag voor de confessionele partijen. De KVP verliest acht, de CHU drie zetels. Slechts de ARP weet één zetel te winnen. Samen behalen de drie confessionele partijen

slechts 48 zetels. Een historisch dieptepunt. De formatie van een nieuwe regering duurt enkele maanden. De interne spanningen en politieke verwar- ring binnen het confessionele kamp bereiken hun hoogtepunt. Progressieve confessionelen, geconfronteerd met een gebrek aan alternatieven na de val van het intern sterk verdeelde kabinet-Biesheuvel (1971-1973), accepteren een minder- heidspositie binnen het eerste en enige progressieve kabinet, de regering-Den Uyl (1973-1977). In zijn regeringsverklaring stelt het kabinet een fundamentele her- vorming van de samenleving voor te staan. Uitgaande van het progressieve verkiezingsprogramma *Keerpunt '72*, de basis voor het beleid, wordt de overheid als drijvende kracht achter dat proces van verandering opgevat.

Het zijn allereerst externe factoren die het kabinet dwingen zijn uitgangs- punten af te zwakken. Het inzetten van een tragere economische groei en de eerste 'olie-crisis' worden evenwel spoedig gevolgd door groeiende weerstand tegen het beleid vanuit de kring van ondernemers, alsmede liberale en confes- sionele politici. De regering wordt tot een restrictieve politiek gemaand. De geplande verbreding van overheidsinterventies in de economische ordening door middel van de *Wet Selectieve Investeringsregeling* en de *Economische Structuurnota*, alsook een herziening van de grondpolitiek worden afgebla- zen. Het thema werkloosheid wordt het belangrijkste strijdpunt op het terrein van de sociale politiek. Progressieve politici van sociaal-democratische en confessionele huize, gesteund door vertegenwoordigers van de vakbeweging, opteren voor een actief arbeidsmarktbeleid. Politici van het centrum en van rechts, gesteund door de werkgevers en topambtenaren, kiezen voor een restrictief beleid, waarbinnen een optimalisering van de werking van de markt voorop staat. Binnen de regering lopen de scheidslijnen dwars door de partijen heen met aan de ene kant de op interventie georiënteerde confessionele minister van Sociale Zaken, Boersma, en aan de andere kant de sociaal-demo- cratische minister van Financiën, Duisenberg, die voor een restrictief beleid staat. De keuze voor een expansieve en op interventie gerichte aanpak delft het onderspit. Het gebrek aan sterke instituties, een voldoende strategisch concept en ervaring met actief beleid breekt hen op. Wanneer in 1975 de werkloosheid sterk stijgt, de inflatie oploopt en negatieve economische groei zich begint af te tekenen, winnen de restrictieve opties aan terrein. Op 9 januari 1976 richten negen *captains of industry* zich in een brief aan de regering en formuleren feitelijk de kern voor een restrictief programma. Zij spreken zich uit voor: 'een aanzienlijk terugdringen van de collectieve druk – belastingen, sociale premies, retributies en heffingen van de overheid – als voorwaarde voor een daadwerke- lijke beperking van de stijging van de arbeidskosten zonder een onaanvaardbare druk op de arbeidsinkomens" (Van den Brink 1984:575-578). De regering komt onder toenemende druk te staan en lanceert, later in 1976, haar '1% operatie'.

De overheidsuitgaven mogen jaarlijks hooguit met 1 procent van het nationale inkomen stijgen. Niet dat deze operatie het startsignaal vormt voor vergaande bezuinigingen of een fundamentele herziening van de contouren van de verzorgingsstaat. Maar zij vormt een 'waterscheiding', een keerpunt waarbij de groeicurve en een verdere uitbreiding een eerste halt worden toegeroepen en eerste aanzetten in een restrictieve richting vorm krijgen. Een jaar later valt het kabinet.

De verkiezingen van 1977 leiden tot een grote overwinning van de PvdA. Zij wint tien zetels en is met 53 zetels, voor het eerst in de geschiedenis, groter dan de confessionele partijen die dit maal samen optrekken binnen het Christen Democratisch Appèl. Het CDA krijgt 49 zetels. Hoewel de haalbaarheid van een nieuwe sociaal-democratische/confessionele coalitie wordt onderzocht, komt deze er niet. De weg is vrij voor een liberaal/confessioneel kabinet, de regering-Van Agt/Wiegel (1977-1981). Ook de activiteiten van dit kabinet markeren nog de overgang van een expansieve naar een restrictieve periode. De doelstelling volledige werkgelegenheid te handhaven, of althans massale werkloosheid te vermijden, wordt langzamerhand teruggedrongen ten gunste van economisch herstel, verbetering van het ondernemingsklimaat en de gezondmaking van de overheidsfinanciën. Hoewel het politiek nog niet mogelijk is de doelstelling van volledige werkgelegenheid publiekelijk te laten vallen en koers te zetten naar een fundamentele heroriëntatie van het sociale beleid, raakt massale werkloosheid langzaam politiek geaccepteerd als mogelijke remedie tegen verstoorde maatschappelijke en politieke verhoudingen en uit de hand gelopen contouren van de verzorgingsstaat. De regering-Van Agt/Wiegel volgt nog de weg van het 'onmogelijke compromis'. Snel toenemende overheidsuitgaven en uitgaven voor sociaal beleid en een groeiend overheidstekort gaan hand in hand met eerste bezuinigingen en heroverwegingen binnen de sociale programma's.

Deze regering vormt feitelijk al de voorbode voor een nieuwe periode van confessionele politiek. Onder de vlag van het CDA wordt de electorale neergang een halt toegeroepen, terwijl de interne strubbelingen omtrent de centrale beleidsprioriteiten in het voordeel van de gematigd/conservatieve vleugel worden beslecht. Deze configuratie vormt de uitgangspositie voor het optreden van de regeringen-Lubbers. Na een finale politieke afrekening met het sociaal-democratische gedachtengoed uit de jaren zeventig in de regering-Van Agt II (1981-1982) ontstaat de ruimte voor een fundamentele reconstructie van de Nederlandse verzorgingsstaat. Zowel tijdens de twee liberaal/confessionele coalities tussen 1982 en 1989, alsook de confessioneel/sociaal-democratische regering-Lubbers III overheersen het primaat van de markt, het terugdringen

van het overheidstekort en een verlaging van de collectieve lastendruk de ontwikkeling van de verzorgingsstaat.

Enkele specifieke aspecten van bovengeschetste ontwikkeling verdienen nadere aandacht. De positieve bijdrage van de na-oorlogse economische groei aan de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat verdwijnt gedurende de jaren zeventig. Vanaf het midden van de jaren zeventig plaatst de trage economische groei het debat over herverdeling en solidariteit in een nieuw licht. De ontwikkeling van de verzorgingsstaat wordt in toenemende mate kritisch gevolgd. Aanvankelijk komen gereserveerde geluiden uit kringen van ondernemers en liberale politici. Maar vanaf het begin van de jaren tachtig sluiten belangrijke delen van de christen-democratie zich hierbij aan. Hoewel de positie van de confessionele politiek sedert het einde van de jaren zestig duidelijk is verzwakt, blijft hun centrum-positie van doorslaggevende betekenis. In het rapport *Relatie grondslag en politiek handelen* uit 1978 hanteert de christen-democratie voor het eerst het begrip *gespreide verantwoordelijkheid*. Dat concept belichaamt feitelijk een moderne interpretatie van eerdere principes als subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring. Gespreide verantwoordelijkheid verwijst naar de stelling dat de verantwoordelijkheid voor sociaal-economische verhoudingen zo breed mogelijk moet worden gedragen. In dat kader wordt de overheid voorlopig nog een centrale plaats toegekend. Het rapport *Gespreide verantwoordelijkheid* uit hetzelfde jaar laat zich al heel wat kritischer uit over de rol van de overheid. In dat rapport wordt er op gewezen dat de burgers de overheid te zeer belasten, dat een overvloed aan bureaucratie het functioneren van de overheid belemmert en dat de collectieve sector een toenemend beslag legt op het nationaal inkomen. Burgers verwachten te veel van de overheid, raken in toenemende mate afhankelijk en verliezen langs die weg het vermogen zelf verantwoordelijkheid te nemen. Het rapport pleit ervoor de wissels te verzetten. De taken en activiteiten van de overheid dienen te worden beperkt. Deze kritische geluiden vinden hun weg in de daarop volgende christen-democratische verkiezingsprogramma's. In het programma voor de periode 1977-1981, *Niet bij brood alleen*, argumenteert het CDA dat de trend naar meer overheid moet worden omgebogen om te verhinderen dat een onomkeerbaar proces wordt ingezet. Overheidsop treden in de ene sector stimuleert activiteiten in andere sectoren met als uiteindelijk resultaat dat de overheid het gehele sociaal-economische leven beheerst. Een dergelijke ontwikkeling berooft de burgers van hun eigen verantwoordelijkheid om een afweging te maken van de kosten en baten. De verzorgingsstaat degenereert langs die weg tot een geheel geplande en geleide samenleving. Dat is niet in overeenstemming met christen-democratische beginselen. Gepleit wordt voor een beperking van de herverdelende taak van de overheid en voor de invoering

van eigen bijdragen in de gezondheidszorg, de sociale zekerheid en andere voorzieningen. De groei van de collectieve sector moet worden beperkt, vooral in de sfeer van de sociale zekerheid en de sociale voorzieningen. In het programma voor de periode 1981-1985, *Om een zinvol bestaan*, wordt deze kritische toon nog scherper aangezet. De verhouding tussen overheid en samenleving is ten gevolge van de massale werkloosheid en de sterke groei van de collectieve uitgaven ten tijde van stagnerende economische groei onder hevige druk komen te staan. Opnieuw wordt voor een duidelijke terugtred van de overheid gepleit, voor eigen bijdragen en voor een heroverweging in de sociale zekerheid (Van Wissen 1982:479-483).

Deze kritische geluiden ten aanzien van de verzorgingsstaat vormen de uitkomst van een heftig debat in christen-democratische kring. Feitelijk botsten, zeker sinds het ontstaan van het CDA, twee lijnen van argumentatie op elkaar. Progressieve christen-democraten opteren voor overeenstemming met de vakbeweging, het actief bestrijden van de massale werkloosheid, het opkomen voor de 'zwakkeren in de samenleving' en een duidelijke keuze voor de handhaving van bestaande arrangementen binnen de verzorgingsstaat. De gematigd/conservatieve vleugel pleit voor een herbezinning op de rol van de overheid, meer nadruk op eigen verantwoordelijkheid en meer ruimte voor de markt. Deze verschillen van mening komen in alle duidelijkheid aan het licht tijdens de regering-Van Agt I (1977-1981). Binnen het kabinet verdedigt de minister van Sociale Zaken, Albeda, de progressieve lijn, de minister van Financiën, Andriessen, de gematigd/conservatieve lijn. Hoewel Andriessen het veld moet ruimen en de Tweede Kamerfractie van het CDA zich achter Albeda opstelt, verschuiven de krachtsverhoudingen vanaf die tijd ten faveure van de gematigd/conservatieve opvattingen. Na een laatste opwelling van progressief christen-democratisch denken in de aanloop naar het kabinet-Van Agt II (1981-1982) krijgt het markt-georiënteerde denken van de gematigd/conservatieve vleugel de overhand. Vanaf de kabinetten-Lubbers koerst het CDA duidelijk op een reconstructie van de verzorgingsstaat.

Ook in algemene zin verschuiven de krachtsverhoudingen in het voordeel van een markt-georiënteerde en selectieve aanpak. De relatief sterke positie van de vakbeweging tegen het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig verkeert onder druk van de massale werkloosheid in haar tegendeel. De vakbeweging wordt in het defensief gedrongen. Waar de progressieve christen-democraten op basis van hun banden met de vakbeweging lange tijd duidelijk invloed uitoefenen op het sociaal-economische beleid, verliezen zij vanaf het midden van de jaren zeventig terrein. Naarmate de invloed van de vakbeweging afneemt, groeit het gewicht van de werkgeversorganisaties bij de opstelling van het CDA.

De ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat onder confessionele hegemonie

In veel wetenschappelijke literatuur wordt de vraag naar de centrale politieke drijfveer voor het ontstaan en de ontwikkeling van de verzorgingsstaat gesteld. Lange tijd wordt een duidelijk verband verondersteld tussen de kracht van de arbeidersbeweging en haar organisaties, met name sociaal-democratische politieke partijen en vakbonden, en de opkomst van de verzorgingsstaat. De ontwikkeling in Nederland leert dat een dergelijke lijn van argumentatie te rechtlijnig is. Ook onder confessionele dominantie kan een expansieve ontwikkeling van de verzorgingsstaat gestalte krijgen. Het betreft dan een verzorgingsstaat die in sterke mate reactief van aard is en voornamelijk is gericht op het organiseren van inkomensoverdrachten; een verzorgingsstaat die niet bij machte is structurele parameters binnen de sociaal-economische en arbeidsmarktverhoudingen wezenlijk te beïnvloeden.

Twee vragen zijn in de inleiding opgeworpen. Hoe kan, ondanks aanvankelijke scepsis en tegenwerking van de zijde van de confessionele maatschappelijke en politieke actoren toch een, zij het langs incrementele weg, expansieve ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat gestalte krijgen? En, welke zijn de structurele factoren voor het ontstaan van een 'reactieve transferstaat', met daaraan gekoppeld de neerwaartse spiraal waarbinnen de Nederlandse verzorgingsstaat vanaf het einde van de jaren zeventig gevangen raakt?

Uiteindelijk kunnen beide vragen langs eenzelfde lijn van argumentatie worden beantwoord. De vooroorlogse hegemonie van de confessionele maatschappelijke en politieke organisaties blijft na de oorlog onverminderd voortduren. In alle belangrijke organen, de Stichting van de Arbeid, de Sociaal-Economische Raad en de Tweede Kamer bezitten confessionele werkgeversorganisaties, vakbonden en politieke partijen een comfortabele meerderheid. Deze machtspositie vormt de basis waarop de confessionele partijen, de KVP voorop, tot 1958 samenwerken met de sociaal-democraten. De sociaal-democratie verkeert, ondanks het feit dat Drees tien jaar lang minister-president is, bij voortduring in een minderheidspositie. Feitelijk markeert de regering-de Quay (1959-1963) het einde van een periode waarin de sociaal-democraten nooit enige kans maken op verwezenlijking van hun op planning en sturing gerichte sociaal-economisch beleid. Vanaf 1958 regeert, met uitzondering van een kort intermezzo gedurende de regering-Cals (1965-1966), een serie confessioneel/liberale coalities Nederland. De relatie tussen overheid en samenleving en de precieze vormgeving van de Nederlandse verzorgingsstaat volgen confessionele patronen. Tegen de achtergrond van een explosieve economische groei zijn drie specifieke aspecten van confessionele ideologie en praktijk verantwoordelijk

voor de incrementele uitbouw van de verzorgingsstaat. Dat betreft allereerst veranderingen in de opvattingen binnen de confessionele politieke partijen zelf. In navolging van de KVP ontwikkelen ook de ARP en de CHU een positieve houding ten aanzien van de verzorgingsstaat. Het tweede aspect betreft het samenvallen van drie factoren: een toenemende oriëntatie van de confessionele vakbonden op hun gemeenschappelijke belangen met het NVV; een relatieve versterking van de positie van de progressieve vleugels binnen de confessionele partijen, vooral de KVP en de ARP; en tenslotte het afbrokkelen van de hegemoniale positie van de confessionele politieke partijen. Deze factoren komen op paradoxale wijze samen. Enerzijds leidt de groeiende oriëntatie van de confessionele vakbonden op hun gemeenschappelijke belangen met het NVV, resulterend in en gekoppeld aan een versterking van de progressieve vleugels binnen de confessionele partijen tot een verdere uitbouw van de verzorgingsstaat. Anderzijds maakt de relatieve verzwakking van de positie van de confessionele partijen het de behoudende en gematigd/conservatieve delen van de confessionele maatschappelijke en politieke organisaties vrijwel onmogelijk vroegtijdig een contra-offensief tegen de expansieve ontwikkeling van de verzorgingsstaat en de daarmee gepaard gaande groei van de overheidsuitgaven in te zetten en een selectieve weg in te slaan. Ten derde speelt nog een aantal bijzondere karakteristieken van de confessionele ideologie en praktijk een rol: de invloed van corporatistische verhoudingen op de besluitvorming binnen de verzorgingsstaat, de confessionele oriëntatie op het gezinsinkomen, de idee van het 'rechtvaardige loon', en het 'zelfdoen' van de sociale partners, gekoppeld aan de 'open-eind' financiering.

De verklaring voor het specifieke karakter van de Nederlandse verzorgingsstaat, een 'reactieve transferstaat', en de neerwaartse spiraal waarbinnen deze vanaf het midden van de jaren zeventig gevangen raakt, sluit eigenlijk naadloos aan bij de verklaring voor de expansieve groei in de decennia daarvoor. De confessionele hegemonie gedurende de eerste decennia na de oorlog heeft feitelijk zowel de basis gelegd voor de expansieve ontwikkeling tot het midden van de jaren zeventig alsook voor de structurele problemen die sedertdien aan het licht treden. Waar subsidiariteit een verbetering en uitbreiding van de verzorgingsstaat in de eerste decennia na de oorlog mogelijk maakt, vormt dit principe tevens de basis voor de structurele zwakten van diezelfde verzorgingsstaat. Deze zwakten hebben vooral betrekking op het ontbreken van krachtige instituties en gevestigde praktijken inzake publieke interventies ter garantie van evenwichtige sociaal-economische en arbeidsmarktverhoudingen.

Literatuur

Brink, Johannes van den

- 1983 *Zoeken naar een 'heilstaat'. Opbouw, neergang en perspectief van de Nederlandse welvaartsstaat.* Amsterdam, Elsevier.

Duynstee, Frans

- 1966 *De kabinetsformaties 1946-1965.* Deventer, Kluwer.

Maas, Peter

- 1982 *Kabinetsformaties 1959-1973.* Den Haag, Staatsuitgeverij.

Therborn, Göran

- 1989 'Pillarization' and 'Popular Movements'. Two Variants of Welfare State Capitalism: The Netherlands and Sweden.' In: F. Castles (red.), *Comparative History of Public Policy.* Cambridge, Polity Press.

Wissen, Gerard van

- 1982 *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven.* Amsterdam, Rodopi.

Moeder in het gezin

De invloed van opvattingen over vrouwen op beleid en samenleving

Hillie van de Streek

VARA-voorzitter en sociaal-democraat Marcel van Dam publiceerde op oudejaarsdag 1992 in *de Volkskrant* zijn visie op de staat van de staat. Hij betoogde dat technologisering en individualisering de verhouding tussen de burger en de overheid zo wezenlijk hadden veranderd dat het de hoogste tijd werd dat de politieke partijen daaruit consequenties trokken. Er diende ruim baan te komen voor een geïndividualiseerde samenleving. Werd het niet tijd voor een basisinkomen voor iedereen, voor een ministelsel in de sociale zekerheid en voor de afschaffing van het kostwinnersbeginsel? Het artikel riep vooral van christen-democratische zijde reacties op. De CDA-wetenschappers Van Gennip en Jansen beschouwden Van Dams pleidooi voor individualisering als 'een strooptocht tegen het gezinsdenken', waarmee hij de PvdA-politiek op een dood spoor zette. Het gezin had naar hun mening volop toekomst. Ook de voorzitter van het CDA-Vrouwenberaad, T. Jongma-Roelants, mengde zich via *Trouw* in het debat. Zij koppelde het begrip individualisering als vanzelfsprekend direct aan de positie van vrouwen in het gezin. De 'soort individualisering' waar zij voor pleitte bestond uit een onderlinge verbondenheid, in het gezin in maximale vorm tot uitdrukking komend, samengaand met een 'veel mondiger, individueler rol van de vrouw daarin'. In deze zin begrepen zou individualisering eerder een redding dan een bedreiging van het gezin zijn.

Hoever mag de zelfstandigheid van individuele personen (zeg: vrouwen) binnen het gezin gaan, wil het gezin niet bedreigd worden? Het is een vraag waar het CDA en ook zijn voorgangers KVP, ARP en CHU al vanaf hun oprichting mee hebben geworsteld; zonder er, gezien het bovenstaande, ooit een afdoend antwoord op te hebben gevonden. In dit hoofdstuk zullen we de

verhouding tussen vrouwen en gezin in de christen-democratie en haar geschiedenis aan een nadere verkenning onderwerpen. Als centrale invalshoek hanteren we daarbij de volgende vraag: hoe heeft de Nederlandse christen-democratie de positie van vrouwen in haar opvattingen verwoord en welk stempel heeft dit gedrukt op het politieke beleid en op de samenleving? De reikwijdte van deze vraag strekt zich uit van het begin van de meningsvorming, rond 1890, tot de huidige stand van zaken.¹

Confessionele meningsvorming over de positie van vrouwen

Voor de vraag wanneer protestanten en katholieken zich voor het eerst diepgaand bezig gingen houden met de positie van vrouwen moeten we terug naar het einde van de negentiende eeuw, toen de sociale verhoudingen in Europa zich vanwege de industrialisatie in hoog tempo wijzigden. De problemen ten gevolge van de Industriële Revolutie waren van dien aard, dat tijdgenoten spraken van een 'sociale quaestie'. Volgens zowel katholieken als protestanten omvatte de sociale kwestie meerdere deelaspecten. Zo was er behalve een 'arbeidersvraagstuk' ook een 'vrouwenvraagstuk'. Met het laatste werd de vraag naar de 'juiste' plaats van vrouwen in de turbulente tijd van sociale verandering bedoeld. Paus Leo XIII vroeg zich in de eerste sociale encycliek, *Rerum Novarum*, in 1891 af waar die juiste plaats vanuit het katholicisme gezien nu precies was gelegen. Zijn antwoord was dat vrouwen 'van nature' een taak hadden in het gezin. Dat was de plaats die hen door God was toegedacht. Het werk in huis zou de 'waardigheid van het vrouwelijk geslacht' garanderen en 'van nature de opvoeding der kinderen en het geluk van het gezin' bevorderen. Vrouwen hoorden geenszins thuis in de fabriek. Ook vrouwen kregen hiermee dus een plaats in de katholieke sociale leer, op basis waarvan katholieken naar de uiteindelijke kerstening van de maatschappij moesten streven, zoals door Rutger Zwart in hoofdstuk 2 is uiteengezet.

Het Vaticaan voegde aan de natuurlijke positie van vrouwen in het gezin echter nog enkele andere accenten toe. Ten eerste werd de vrouw gezien als de onafscheidelijke echtelijke gezellin van de man. Met de schepping van Eva, de eerste vrouw, had God namelijk tevens het huwelijk ingesteld, waardoor een onverbreekbare band ontstond tussen man, vrouw en huwelijk. Leo XIII beschouwde het echtpaar Adam en Eva als het 'natuurlijke beginsel (...) van alle mensen', waaruit 'het mensendom zich in een onafgebroken reeks (moest) voortplanten' (*Arcanum* [1880] 1938:12). Naast de onverbreekbaarheid van het huwelijk ontwikkelde

zich ook de voortbrenging van kinderen tot een cruciaal aspect van de geloofsleer. De komst van kinderen vormde het belangrijkste doel van het huwelijk. Paus Pius XI legde in de encycliek *Casti Connubii* in 1930 het waarom daarvan uit. Naast het voortbestaan van de mensheid was de toename van het aantal gelovigen van belang, 'opdat het aan de eredienst van God en onze Verlosser gewijde volk met de dag moge toenemen'. De opvoeding van het nageslacht was inherent aan het moederschap. Aan de vader daarentegen behoorde de gezaghebbende autoriteit binnen het gezin. Hem was de vrouw gehoorzaamheid schuldig. Deze huiselijke orde was op gezag van God ingesteld. Voorts was er de dagelijkse levenservaring: overal ter wereld en in de geschiedenis zag men dat de man de drager van het gezag was. Zo sloten ervaring en bijbelse openbaring wonderbaarlijk op elkaar aan: God had het leiderschap van de man kennelijk zo bedoeld (Cathrein 1907:43-50; Mausbach z.j.:55-57).

Fundament

Nederlandse katholieke politici als J.P.J. Aengenent, P.J.M. Aalberse en C.P.M. Romme, richtten hun blik in de eerste helft van deze eeuw met graagte naar Rome. Zij beschouwden vooral encyclieken, maar ook andere geschriften van geestelijk leiders als fundamentele bouwstenen voor een katholiek politiek program. Ook voor het innemen van politieke standpunten omtrent vrouwen, huwelijk en seksuele normen vormde de kerkelijke leer voor de RKSP het enig juiste uitgangspunt. Dit fundament was in de eerste decennia van de twintigste eeuw vooral van belang bij het formuleren van een antwoord op de politieke eisen van de liberalen, de socialisten en de vrouwenbeweging. Deze groeperingen zetten zich in die jaren vooral in voor het recht van vrouwen op onderwijs, arbeid en individueel kiesrecht en de rechtspositie van de gehuwde vrouw. Als tegenwicht tegen deze 'linkse eisen' werden de RKSP, maar ook de ARP en (in mindere mate) de CHU uitgedaagd eigen alternatieven te ontwerpen. Over het algemeen keerden zij zich gebroederlijk tegen alles wat naar feminisme, individualisme of een door de confessionelen zo genoemd 'vals gelijkheidsstreven' zweemde. Daartegenover stelden zij een organische maatschappij-opvatting, waarin zij de waarde van het gezin als cruciaal fundament van de samenleving benadrukten. Vrouwen werden in de eerste plaats gezien als de verzorgende kern van het gezin en niet als individuele personen met een zelfstandige maatschappelijke positie.

De gerichtheid van de RKSP op de kerkelijke leer diende niet alleen als een tegenwicht tegen politieke tegenstanders. Ook leidde de partij er een politieke agenda uit af. In volgorde van prioriteit kan gezegd worden dat deze agenda voor de RKSP uit de volgende wensen bestond:

1. echtscheiding, geboortenregeling en buitenechtelijke relaties dienden bij wet verboden te worden;
2. gehuwde vrouwen dienden geweerd te worden van de arbeidsmarkt en hun positie als huisvrouwen en moeders beschermd;
3. de overheid diende gezinsvorming te stimuleren en het gezinsleven te beschermen, bijvoorbeeld door te streven naar gezinsinkomens, kinderbijslagregelingen, de bouw van grote huizen, en lagere belastingen en andere voordelen voor grote gezinnen;
4. de activiteiten van vrouwen buiten het gezin dienden zich te concentreren op onbetaald vrijwilligerswerk in de charitatieve sfeer, onderwijs, opvoeding en verpleging.

Naarmate de invloed van de RKSP in de loop van de jaren twintig en dertig toenam, nam ook de inzet voor de politieke realisering van deze wensen toe. Mede gesteund door de economische ontwikkelingen in het Interbellum wist de RKSP vooral de thema's vrouwenarbeid (2) en gezin (3) politiek sterk te profileren. Na de Tweede Wereldoorlog ging de KVP met name voort met het gezin in haar sociale en economische programapunten centraal te stellen.

ARP en CHU

Bovenstaand lijstje van politieke wensen gold niet voor de ARP en de CHU. Voor beide lagen de prioriteiten enkele nuances anders dan voor de katholieken, waarbij dan ook weer een onderscheid gemaakt moet worden tussen de ARP en de CHU. Voor de ARP zag het verlanglijstje er globaal als volgt uit, in volgorde van belangrijkheid:

1. gehuwde vrouwen dienden geweerd te worden uit functies in het openbare leven; zij hoorden niet thuis op de arbeidsmarkt, in de politiek, de wetenschap en in kerkelijke functies;
2. de bezigheden van vrouwen buitenshuis dienden zich te concentreren op sociaal werk, opvoeding, onderwijs en verpleging;
3. echtscheiding diende verboden te zijn. Geboortenregeling en buitenechtelijke relaties waren meer een zaak van de beide huwelijkspartners dan van de overheid. De overheid diende excessen op deze terreinen echter wel tegen te gaan;
4. de overheid diende geen bevolkingspolitiek te voeren. Wel was een zekere bescherming van het gezinsleven van overheidswege gewenst, bijvoorbeeld via gezinslonen en kinderbijslag.

De CHU profileerde zich op deze punten aanmerkelijk minder nadrukkelijk. Soms stemde de partij in met de antirevolutionaire opvattingen, soms ook

werd een meer liberale lijn gevolgd, die inhield dat mensen zelf over zaken als arbeid buitenshuis en gezinsvorming hadden te beslissen en niet de overheid.

De verschillen in prioritering zijn te herleiden tot verschillen in opvatting over de positie van vrouwen. We zagen hierboven hoe de katholieken de vraag naar de 'juiste' plaats van vrouwen in de turbulente tijd van sociale verandering aan het einde van de negentiende eeuw beantwoordden. Ook de protestanten bogen zich over 'het vrouwenvraagstuk'. Maar in tegenstelling tot de katholieken was het kader waarbinnen dit plaatsvond niet internationaal-, maar nationaal-kerkelijk. Voorts waren het met name de antirevolutionairen die zich met het thema inlieten, als aspect van de uitwerking van een algehele mens- en maatschappijvisie in de jaren van gereformeerde zuilvorming (ruwweg van 1870 tot 1920). De hervormden voelden veel minder sterk de behoefte maatschappelijke blauwdrukken uit te denken en ontwierpen ook over vrouwen geen concepten.

In gereformeerde kring waren het vooral geestelijk en politiek leiders als A. Kuyper, W. Geesink en H. Bavinck die de positie van vrouwen bij het licht van de bijbel diepgaand doordachten. Vanwege zijn grote invloed op het beleid van de ARP volgen we hier alleen de denkbeelden van Kuyper. Evenals de katholieken koppelde ook hij het vrouwenvraagstuk aan de sociale kwestie. En ook hij kwam op theologische gronden tot de conclusie dat de plaats van vrouwen als echtgenote en moeder in het gezin lag. De bijbel gaf volgens Kuyper duidelijk aan dat God bij de schepping een 'huwelijksordinantie' had ingesteld, waarbij het gezin de organische kiem van de samenleving vormde. Kuyper nam hiermee het gezin als basis voor zijn mens- en maatschappijvisie en niet de individuele personen die daarbinnen figureerden.

Werd de kiem van het gezin aangetast, dan zou dat onherroepelijk leiden tot desintegratie van de samenleving. Het gezin en de structuur ervan moesten zoveel mogelijk intact blijven. In het gezin heerste de ordening dat de man het hoofd was en de vrouw een aan hem ondergeschikte positie innam. De vrouw was immers niet de gelijke van de man. Zij was geschapen als zijn hulp, en niet tegelijk met de man maar na hem. Kuyper refereerde hier vooral aan Genesis 2:18 en 1 Timotheus 2:11-14. In het eerstgenoemde vers zegt God: 'Het is niet goed dat de mensch alleen zij: Ik zal hem eene hulpe maken, die als tegen hem over zij'. En Timotheus schreef: 'Doch ik laat de vrouw niet toe dat zij (...) over den man heersche, maar wil dat zij in stilheid zij. Want Adam is eerst gemaakt, daarna Eva'. Ook gebruikte Kuyper in navolging van Efeziërs 5:22-28 het beeld van de relatie van Christus tot zijn kerk als typering van de verhouding tussen de echtelieden: 'Gelijk de gemeente Christus onderdanig is, alzoo ook de vrouwen haren eigenen mannen in alles' (Bijbel, Statenvertaling 1908).

Niet alleen het gezin had zo zijn eigen interne ordening. Naast het gezin onderscheidde Kuypers ook andere organische kringen als de politiek, de wetenschap, en de arbeidsmarkt, elk met een eigen *soevereiniteit* of zeggenschap. Ter nadere afbakening van de positie van vrouwen bracht hij al deze soevereine kringen terug tot twee levenssferen, de particuliere en de openbare. Met de eerste sfeer gaf hij het domein van huis, haard en gezin aan, met de laatste alles wat daar buiten lag. Kuypers was van mening dat God vrouwen juist die talenten gegeven had die hen geschikt maakten voor de huiselijke sfeer. Mannen hadden eigenschappen die hen kwalificeerden voor het publieke domein. Vrouwen zouden het in het openbare leven afleggen tegen mannen en mannen op het privé-terrein tegen vrouwen. Beide seksen dienden zich derhalve tot hun eigen domein te beperken, dat kwam het beste overeen met Gods bedoeling met de schepping van man en vrouw (Kuypers 1914).

In tegenstelling tot de katholieke leer hechtte Kuypers een geringer waarde aan het voortbrengen van kinderen als doel van het huwelijk. Kinderen krijgen was geen plicht. Het was veeleer een zegen van God, waar de ouders dankbaar voor mochten zijn. Bovendien was de komst van kinderen een intieme gezinskwestie, waar de staat buiten diende te blijven. De overheid mocht zich alleen bemoeien met gezinszaken wanneer het gezin als kiem van de samenleving aangetast dreigde te worden. Zoals we in hoofdstuk 2 zagen, was het gezin immers een kring die in zichzelf soeverein was en niet onder het gezag van de staat, maar direct onder het gezag van God viel.

Invloed op beleid en samenleving

Voor de RKSP en de ARP zetten zich er in de eerste helft van deze eeuw voor in hun principes omtrent de maatschappelijke rol van vrouwen in overheidsbeleid gestalte te geven, al of niet met steun van de CHU. Dat lukte niet altijd. In deze paragraaf worden ter illustratie van de confessionele invloed op beleid en samenleving zowel een politiek strijdpunt belicht dat de confessionelen verloren als twee politieke programapunten besproken die zij met succes via wetgeving aan de Nederlandse samenleving hebben weten op te leggen. Het eerste betreft de invoering van het op individuele basis geschoorde algemeen vrouwenkiesrecht in de jaren 1917 en 1919; het tweede de beperking van de arbeid van (vooral gehuwde) vrouwen buitenshuis in de jaren twintig tot en met veertig en de gezinspolitiek in de jaren van 1930 tot medio 1960.

De invoering van het vrouwenkiesrecht (1917-1919)

Het vrouwenkiesrecht was één van de onderwerpen die in het begin van deze eeuw door de vrouwenbeweging op de politieke agenda kwamen, daarbij gesteund door liberalen en socialisten. Gezamenlijk opteerden zij voor de invoering van een algemeen kiesrecht voor volwassen mannen en vrouwen op individuele basis. Rond 1906 met deze eis geconfronteerd, bezonnen de confessionelen zich op een standpunt.

De ARP was vanaf haar ontstaan gekant tegen kiesrecht op individuele basis. De samenleving was organisch van karakter en dit diende in het kiesrecht tot uitdrukking te komen. Als alternatief voor het individueel kiesrecht ontwikkelde Kuyper daarom het gezinshoofdenkiesrecht. Dit betekende dat ieder gezinshoofd als afgevaardigde van zijn gezin bij de stembus optrad. Als gezinshoofden werden gehuwde mannen aangemerkt. In 1907 maakte de partij een principiële keuze voor deze kiesrechtvariant. Ten aanzien van het vrouwenkiesrecht werd een principieel afwijzende houding ingenomen. Vrouwen dienden zich op grond van hun door God gegeven taak in het gezin verre te houden van de politiek. Dat gold uiteraard voor gehuwde vrouwen, maar ook voor weduwen en ongehuwde volwassen vrouwen, oordeelde de ARP. Geen enkele vrouw hoorde thuis op het openbare terrein van de politiek.

De CHU maakte er een minder dogmatische controverse van. Een deel van de partij bekende zich tot de antirevolutionaire visie. De meerderheid echter vond dat vrouwen naast een gezinstak toch ook een maatschappelijke verantwoordelijkheid hadden. Bovendien sprak de bijbel zich niet letterlijk over vrouwenkiesrecht uit. Vandaar dat iedere CHU-politicus de vrijheid had naar eigen geweten over deze kwestie te beslissen.

Voor de RKSP daarentegen was het kiesrecht weer wel een kwestie van principiële aard, waarover bij voorkeur één lijn gevolgd diende te worden. Het vinden van deze ene lijn was een probleem. De paus had nooit een officieel kerkelijk standpunt over het kiesrecht afgekondigd. In plaats van bij het Vaticaan zocht de partijleiding daarom steun bij vooraanstaande Nederlandse geestelijken als Aengenent en Ch. Raaijmakers. Op hun advies koos de RKSP in 1908 voor het organische gezinshoofdenkiesrecht, met uitsluiting van vrouwen. Met deze keuze werd een andere opvatting in de partij genegeerd. Deze hield in dat individueel kiesrecht op basis van authentieke lijnen uit de katholieke traditie evenzeer te rechtvaardigen viel als organisch kiesrecht. Tot de aanhangers van deze mening behoorden onder meer vooraanstaande katholieken als het latere kamerlid J.R.H. van Schaik.

De ARP en de RKSP vonden elkaar in 1908 in het rechtse kabinet-Heemskerk (1908-1912). Voor beide partijen vormde dit kabinet het moment om de

kiesrechtkwesitie volgens confessioneel, organisch principe te regelen. Vrouwen zouden van het kiesrecht verstoken blijven. Toch lukte het Heemskerk niet zijn kiesrechtplannen te realiseren. Persoonlijke vetes en interne meningsverschillen binnen de coalitiepartijen ARP, RKSP en CHU maakten eensgezind optreden aangaande het kiesrecht onmogelijk. Met de verkiezingen van 1913 was de mogelijkheid tot invoering van het organisch kiesrecht definitief van de baan. Het vrijzinnig-democratische kabinet-Cort van der Linden (1913-1918) koos voor een algemene kiesrechtregeling op individuele basis en koerste daar in de oorlogsjaren succesvol op af. In 1917 legde het kabinet de Tweede Kamer een ingenieus compromisvoorstel tot Grondwetsherziening voor, waarbij de confessionele drie er baat bij hadden in te stemmen met de invoering van het actief kiesrecht van mannen en het passief kiesrecht, dat wil zeggen de verkiesbaarheid, van mannen zowel als vrouwen. Tegenover deze instemming stond dat een einde kwam aan de jarenlange schoolstrijd die rechts zeer aan het hart ging. In 1919 volgde in de Tweede Kamer het debat over het actief vrouwenkiesrecht. De instemming van de ARP-fractie met de kiesrechtvoorstellen van 1917 was in de partij op zo principiële bezwaren gestuit, dat de fractie zich in 1919 compromisloos tegen het stemrecht van vrouwen keerde. De CHU stemde verdeeld, terwijl de katholieken zich er unaniem voor uitspraken. De fractie liet haar principes voor het moment even los en koos op aandringen van de eerste katholieke minister-president, Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck, voor steun aan het regeringsbeleid.

Ook al bestond er binnen de ARP en de RKSP dus sterke sympathie voor een gezinshoofdenkiesrecht zonder vrouwen, het lukte niet dit verlangen politiek te realiseren. De belangrijkste oorzaken daarvan liggen in de onderlinge rechtse verdeeldheid binnen het kabinet-Heemskerk en de politieke situatie van 1917. Na jaren van links-rechtse polarisatie besliste de Tweede Kamer uiteindelijk ten gunste van het algemeen kiesrecht dat Nederland tot op heden kent. De CHU en de RKSP rouwden daar niet echt om. De ARP daarentegen betreurde het ten diepste dat 'goddeloze stromingen' als het liberalisme, socialisme en feminisme hadden gezegevierd. De partij haastte zich haar opvattingen over kiesrecht op zijn minst in de eigen gelederen toe te passen. In 1921 besloot de ARP zich te onthouden van het kandidaat stellen van vrouwen. De partij oordeelde dat God de vrouw in het algemeen een andere taak had aangewezen dan haar door toepassing van de verkiesbaarheid werd toegedacht. De ARP kwam niet eerder dan in 1953 op dit besluit terug. In 1963 nam de eerste antirevolutionaire vrouw in de Tweede Kamer zitting (Van de Streek 1988, 1992; zie ook hoofdstuk 5 van deze bundel).

Het weren van (gehuwde) vrouwen van de arbeidsmarkt

Het gezinshoofdenkiesrecht bleek dus politiek een onhaalbare zaak. Dit gold niet voor een ander rechts programmapunt, te weten het beperken van de beroepsarbeid van gehuwde vrouwen. Al vanaf het begin van de gedachtenvorming over de positie van vrouwen waren protestanten en katholieken het erover eens dat gehuwde vrouwen in het gezin thuis hoorden en dat het vrouwonwaardig was naast het gezin beroepsarbeid te verrichten. Zodra de kans zich voordeed namen de confessionelen het initiatief deze misstand te beteugelen. Eén van de eerste gelegenheden daartoe vormde, ook wat dit onderwerp betrof, het kabinet-Heemskerk. In de hoedanigheid van minister van Binnenlandse Zaken stelde Heemskerk voor alle ambtenaressen en onderwijzeressen bij huwelijk eervol ontslag te verlenen. De rechtervleugel in de Tweede Kamer omvatte op dat moment een meerderheid van zestig zetels, tegen veertig aan de linkerzijde. De kans was dus aanzienlijk dat het wetsvoorstel een parlementaire meerderheid zou behalen. Toch lukte dit Heemskerk niet. De voornaamste reden was dat CHU-fractie leider A.F. de Savornin Lohman het voorstel reeds ver voor de behandeling in de Tweede Kamer publiekelijk afwees. In 1910 schreef hij in *De Nederlander* dat zijn bezwaar niet was, dat gehuwde vrouwen niet thuis zouden horen. Integendeel, ook hij vond dat elke gehuwde vrouw een plicht tegenover haar gezin te vervullen had. Maar hij meende niet dat de overheid op dit punt dwingend moest optreden. Zulk opleggen van zedelijkheidsplichten vond hij 'door en door onchristelijk'. Een overheid had niet de roeping beginselen te propageren. Echtgenoten moesten in deze zelf de juiste weg weten. Na deze openbare verwerping van het wetsvoorstel door de invloedrijke christelijk-historische leider vertraagde minister Heemskerk de behandeling ervan. Tot een openbaar kamerdebat kwam het niet meer.

Confessionele dominantie

Na het kabinet-Cort van der Linden keerden de confessionelen in 1918 met een krappe, in 1922 met een ruime meerderheid in de Tweede Kamer terug. De bejaarde De Savornin Lohman verliet de politiek, waardoor de CHU onder leiding kwam van J. Schokking als nieuwe fractievoorzitter. Rechts zou van 1922 tot aan 1939 ononderbroken een meerderheidspositie van 58 tot 60 zetels innemen. Het duurde niet lang of ook het thema van de beperking van vrouwenarbeid was terug van weggeweest. In 1924 stelde het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck II het ontslag van huwende ambtenaressen aan de orde. Hoewel de economie in het begin van de jaren twintig een achteruitgang te

zien gaf, kwam de maatregel niet uit crisisoverwegingen voort. De gedachte dat de overheid het huwelijksleven had te eerbiedigen lag er aan ten grondslag. De minister sloot daarbij direct aan bij de beginselen van de rechtse partijen. Zowel de verkiezingsprogramma's van 1922 van de ARP en de katholieken als dat van de CHU onderstreepten het belang van het gezin als christelijke grondslag van de samenleving. Minister Ruijs kon in de Tweede Kamer dan ook rekenen op confessionele steun. Zijn partijgenote mevrouw S.C. Bronsveld-Vitringa beklemtoonde namens de katholieke fractie de noodzaak van de maatregel met voorop te stellen dat het doel van het huwelijk, zoals het door God was ingesteld, de vorming van een gezin was. Binnen het gezin was de man de aangewezen persoon om in het levensonderhoud te voorzien, de 'eerste en voornaamste taak' van de vrouw bestond uit het moederschap en de verzorging van het gezin. De overheid was verplicht het gezinsleven te beschermen, want was 'het heil van de maatschappij' niet afhankelijk 'van het gezonde gezinsleven' (Handelingen Tweede Kamer 1923-1924:799-801)? Ook de ARP-fractie vond dat de overheid de plicht had aan huwende vrouwelijke ambtenaren ontslag te verlenen, wanneer de overheid zelf het principe huldigde dat gehuwde vrouwen in het gezin thuishoorden. CHU-fractievoorzitter Schokking kon zich eveneens vinden in deze redenering. Dit gold echter niet voor zijn partijgenote C.F. Katz. Zij beriep zich op de mening van Lohman uit 1910. Met hem vond zij dat de overheid haar principes niet dwangmatig kon opleggen. Huwelijkspartners dienden zelf te beslissen of de vrouw al of niet ontslag nam bij huwelijk. Het was een minderheidsstandpunt. Afgezien van mevrouw Katz stemde de gehele rechterzijde in met de regeringsmaatregel. Liberalen en socialisten stemden *en masse* tegen.

De maatregel schiep een precedent. Inhoudelijk waren ARP, RKSP en CHU het vrijwel unaniem eens over het principiële belang van de beperking van de arbeid van vrouwen. Kort na de maatregel omtrent het ontslag van huwende ambtenaressen volgde een wetswijziging die de gemeenteraden de mogelijkheid verschaftte onderwijzeressen beneden de 45 jaar in geval van huwelijk te ontslaan. In 1934 werd deze maatregel op initiatief van de ARP omgezet in een verplichting. Ruim een jaar later kreeg de maatregel ook een katholieke *finishing touch*. De RKSP-fractie wist de Tweede Kamer te verenigen achter een amendement, dat het ontslag van alle gehuwde onderwijzeressen per december 1937 inhield. Dat deze beide initiatieven tamelijk geruisloos de Tweede Kamer passeerden hing mede samen met de diepe economische crisis die Nederland in de jaren dertig meemaakte. De crisis leidde tot een ongeken- de werkloosheid, die het draagvlak voor het weren van vrouwen van de arbeidsmarkt verbreedde. Onder de bevolking overheerste het gevoel dat de man als kostwinner meer recht had op werk dan een gehuwde vrouw, of

zelfs ook een ongehuwde vrouw. Met de verdieping van de crisis viel dan ook een verbreding van het overheidsingrijpen waar te nemen: ook de particuliere sector en ongehuwde vrouwen vormden in toenemende mate het object van overheidsbemoeienis. Het crisismotief vermengde zich moeiteloos met de principiële argumenten van de ARP en de RKSP. Beide partijen zagen de juistheid van hun beginselen bevestigd. Ook de CHU toonde zich in deze zware omstandigheden een warm voorstander van de beperking van vrouwenarbeid.

Maar de crisis luwde. Desondanks continueerden de ARP en de RKSP hun inspanningen. Namens het vierde kabinet-Collijn presenteerde minister Romme van Sociale Zaken in 1937 het voorstel alle arbeid van vrouwen buitenshuis te verbieden. Het voorstel werd door de RKSP en de ARP enthousiast ontvangen. De CHU daarentegen voelde zich er wat ongemakkelijk bij. Ging dit plan niet wat erg ver? De partij bezon zich op argumenten het te verwerpen. Deze waren spoedig voorhanden, want ook werkgevers, socialisten, liberalen, de vrouwenbeweging en CHU-ers met anti-katholieke sympathieën of herinneringen aan Lohman keerden zich er om diverse redenen tegen. Het verzet tegen het voorstel was zelfs zo massaal dat Romme het voorstel terugnam. De ARP- en RKSP-fracties in de Tweede Kamer bekritiseerden Romme hierop. Het ging om een principieel aspect van het kabinetsbeleid. De minister moest niet te vlot voor verzet uit de samenleving terugdeinzen.

Maar het verzet gaf aan dat het tij was gekeerd. Bovendien kwam aan de confessionele dominantie in de Tweede Kamer weldra een einde. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen de KVP en ARP geleidelijk aan van hun vooroorlogse bevlogenheid omtrent de beperking van vrouwenarbeid terug. De herziening van het standpunt werd versterkt door de conjuncturele omslag die een uitbreiding van werkgelegenheid veroorzaakte. Van gehuwde vrouwen werd nu verwacht dat zij in overleg met hun man beslisten of zij al of niet buitenshuis werkten. De opvatting dat werken niet bij de status van een gehuwde vrouw paste, bleef echter de regel. Alleen als er een urgente financiële reden bestond of de afwezigheid van de vrouw niet leidde tot verwaarlozing van het gezin was arbeid buitenshuis gerechtvaardigd.

Moeder in het gezin

Ondertussen zakte Nederland gestaag op de internationale ranglijst van buitenshuis werkende vrouwen. In Engeland bijvoorbeeld werkte na de oorlog ongeveer 20 procent van de gehuwde vrouwen buitenshuis, in de Verenigde Staten lag dat percentage rond de 35 procent. Nederland kende in 1947 tien procent vrouwen met een baan buitenshuis. In 1960 was dat percentage zelfs gedaald tot 7 procent (Dieteren 1987:195-196). Dit betekent dus dat in dat

jaar 93 procent van alle gehuwde vrouwen full-time huisvrouw was. De jarenlange confessionele inzet had er blijkbaar in belangrijke mate voor gezorgd dat de Nederlandse bevolking massaal tot de overtuiging was gekomen dat gehuwde vrouwen niet op de werkvloer hoorden, maar thuis. Vrouwen waren er voor de onbetaalde verzorging van het gezin, hun mannen voor de betaalde arbeid buitenshuis.

De nawerking van deze overtuiging is tot op vandaag in de samenleving traceerbaar. Dit viel bijvoorbeeld rond 1980 te merken toen er na lange tijd weer duidelijk van een economische crisis sprake was. De gedachte dat het ten eerste vrouwen waren die de arbeidsmarkt dienden te verlaten kwam toen weer boven. Vrouwen die wilden werken deden mannen oneerlijke concurrentie aan, want de man was immers de kostwinner; vrouwen verdienden slechts bij. Daarnaast is de onbetaalde arbeid in het gezin nog altijd overwegend een zaak van vrouwen. Met steun van overheidswege zetten vrouwenorganisaties en emancipatiewerkers zich heden ten dage tot het uiterste in mannen achter het aanrecht te krijgen. Het kost ze moeite. Zo werd in 1991 een op jongens gerichte campagne tot zorgzelfstandigheid, waarin iedere vent werd opgeroepen zijn eigen overhemd te strijken, afgeblazen. Tot een herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid is Nederland niet zomaar bereid. Een derde erfenis tenslotte ligt in de omvang van de banen van vrouwen. Meer dan in de landen om ons heen werken Nederlandse vrouwen in deeltijd. Begonnen als 'het baantje er naast', heeft het werken in deeltijd in Nederland sinds de jaren zeventig een enorme vlucht genomen. Momenteel is zelfs een door vrouwen gestarte discussie gaande over het recht op deeltijdarbeid. Opmerkelijk is voorts dat deeltijdarbeid van vrouwen nog altijd meer geaccepteerd wordt dan van mannen. Zien we hier niet hoe onze invulling van het begrip 'werk' nog altijd gekleurd is door de betekenis die daar met name door de confessionele politiek in deze eeuw aan is gegeven?

Binnen het CDA is de erfenis van het verleden vooral zichtbaar aan de partijbreed en van oud tot jong gedeelde notie van de keuzevrijheid van beide huwelijkspartners de arbeidsmarkt te verlaten ten behoeve van de zorg voor kinderen (Van Reisen 1993). Op de buitenwacht wekt deze notie veelal de indruk dat het er om gaat gehuwde vrouwen de kans te bieden hun betaalde baan te onderbreken voor de opvoeding van kinderen. Gezien de hierboven beschreven geschiedenis van het CDA is deze indruk volstrekt begrijpelijk. De partij heeft een verleden als het om vrouwen en arbeid gaat.

Keuzevrijheid zal in de nabije toekomst ongetwijfeld hoog in het christendemocratische vaandel blijven staan. Maar delen andere partijen deze notie ook? Voert het CDA op dit punt niet inmiddels een achterhoedegevecht? Immers, in 1989 stemde de Tweede Kamer er mee in dat meisjes van 18 jaar

vanaf 1990 geacht worden *economisch zelfstandig* te zijn, dus in principe in hun eigen levensonderhoud moeten kunnen voorzien. Thuis blijven mag alleen als er kinderen onder de 12 jaar te verzorgen zijn. Daarna volgt een sollicitatieplicht. Sinds 1989 is de werkloosheid echter toegenomen, met als gevolg dat onder meer de haalbaarheid van volledige werkgelegenheid wordt betwijfeld. Gezien deze ontwikkeling is het aantrekkelijker maken van betaalde arbeid door beide partners in deeltijd, gecombineerd met een evenwichtiger taakverdeling thuis nu economisch van meer belang dan ooit. Van een achterhoedegevecht van het CDA is daarom geenszins sprake. Dat wil zeggen: mits de partij de notie van keuzevrijheid nadrukkelijker dan tevoren van de toevoeging *m/v* voorziet. Het CDA heeft de geschiedenis op dit punt tenslotte tegen zich. Onder voorwaarde dat de partij overtuigend aantoont dat zij keuzevrijheid voor vrouw en man beiden bedoelt, zal het CDA erin kunnen slagen opnieuw de toon aan te geven. Alleen dan is de partij voor de andere grote partijen en de vakbeweging geloofwaardig. Want ook zij beschouwen een trend in de richting van een herverdeling van taken en onderlinge keuzevrijheid van beide partners als een belangrijke bijdrage aan een flexibeler arbeidsmarkt. Zo heeft een oud idee in gemoderniseerde vorm weer een heel dynamische toekomst. Moeder in het gezin of vader in het gezin, dat is voor leidinggevende christen-democraten langzamerhand het principiële probleem niet meer. Zolang *het gezin* maar blijft.

Gezinspolitiek (1930-1960): een katholieke initiatief

Ter illustratie van de confessionele invloed op beleid en samenleving verdient nog een laatste politiek strijdpunt de aandacht, te weten de gezinspolitiek. Zoals gezegd hechtten de katholieken vanaf paus Leo XIII grote waarde aan gezin en huwelijk. Deze waardering kreeg in december 1930 een nieuwe impuls met de encycliek *Casti Connubii* over het christelijk huwelijk. In de encycliek benadrukte paus Pius XI de noodzaak tot een herwaardering van gezin en huwelijk. Beide werden van diverse kanten bedreigd: geboortenbeperking, de 'valse emancipatie der vrouw', echtscheiding, dit alles leidde tot een 'ongehoorde ontwrichting' van het gezin. De paus reikte in *Casti Connubii* tal van voorstellen aan tot herstel van het gezin. Allereerst moesten de gelovigen terugkeren tot de katholieke leer. Daarnaast pleitte de paus voor zulke economische en sociale verhoudingen dat 'alle huisvaders' het nodige konden verdienen om zichzelf en hun vrouw en kinderen overeenkomstig hun stand te onderhouden. De RKSP aarzelde geen moment de oproep van de paus te operationaliseren in een politiek program van 'gezinspolitiek'. Reeds op de RKSP-voorjaarspartijraad van 1931 vond met de encycliek in de hand een

inventarisatie van gebieden plaats waarop deze politiek betrekking zou kunnen hebben. Vooropgesteld werd dat de overheid tot taak had 'rechtstreeks' in het gezin in te grijpen. 'De gezonde opvatting over het gezin' mocht niet verloren gaan. Want daardoor zou het 'geluk der burgers' en het 'heil van den Staat' worden ondergraven (Maenen 1931:101). Tot de aandachtsvelden van de gezinspolitiek werden onder meer de woningbouw gerekend, de loonvorming op basis van het kostwinnersprincipe en een stelsel van toeslagen op de lonen in de vorm van bijvoorbeeld kinderbijslag. Ook viel het huishoudonderwijs aan meisjes ter voorbereiding op hun taak als moeder eronder, evenals de beperking van (fabrieks)arbeid van vrouwen.

Met de thema's kinderbijslag, loonvorming en gezinspolitiek slaagde de RKSP erin de politieke agenda van de jaren dertig en later in belangrijke mate te bepalen. Dit begon reeds bij de verkiezingen van 1933, waarbij de gezinspolitiek het motto werd waaronder de partij campagne voerde. Het onderwerp sloeg niet alleen bij de katholieken aan. Ook de ARP sprak zich in haar verkiezingsprogram van 1937 uit voor een versterking van het christelijk huwelijks- en gezinsleven. De CHU trok zich in de zomer van 1936 ter bespreking van het thema op de Veluwe heide terug en besloot eveneens huwelijk en gezin in het program van 1937 extra aandacht te schenken.

Het concept moest echter eerst diepgaand worden doordacht, voordat het rijp was voor daadwerkelijk politiek beleid. Ook waren de jaren dertig geen goed moment voor geldverslindende vernieuwingen. De crisis vergde alle politieke aandacht op. De katholiek Romme gaf als minister van Sociale Zaken in de jaren 1937-1939 als eerste uitvoering aan een cruciaal aspect van de gezinspolitiek door de grondslag te leggen voor een wettelijke kinderbijslagregeling. De regeling zelf werd tijdens de bezetting ingevoerd. De formulering van andere gezinspolitieke beleidsvoorstellen moest wachten tot na de Tweede Wereldoorlog.

Als gevolg van de oorlog nam de belangstelling voor gezinspolitiek overigens alleen maar toe. Oorlog en bevrijding zorgden voor een sterke toename van het aantal scheidingen, ongehuwde moeders, buitenechtelijke kinderen en geslachtsziekten. Vooral de KVP zag hierin de noodzaak van een herstel van het gezin bevestigd. De partij ging de eerste naoorlogse verkiezingen dan ook in onder het motto 'Gezond gezin, gezond volk' (Vossen 1990:27). Maar ook andere partijen als de ARP, de CHU, de VVD en de PvdA waren eensgezind van mening dat er iets gedaan moest worden. Zo signaleerde een PvdA-parlementariër in 1948 dat iedere maatschappelijk werker wist dat één van de meest 'ontbindende factoren in ons volksleven is het te kort schieten van de vrouw in haar taak, die zij heeft ten aanzien van haar gezin'. Naar zijn mening moest de regering meer aandacht geven aan de huishoudelijke scholing van meisjes. De regering aarzelde niet daartoe vervolgens te besluiten (Vossen 1990:25).

De maatregelen tot herstel van het 'gezonde gezin' concentreerden zich in de naoorlogse jaren globaal op twee sporen: de ontwikkeling van een maatschappelijk welzijnsbeleid en een uitgebreid stelsel van sociale voorzieningen. Bij de uitwerking van deze sporen in de jaren vijftig en zestig werd het gezinspolitieke uitgangspunt echter ongemerkt vervangen door de wens een verzorgingsstaat op te bouwen, waarin welvaart en welzijn voor alle mensen waren gegarandeerd. Het eerste spoor kreeg onder meer vorm in het maatschappelijk werk, bureaus voor levens- en gezinsmoeilijkheden, de zorg voor 'onaangepaste' gezinnen en de gezinsverzorging. Het in 1952 opgerichte ministerie van Maatschappelijk Werk coördineerde deze activiteiten. Elf jaar lang zwaaide een katholieke bewindspersoon er de scepter (Bussemaker 1992:221). De tweede pijler van het regeringsbeleid bestond uit een stelsel van sociale zekerheid dat de gehele beroepsbevolking omvatte. Het vorige hoofdstuk ging reeds uitgebreid in op de invloed van vooral de KVP op dit vlak. Uitgangspunt bij vrijwel alle voorzieningen was het kostwinnersprincipe. De uitkeringen moesten de kostwinner in staat stellen zijn plicht als inbrenger van het inkomen na te komen. De man was dan ook in bijna alle gevallen de ontvanger van een uitkering (Bussemaker 1992:221). Daarnaast werden ook de wetgeving op het gebied van de pensioenen, en het fiscale en inkomensbeleid volledig afgestemd op de rolverdeling dat de man werkte en zijn vrouw niet. Het stelsel functioneerde uitstekend voor zolang deze rolverdeling in stand bleef en Nederland zich weinig aantrok van internationale verdragen.

Maar in de jaren zeventig werd duidelijk dat het sociale stelsel geen eeuwigheidswaarde had. Mede dankzij de democratiseringsbeweging en de tweede feministische golf van het einde van de jaren zestig werden mensen zich bewust van het gegeven dat niet ieder individu in de welvaartsstaat gelijk behandeld werd. Vooral vrouwen eisten hun rechten op. De bewustwording bereikte ook de politiek. In 1974 nam de regering de eerste stap tot het voeren van een vrouwenemancipatiebeleid. Een tweede, concreter teken van verandering was dat de Tweede Kamer na vele jaren in 1975 besloot een *Wet gelijk loon voor vrouwen en mannen* aan te nemen. De wet gaf vrouwelijke werknemers recht op hetzelfde loon als mannelijke werknemers voor arbeid van gelijke waarde. 1975, het jaar van de vrouw, vormde een verdere stimulans tot verandering. Adviezen en nota's verschenen, in 1977 gevolgd door een staatssecretaris voor emancipatiebeleid.

De erfenis van het op het kostwinnersprincipe gebaseerde sociale en fiscale stelsel kan nauwelijks worden overschat. Vooral de jonge generatie CDA-ers is zich van deze nalatenschap bewust. Zo constateerde het CDJA in het najaar van 1993 dat betaalde arbeid van een partner nu nog vaak belemmerd wordt door allerlei regelingen die gericht zijn op de ondersteuning van het éénverdiener-

gezin'. Dat was een probleem, want de nieuwe generatie diende gestimuleerd te worden tot het 'gedeeld verrichten van betaalde arbeid'. Iedereen werd volgens de jongeren zelf geacht in een inkomen te voorzien (Van Reisen 1993). De gedachte van het gezin als hoeksteen is inderdaad in tal van regelingen verankerd. Te denken valt bijvoorbeeld aan regels als de overheveling van de basisaftrek in de belastingen en meeverzekeringsmogelijkheden. Het is uitermate ingewikkeld de sociale en fiscale regelingen te ontdoen van hun éénverdieners-karakter en het individu als nieuwe rekeneenheid in de wetgeving te introduceren. Dat weten ook de politieke partijen. Zij discussiëren hier ondertussen al jaren over. De VVD koos in 1991 voor een volledige verzelfstandiging van rechten en plichten naar het individu. Bij belastingheffing noch uitkeringsrecht mag er van de VVD rekening gehouden worden met de financiële omstandigheden van de partner. Weg met gezinstoeslagen, voetoverhevelingen en wat dies meer zij, aldus partijleider F. Bolkestein. Ook de PvdA neigt in de richting van individualisering, mits geleidelijk voor de nieuwe generaties ingevoerd. D66 kiest hier eveneens voor, gezien zijn verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1994. De democraten willen het thuiszitten van de vrouw niet langer subsidiëren.

En het CDA? Deze partij heeft sinds de jaren zeventig een ontwikkeling doorgemaakt van het traditionele gezinsideaal van de drie fusiepartijen naar een 'relationeel mensbeeld', en probeert nu vanuit deze visie de 'draagkracht van het huishouden' als principe overeind te houden, daarbij tevens ruimte latend voor het individu (het woord *gezin* wordt in het CDA opmerkelijk genoeg vermeden). De exercitie heeft veel weg van een Sisyfusarbeid, die nog jaren kan doorgaan. Wellicht valt vanuit Europa op termijn verlossing te verwachten. Aanpassing aan in de EG geldende regelingen zou een extern argument kunnen vormen om de christen-democraten over de streep te trekken in de richting van een meer geïndividualiseerd sociaal en fiscaal stelsel, zoals de VVD, de PvdA, D66 en zelfs het CDJA inmiddels voorstaan. De tijd is daar dat het CDA op zoek gaat naar een elegante uitweg uit een achterhoedegevecht.

'De vrouw als mens'

De hierboven gesignaleerde ontwikkeling binnen het CDA van het oude gezinsideaal naar een relationeel mensbeeld vraagt om uitgebreidere aandacht. Is de visie op vrouwen in dit concept wezenlijk veranderd, of worden vrouwen als het erop aankomt nog steeds gezien als moeders in het gezin? Voor het antwoord op deze vraag moeten we terug naar het moment waarop het

gezinsideaal zich enigszins begon te wijzigen, in de loop van de jaren zestig. In de wijziging bleef de positie van de vrouw als niet werkende echtgenote die de zorg had voor opvoeding en huishouding gehandhaafd. De moderne gehuwde vrouw nam echter wel een minder beperkte plaats in: steeds meer werd zij gezien als gelijkwaardige, complementaire partner van haar echtgenoot die behalve het gezin ook een taak had in de samenleving. Deze visie kwam bijvoorbeeld tot uitdrukking in het invloedrijke katholieke rapport *Welvaart, welzijn en geluk*, dat tussen 1960 en 1965 in verschillende delen verscheen. De tweede feministische golf riep onder confessionele vrouwen op het punt van de maatschappelijke participatie herkenning op. De feministische eisen werden vooral geïnterpreteerd als een pleidooi voor een bijdrage van vrouwen op alle terreinen van de samenleving. Vrouwen waren anders, zij hadden een eigen geluid te laten horen. Vrouwen dienden zichzelf te ontdekken als volwaardig deelnemer aan het maatschappelijk leven. Ze moesten leren hun talenten te benutten, zelfstandig na te denken en eigen verantwoordelijkheid te dragen (Bussemaker 1992:234; *De vrouw als mens*:1, 10-11). Het bewustwordingsproces dat hiermee onder vrouwen in de CHU, maar ook in de KVP en de ARP op gang kwam viel samen met de vorming van het CDA. De vrouwen uit de drie fusiepartijen vonden elkaar sneller dan de partijen zelf en richtten in 1973 het CDA-Vrouwenberaad op. Het beraad gaf hen de ruimte zich vanuit christen-democratisch gezichtspunt te bezinnen op de veranderende positie van vrouwen in gezin en samenleving. Als eersten stelden zij de positie van het gezin ter discussie, in het begin van de jaren tachtig gevolgd door de thema's emancipatie en individualisering. De discussies leidden tot botsingen tussen het Vrouwenberaad en de partij. Het beraad wilde dat de vrouw *als mens* gezien werd en niet langer uitsluitend beoordeeld op haar functie in het gezin. Voorzitter Riet ten Hagen hierover op 17 maart 1984, in een interview met *Hervormd Nederland*: 'De vrouw heeft meer mogelijkheden in zich. Maar als we dit 'individualiseren' noemen, waarmee we bedoelen dat de vrouw ook als persoon in beeld komt en niet alleen als moeder en huisvrouw, roept het hele CDA: Foei, schande, wat liberaal, wat egoïstisch, dat leidt tot alleen met jezelf bezig zijn'. Bert de Vries, Ruud Lubbers, Steef Weijers en al die andere 'mannenpolitici' moesten de vrouw eindelijk eens als mens gaan zien. De oproep van het Vrouwenberaad vond na aanvankelijke weerstand gehoor. Het CDA ontwikkelde een mensvisie, waarin de individualiteit van mensen een plaats kreeg. 'Teder mens is in de samenleving gesteld als verantwoordelijk persoon, niet alleen verantwoordelijk voor zichzelf, maar ook voor de medemens en de ontwikkeling van de samenleving', stelde het *Program van Uitgangspunten* in 1980. In 1983 plaatste het CDA ook het thema emancipatie in het licht van de persoonlijke verantwoordelijkheid. Emancipatie

moest nadrukkelijk niet gezien worden als 'belangenbehartiging', aldus een in dat jaar aangenomen resolutie. Emancipatie was 'de uitdrukking van wat mensen rechtens toekomt; het kunnen toegroeien naar een levensvulling in verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap, waarop iedereen persoonlijk wordt aangesproken en daardoor tot zijn recht kan komen'.

Sinds de discussies over gezin en emancipatie werden vrouwen in de christen-democratische mensvisie dus niet langer primair gezien als moeders in het gezin. Maar met de erkenning van de vrouw als een persoon met eigen verantwoordelijkheden en rechten waren de problemen natuurlijk niet opgelost. Nu kwam het op de realisering aan. Hoe moest de nieuwe benadering in het fiscale, sociale en inkomensbeleid tot uitdrukking worden gebracht? Zeker als een andere belangrijke waarde van de christen-democratische mensvisie, te weten de erkenning van de onderlinge verbondenheid van mensen die ervoor kiezen in één samenlevingsverband te leven, eveneens gehonoreerd diende te worden? Het dilemma heeft het CDA tot op heden beziggehouden, en dreigt – zoals we zagen – te verworden tot een Sisyfusarbeid. Het in het begin van dit hoofdstuk gememoreerde debat is een recente uiting van het dilemma, met schijnbaar tegenstrijdige krantekoppen als 'CDA houdt gezin vast en laat individu vrij' of 'Individualisering is eerder redding dan bedreiging gezin'. De kersverse politiek leider E. Brinkman wekt echter de indruk de knoop te willen doorhakken voordat hij het Catshuis betreedt. Onder het motto 'Ik wil niet terug naar 1950 Alblasserwaard, wel vooruit naar 2000' sprak hij zich op het CDA-congres van mei 1993 uit voor het verzelfstandigen van rechten van burgers in de sociale zekerheid, de subsidies en het belastingstelsel. Hij maakte hiermee een verrassende opening voor het afschaffen van de voordelen van kostwinners. Hoe bestendig zijn daadkracht is, zal in de kabinetsperiode 1994-1998 moeten blijken. Zijn voorstel was in elk geval met zoveel mitsen en maren omkleed dat 'we niet te snel moeten aannemen dat over pakweg tien jaar alles anders is'. Een van de 'mitsen' was dat de handhaving van de keuzevrijheid tussen betaald werk buitenshuis en onbetaald werk thuis niet in het gedrang mocht komen. Mede gezien zijn verwijzing naar het vroegere gereformeerde leven kan Brinkman met deze uitlating alleen maar de keuzevrijheid van gehuwde vrouwen hebben bedoeld. 1950 Alblasserwaard laat zich kennelijk niet zo gemakkelijk uit het geheugen wissen.

Slot

Het grootste deel van de 20e eeuw hebben het CDA en zijn voorgangers vanuit de overtuiging gehandeld dat de plaats van vrouwen allereerst in het gezin en daarmee verwante sectoren was gelegen. Vrouwen van welke huwelijkse staat dan ook werden voornamelijk gezien als moeders of potentiële moeders, wier thuis-haven uit het gezin bestond. Deze opvatting ontwikkelde zich vooral in de RKSP en KVP, maar ook in de ARP tot een diepgekoesterd partijprincipe en trekt ook nu nog haar sporen in het CDA. In de jaren zestig en zeventig vond een aanzet plaats tot verandering van het vrouwbeeld, te beginnen bij de confessionele vrouwen zelf. Zij ontdekten naast moeders ook zelfstandige *individuen* te zijn, met een eigen inbreng in de maatschappij. De vorming van het CDA in de jaren zeventig bevorderde de totstandkoming van nieuwe opvattingen over de positie van vrouwen sterk. Het beeld van vrouwen als huismoeders maakte plaats voor de opvatting van vrouwen als individuen met eigen rechten en plichten. Dit geïndividualiseerde vrouwbeeld heeft vanaf het midden van de jaren tachtig in het CDA terrein gewonnen, ten koste van de traditionele visie.

De confessionele partijen hebben deze eeuw op diverse beleidsgebieden geprobeerd hun principes over vrouwen politiek gestalte te geven. In dit hoofdstuk zagen we daarvan drie illustraties, het kiesrecht, de arbeidsmarkt en de opbouw van de welvaartsstaat. Wat het kiesrecht aangaat, slaagden de partijen er niet in hun organische kiesrechtconcept, waarin vrouwen het kiesrecht ontbeerden, aan de samenleving op te leggen. Op dit vlak bleef hun maatschappelijke invloed derhalve beperkt. Alleen in de eigen partijen werkte de geringe rol die vrouwen in de politiek werd toegedacht door. Het lidmaatschap en de kandidaatstelling van vrouwen werd niet of nauwelijks gestimuleerd, laat staan dat vrouwen daar zelf interesse in hadden. Zoals ook in hoofdstuk 5 reeds bleek, was de deelname van vrouwen tot ver in de jaren zeventig van ondergeschikt belang. Met de vorming van het CDA trad in deze houding echter verandering op. Geconstateerd werd dat de partij qua vrouwelijk ledental (23 procent) en vrouwelijke representatie in het openbaar bestuur (gemiddeld ruim 20 procent) ver achter liep op de andere grote partijen. Het CDA probeert nu met een doelgericht positieve-actiebeleid deze erfenis uit het verleden weg te werken. De verkiezingen van 1994 moeten bijvoorbeeld resulteren in 33 procent vrouwelijke afgevaardigden in de Tweede Kamer, het Europese Parlement en de gemeenteraden.

In tegenstelling tot het kiesrecht hebben de confessionele drie de opvatting dat vrouwen als moeders in het gezin thuis hoorden wel succesvol vorm weten te geven op de overige twee besproken gebieden. Na de Tweede Wereldoorlog werden zij daarbij gesteund door de sociaal-democratie. De invloed van deze

seks-bepaalde politiek op de samenleving is vandaag de dag nog sterk aanwezig. In de eerste plaats is dit te zien aan de deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt. Het is nog maar sinds kort dat Nederland zich op dit punt met de andere landen in de EG kan meten. Lang heeft ons land in het gezelschap van het katholieke Ierland in de onderste regionen van de EG-ranglijst van werkende vrouwen vertoefd. Ook al is de arbeidsparticipatie van vrouwen dus toegenomen, toch stromen vrouwen moeizaam door naar hogere functies en werken de meesten van hen in deeltijd. Vrouwen horen blijkbaar nog altijd een beetje thuis. Deze gedachte is zo ingeburgerd in de Nederlandse samenleving, dat de regering zich in de jaren negentig uit oogpunt van emancipatiebeleid genoodzaakt ziet hier op te treden. Van overheidswege wordt een herverdeling van taken thuis gepropageerd en wordt meisjes economische zelfstandigheid verleend. Dit laatste houdt in dat zij in een eigen inkomen moeten voorzien, ongeacht hun huwelijkse staat. De geschiedenis kan soms ironisch zijn: de arbeid buitenshuis die de confessionele drie in het Interbellum aan vrouwen verboden, wordt nu met steun van het CDA juist van hen gevraagd.

In de tweede plaats is de invloed van de seks-bepaalde politiek op de samenleving sterk aanwezig in het huidige sociale en fiscale stelsel. De gezinspolitiek en het daarmee samenhangende kostwinners-principe heeft grote invloed gehad op de totstandkoming van de welvaartsstaat. Nu deze aan herziening toe is en de positie van vrouwen in gezin en samenleving is veranderd, blijkt eigenlijk pas waaruit die invloed bestaat. Diverse regelingen gaan uit van het éénverdienersgezin. De maatschappelijke voorkeur daarentegen gaat momenteel overwegend uit naar regelingen die mensen als individu benaderen en niet vanuit hun positie in het gezin. Het CDA komt hier gezien zijn geschiedenis in een moeilijk parket. Enerzijds wil de partij de gezinsbenadering handhaven, modern vormgegeven in een relationele mensvisie. Welke plaats de *vrouw* binnen de *tweere relatie* inneemt, werkend of niet werkend, is in deze visie secundair. Aan de andere kant begrijpt de partij dat mensen individuele rechten hebben en wil zij ook dat honoreren. Het CDA streeft hiermee naar een combinatie waarvan ondertussen vast staat dat deze politiek nauwelijks te realiseren is. Nu VVD, PvdA en D66 alledrie gekozen hebben voor de individualiseringsvariant staat het CDA in zijn streven vrijwel alleen. Politiek leider Brinkman liet op het CDA-congres van 1993 weten wel mee te willen in de richting van de individualisering. De kans bestaat echter dat het CDA-electoraat deze stap interpreteert als een verloochening van diepgewortelde waarden en normen omtrent het gezin en de rol van vrouwen daarin. Daarom omkleedt Brinkman zijn koerswijziging vermoedelijk met zoveel mitsen en maren dat hij zijn kiezerscorps gerustgesteld weet. Principes kunnen immers niet zonder slag of stoot opzij gezet worden. Dat *weet* een christen-democratisch partijleider.

Literatuur

- Akker, P. van den en P. Cuyvers
1993 'Het gezin is een serieus debat waard.' *de Volkskrant*, 19 februari.
- Arcanum* [1880].
1938 *Encycliek van Paus Leo XIII over het christelijk huwelijk*. Hilversum, Gooi en Sticht.
- Bijbel*
1908 (Statenvertaling) Amsterdam, Nederlandsch Bijbelgenootschap.
- Blom, J.C.H.
1993 'Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing. Enkele beschouwingen over veranderende opvattingen over de vrouw in Nederland sinds de jaren dertig.' *BMGN*, 108, 1.
- Bussemaker, J.
1992 'Welvaart, welzijn en sekse. Grondslagen van de verzorgingsstaat.' *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 50, 13, 2.
- Casti Connubii* [1930].
1955 *Encycliek van Paus Pius XI over het christelijk huwelijk*. Hilversum, Gooi en Sticht (vijfde druk).
- Cathrein s.j., V.
1907 *Het vrouwenvraagstuk*. Leiden, Futura (oorspronkelijk in 1900 als artikelenreeks verschenen in: *Stimmen aus Maria Laach*).
- Dam, Marcel van
1992 'De staat van de staat.' *de Volkskrant*, 31 december.
- De vrouw als mens
1984 *De vrouw als mens. Een bundel inleidingen, artikelen en interviews van mevr. mr. H.Th. ten Hagen-Pot tijdens haar voorzitterschap van het CDA-Vrouwenberaad van 11 oktober 1980 t/m 10 december 1984*. Den Haag, CDA-Vrouwenberaad.
- Dieteren, F., E. Kloek en A. Visser
1987 *Naar Eva's beeld. De geschiedenis van de vrouw in de Europese cultuur*. Amsterdam, Elsevier.
- Gennip, J.J.A.M. van en J. Jansen
1993 'Met strooptocht tegen gezinsdenken zet Van Dam PvdA op dood spoor.' *de Volkskrant*, 6 februari.
- Handelingen*
1923-24 *Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal*
- Jongma-Roelants, T.
1993 'Individualisering is eerder redding dan bedreiging gezin.' *Trouw*, 19 februari.
- Katholieke Raad van overleg voor sociaal-economische aangelegenheden
1963 *Welvaart, welzijn en geluk. Een katholiek uitzicht op de Nederlandse samenleving*. Hilversum.

- Kuyper, A
1914 *De eerepositie der vrouw*. Kampen, Kok.
- Maenen, J.H.
1931 *Gezin en overheid. Beschouwingen over enkele onderdeelen van de taak van de Overheid ten opzichte van het Gezin*. 's Hertogenbosch, Teulings' Uitgevers Maatschappij.
- Mausbach, Joseph
1931 *Het standpunt der vrouw in de maatschappij, eene toepassing der katholieke leer op het vrouwenvraagstuk*. Leiden, Futura.
- Reisen, Fons van
1993 'Individualisering en arbeidsparticipatie.' *CD-Actueel*, 11 september.
- Rerum Novarum*
1891 *Encycliek van Paus Leo XIII. Over den toestand der werklieden*. Leiden, Centraal Bureau van de Katholieke Sociale Actie.
- Resolutie
1983 *Resolutie Emancipatie*, aangenomen op de CDA-partijraad van 28 mei 1983 te Hilversum.
- Streek, H. van de
1988 'Politieke emancipatie van vrouwen in de ARP, 1917-1953.' *Utrechtse Historische Cahiers*, 9, 1.
1992 'Het vrouwenkiesrecht als ideologische breuk? ARP, CHU en RKSP in het Interbellum.' *Spiegel Historiae*, 27, 6.
- Vossen, H.
1990 'Geslachts- en gezinspolitiek. Een aanzet tot herschrijving van de politieke geschiedenis van 1945-1955.' In: S. Leydesdorff e.a., *Vrouwengeschiedenis. 8 essays*. Tilburg, Instituut voor Toegepast Historisch Onderzoek.

Noot

1. Een opmerking over het gebruik van de begrippen 'confessionelen' en 'christen-democratie' in dit hoofdstuk: met de term 'confessionele' of 'rechtse' partijen worden hier de ARP, de CHU, de RKSP en haar opvolger de KVP bedoeld. Het woord 'christen-democratie' zal worden gehanteerd vanaf het jaar 1972. De reden is dat vanaf dat jaar sprake was van dusdanige samenwerking tussen de vroegere confessionele drie in een nieuwe richting, dat van 'christen-democratische' partijvorming gesproken kan worden.

Hoofdstuk 11

Een strijd van successen en mislukkingen

Christen-democraten en vernieuwing van grondrechten in de grondwet (1945-1983)

Jan Pelle

De herziening van de Nederlandse Grondwet in 1983 was bijzonder. Voor het eerst sinds 1814, toen het einde van de Franse overheersing werd bezegeld met een nieuwe Grondwet, vond tien jaar geleden een algehele herziening plaats. Vooral op het gebied van de grondrechten is de Grondwet in 1983 vernieuwd: de grondrechten kregen op systematische wijze een prominente plaats in Hoofdstuk I van de Grondwet, bestaande grondrechten werden uitgebreid en nieuwe zijn opgenomen. Het gelijkheidsbeginsel bijvoorbeeld is thans samen met een algemeen discriminatieverbod vastgelegd in artikel 1 van de Grondwet. Nieuwe grondrechten in de Grondwet zijn onder meer het recht op eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer en de meeste sociale grondrechten.

Hoe langdurig was evenwel het herzieningsproces van de Grondwet 1983! In de Troonrede van 23 juli 1946 kondigde Koningin Wilhelmina, zelf een overtuigd voorstander van grondwettelijke vernieuwing, een staatscommissie tot algehele herziening van de Grondwet aan; in 1950 werd deze commissie (de staatscommissie-Van Schaik) ingesteld. Later volgden andere kostbare en tijdrovende initiatieven om de Grondwet te vernieuwen. Ambtenaren, maar ook politieke en maatschappelijke organisaties, gingen in de jaren zestig en zeventig driftig aan de slag en vervaardigden talloze degelijke werkstukken, commissies (binnen en buiten het parlement) werden voor langere tijd ingesteld, een regeringscommissaris voor de grondwetsherziening ving (in 1971) zijn werkzaamheden aan, en zeer vele wetsontwerpen tot herziening van de Grondwet zagen het licht (zie Documentatiereeks Binnenlandse Zaken, vanaf 1969).

Van de totstandkoming van de Grondwet 1983 is de politieke geschiedenis nog niet geschreven. Een politiek-wetenschappelijke beschrijving van de politieke strijd met betrekking tot de vernieuwing van de Grondwet ontbreekt, zo ook van de rol van christen-democratische politici in dit politieke proces.

In dit hoofdstuk neem ik mij voor een historische beschrijving te geven van de rol welke Nederlandse christen-democratische politici tussen 1945 en 1983 speelden in de vernieuwing van de grondrechten in de Grondwet. Welke christen-democratische politici namen initiatieven tot vernieuwing of juist tot het tegengaan van vernieuwing? Wat bewoog hen? Wat verlangden zij? En wat was het lot van deze initiatieven? Aldus wordt – vanuit een concrete invalshoek – gepoogd licht te werpen op één van de centrale vragen van deze bundel: hoe machtig is de christen-democratie in de Nederlandse politiek? Vanzelfsprekend betekent deze aanpak een beperking: uit een historische beschrijving van het bijzondere ontspringen niet zonder meer algemeen geldende conclusies over machtsuitoefening door christen-democraten. Waar het bereik van machtsuitoefening door christen-democraten een zee van politieke onderwerpen kan betreffen is de gerichtheid op de vernieuwing van grondrechten in de Grondwet slechts een golf. Ook al mag worden gezegd dat juist met de onderwerpen grondrechten en Grondwet christen-democraten zich traditioneel zeer verbonden hebben gevoeld (Hirsch Ballin 1988:114-137; Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 1990:178-224).

Vier initiatieven zullen worden beschreven; vier initiatieven welke zich laten verbeelden als een gelukte en als een mislukte christen-democratische machtsstrijd. Het politieke handelen van christen-democratische politici (met betrekking tot de vernieuwing van de grondwettelijke grondrechten in de periode 1945-1983) kende zowel successen als echecs, soms zelfs tegelijkertijd in hetzelfde geval.

Gedoemd tot kiezen

Het schrijven van een historisch verslag noopt tot kiezen. 'Choice', aldus Wolin, 'is the essence of true science as it is of true politics' (Wolin 1981:409). Wat minder retorisch geformuleerd: het verrichten van empirisch onderzoek dwingt mij tot het maken van keuzes. Ik ben als het ware gedoemd te kiezen. Welke keuzes leiden dan dit historische verslag?

In dit hoofdstuk vormen christen-democratische politici (dat wil zeggen leden van de Staten-Generaal en leden van het kabinet, behorend tot KVP, of

ARP, of CHU of CDA) de optiek van beschrijving. De politieke geschiedenis van de christen-democratie en de vernieuwing van grondrechten zal worden geschreven op het niveau van de 'gladiatoren'. Welke christen-democratische politici namen in de periode 1945-1983 initiatieven tot vernieuwing of juist tot het tegengaan van vernieuwing? Wat bewoog hen? Waarin geloofden zij? Wat verlangden zij? In het perspectief van de 'gladiatoren' zijn christen-democraten gedreven politici die een eigen opvatting over vrijheid willen verwerkelijken, zoals deze tot uitdrukking komt in bijvoorbeeld de vrijheid van onderwijs, de drukpersvrijheid of de godsdienstvrijheid. Zij willen door middel van grondwetsherziening (*in casu* vernieuwing van de grondrechten) de staat dwingen in het na-oorlogse Nederland verwerkelijking van deze opvatting te voltooien of aantastingen van deze opvatting tegen te gaan. Menselijk handelen – geleid door percepties van wat vrijheid is en percepties met betrekking tot wat deze vrijheid ontbeert of bedreigt – vormt zo het brandpunt van deze beschrijving. Gepoogd wordt te begrijpen wat bepaalde christen-democratische politici heeft bezielde om vernieuwingen van de grondwettelijke grondrechten te eisen of tegen te gaan; of waarom zij tijd en energie staken in deze initiatieven. Van grondrechtelijke vernieuwing is sprake, indien aan de geldende Grondwet andere grondrechten worden toegevoegd, bestaande grondrechten worden uitgebreid of zodanig geredigeerd dat bepaalde grondrechten in het vervolg aan beduidend meer of minder beperkingen onderhevig zijn. Tevens is sprake van vernieuwing wanneer met de vigerende conceptie inzake zogenoemde algemene grondrechtelijke vraagstukken in de Grondwet in haar geheel of op onderdelen wordt gebroken. Zo'n algemeen vraagstuk betreft bijvoorbeeld de vraag of de rechter bevoegd behoort te zijn om wetten te toetsen aan de Grondwet.

Gepoogd wordt tegelijkertijd in dit verhaal het lot van de christen-democratische initiatieven te verbinden met de uitoefening van macht door christen-democraten. Initiatieven zijn pogingen tot machtsuitoefening en een beschrijving van het lot van initiatieven is een beschrijving van een machtsstrijd. In dit geval een bijzondere strijd omdat de grondwetgever zelf (zie artikel 137 van de Grondwet 1983) de handelingsmogelijkheden van volksvertegenwoordigers en kabinetsleden krachtig stuurt: alleen door middel van een zware procedure (vereist is een tweederde meerderheid in het parlement) kan de Grondwet worden gewijzigd. Verweven in het Nederlandse politieke systeem van afhankelijkheden, ongrijpbaar voor absolute uitspraken, is de christen-democratische machtsstrijd te verbeelden als het verhaal van zowel successen als mislukkingen: als een gelukte en als een mislukte strijd en dat in meer of mindere mate, als een strijd met sterk verdeelde christen-democratische partijen en als een strijd met één christen-democratisch front, als een strijd

met eensgezinde christen-democratische partijgenoten en als een strijd met partijgenoten in conflict. 'Succes' betekent dan: conform een bepaalde eis heeft 'vernieuwing' – zoals hierboven omschreven – of geen 'vernieuwing' plaatsgevonden. 'Mislukking' betekent het tegendeel van 'succes'.

Vier initiatieven zullen in dit hoofdstuk worden beschreven: twee pogingen uit de jaren veertig en vijftig (de poging om de drukpersvrijheid te beperken door middel van wijziging van artikel 7 van de Grondwet, de poging om de processievrijheid in de Grondwet vast te leggen) en twee pogingen uit de jaren zeventig (de poging tot invoering van een beperkt toetsingsrecht, de poging om de vernieuwing van het onderwijsartikel in de Grondwet tegen te gaan). Het is deze selectie van initiatieven welke de bovengenoemde keuzes weer spiegelt. Enerzijds doet de selectie recht aan mijn keuze voor bezielde handelen. Het zijn onderwerpen die christen-democratische politici raakten; het waren vitale kwesties. Anderzijds maakt juist het lot van deze vier initiatieven het mogelijk de christen-democratische machtsstrijd te verbeelden als een gelukte en als een mislukte strijd. Stel, dat – niet meer, maar ook niet minder – aange-toond wil worden dat de christen-democratische initiatieven noch eenzijdig succesvolle pogingen tot machtsuitoefening noch eenzijdig mislukte pogingen tot machtsuitoefening zijn geweest, dan volstaat de beschrijving van de vier initiatieven. Het politieke handelen van christen-democraten, zo zal blijken, kende zowel successen als echecs en soms zelfs tegelijkertijd: wat voor de ene stroming (bijvoorbeeld KVP) met betrekking tot een bepaald initiatief een echec kon heten was voor de andere stroming (bijvoorbeeld ARP) met betrekking tot hetzelfde onderwerp te beschouwen als een succes.

Beperking van de drukpersvrijheid

'Bij wijze van voorbeeld zou men in Nederland beter het opiumschuiven kunnen toestaan ...'

Op 11 november 1947 schetste C.P.M. Romme, fractievoorzitter van de KVP in de Tweede Kamer, de gevaren van het 'dictatoriale, anti-democratische dwangkarakter van het communisme' (Handelingen Tweede Kamer 1947-1948: 250, 251). Volkomen, aldus Romme, kon het communisme in Nederland genieten 'van de democratische vrijheden om de democratie, van welke vorm ook, te ondermijnen en om het graf te delven voor onze democratische grondrechten'. Romme maande de regering tot spoed, de 'questie van de grondrechten (de vraag of die grondrechten nauwkeuriger behoren te worden gedefinieerd ten einde tegen te gaan hun misbruiken ten nadele der gemeenschap)' was een zeer urgent

punt (zelfs een 'urgente plicht') in de beloofde algehele herziening van de Grondwet. Waarop het communistische kamerlid G. Wagenaar prompt verwees naar Romme's boekje *Nieuwe Grondwetsartikelen*, geschreven tijdens de bezetting, waarin ook al zou zijn voorgesteld door middel van grondwetsherziening de vrijheidsrechten 'de nek om te draaien' (Handelingen Tweede Kamer 1947-1948: 260).

Voor Romme behoorde de staat paal en perk te stellen aan de 'vrijheid ter vernietiging van aller vrijheid' (Brief C.P.M. Romme aan minister-president Beel, 16 maart 1948). Nieuwe grondwettelijke bepalingen zouden de staat daartoe moeten verplichten.

De voorbereiding van de beloofde algehele herziening van de Grondwet werd in 1950 toevertrouwd aan de staatscommissie-Van Schaik. Op 28 april 1950 ving deze commissie aan met het uitvoeren van een ambitieuze opdracht: het indienen, reeds in 1951, van herzieningsvoorstellen, zodat een algehele herziening van de Grondwet vóór de verkiezingen in de zomer van 1952 door het parlement (in eerste lezing) zou kunnen worden goedgekeurd. Onder meer vijf Tweede Kamer-fractievoorzitters (M. van der Goes van Naters-PvdA, P.J. Oud-VVD, C.P.M. Romme-KVP, J. Schouten-ARP en H.W. Tilanus-CHU), drie Eerste Kamer-fractievoorzitters (J.A. Jonkman-PvdA, A.N. Molenaar-VVD en P.J. Witteman-KVP) en twee ministers (J.R.H. van Schaik-KVP en J.H. van Maarseveen-KVP) maakten deel uit van de staatscommissie; de CPN werd bewust het lidmaatschap onthouden.

De opdracht, zo concludeerden de leden van de staatscommissie, was te ambitieus. Zij besloten dat hoogstens een interimrapport zou kunnen worden uitgebracht over 'urgente' onderwerpen. Op 1 juni 1951 intervenueerde Romme door middel van een brief 'à titre personnel' aan Van Maarseveen (mede-voorzitter van de staatscommissie en minister van Binnenlandse Zaken): '(...) of het niet gewenst zou wezen, indien de Regering, alvorens tot eventuele besluiten over het urgentieprogramma met betrekking tot de partiële herziening te komen, de vijf fractieleiders in de gelegenheid zou stellen, zich omtrent de vraag, wat urgent te achten is, te uiten. Daardoor kan wellicht worden voorkomen, enerzijds dat de Regering op haar urgentieprogramma punten plaatst, die het vermoedelijk in het kader van een partiële herziening niet zullen halen, en anderzijds dat er straks initiatief-voorstellen worden ingediend' (Brief C.P.M. Romme aan J.H. van Maarseveen, 1 juni 1951). De ministerraad verleende aan Van Maarseveen inderdaad toestemming om 'vooroverleg te plegen' met het seniorenconvent van de Tweede Kamer. Op 8 juni vond dit overleg plaats en Romme noemde herziening van artikel 7 van de Grondwet een 'urgent punt'. Uiteindelijk stemde de ministerraad op 11 juni in met het voorstel van Van

Maarseveen om aan de staatscommissie advies te vragen ten behoeve van een partiële grondwetsherziening, onder andere over de drukpersvrijheid.

Tot welk een heftig debat, vol emoties, scherpe tegenstellingen en verwijten zou het overleg over de drukpersvrijheid uitgroeien! Fel was de strijd in de staatscommissie over de kwestie van het verschijningsverbod: behoorde de Grondwet het mogelijk te maken dat een bepaalde uitgave tijdelijk kon worden verboden? Aan wie diende de bevoegdheid tot het opleggen van een tijdelijk verschijningsverbod te worden toegekend? Met welke grondwettelijke waarborgen moest deze bevoegdheid worden omgeven? Romme bijvoorbeeld, behorend tot de voorstanders van het verschijningsverbod, meende dat de staatscommissie 'het kwaad, dat door de volledige drukpersvrijheid wordt toegelaten' vooral niet moest onderschatten: 'Bij wijze van voorbeeld zou men in Nederland beter het opiumschuiven kunnen toestaan, dan de besmetting van de geestelijke gezondheid, welke thans door middel van de drukpers plaats vindt' (Notulen, 21e plenaire vergadering, 13 juni 1951, p. 3). Romme vergeleek zijn grote opponent in de staatscommissie G. van den Bergh (hoogleraar en lid van de PvdA) zelfs met 'een lid van de dierenbescherming, die, terwijl zijn huis door de mieren wordt ondergraven, daarin berust' (Notulen, 21e plenaire vergadering, 13 juni 1951, p. 7). De kloof tussen deze twee bleek onoverbrugbaar, ondanks een 'persoonlijk-vriendschappelijke' brief van Van den Bergh aan Romme: een 'moral appeal', waarin hij verklaarde werkelijk niet te begrijpen hoe Romme, als 'distinguished and honourable gentleman' met grote politieke ervaring, de opname van een verschijningsverbod in de Grondwet kon verdedigen. *Hodie mihi, cras tibi!* (Brief G. van den Bergh aan C.P.M. Romme, 16 juni 1951)

De principiële vraag (behoorde de Grondwet het mogelijk te maken dat een bepaalde uitgave tijdelijk kon worden verboden?) werd uiteindelijk bevestigend beantwoord. 'Een democratie dient zich te verdedigen tegen halve of geheel revolutionaire activiteiten', aldus het CHU-lid van de staatscommissie J.P. Hooykaas (Notulen, 21e plenaire vergadering, 13 juni 1951, p. 3). De overheid mocht niet werkeloos toezien hoe de vrijheid werd misbruikt, dat wil zeggen hoe subversieve elementen, dikwijls op instigatie van vreemde machten, door middel van de drukpers systematisch de grondslagen van de bestaande staats- en rechtsorde ondermijnden. De staat moest de burgers en de maatschappij beschermen tegen een doorvreten van dit kwaad (Interim-rapport van de staatscommissie-Van Schaik 1951:27, 28).

De staatscommissie besloot daarom de met 'verschillende grondwettelijke waarborgen omringde' bevoegdheid tot het uitvaardigen van een tijdelijk verschijningsverbod toe te kennen aan 'de Koning' (regering en Staten-Generaal), hetgeen werd uitgedrukt in het door Beel (en in mindere mate door Van der

Goes van Naters) ontworpen artikel 7, tweede lid: 'Met inachtneming van door de wet te stellen regels kan de Koning, de Raad van State gehoord, een bepaalde uitgave, welke de veiligheid van de Staat aantast of ernstig in gevaar brengt, tijdelijk verbieden. Een zodanig besluit wordt onverwijld aan de Staten-Generaal medegedeeld. Het wordt terstond ingetrokken, wanneer het de instemming van een der beide Kamers van de Staten-Generaal niet heeft. Deze instemming wordt geacht niet aanwezig te zijn, wanneer bij een uitspraak der Kamer niet twee derden der uitgebrachte stemmen zich voor het verbod verklaren' (Interimrapport 1951: 27).

Het is echter twijfelachtig of dit artikel 7, tweede lid, werkelijk door een *meerderheid* van de staatscommissie is aanvaard. Zeker, het voorstel-Beel werd op 20 juni 1951 aangenomen met 11 tegen 9 stemmen. Maar op 11 juli bleek de aan het Interimrapport toe te voegen minderheidsnota betreffende artikel 7 ook door 12 leden (van de 24 leden) te zijn ondertekend! In dit gedrag van de leden werden de partij-politieke tegenstellingen zichtbaar. Alle katholieke leden van de staatscommissie stemden vóór het voorstel-Beel. De minderheidsnota werd ondertekend door alle socialistische leden (minus Van der Goes van Naters), alle AR-leden, twee van de drie VVD-leden en één van de twee CHU-leden.

Minister Van Maarseveen plaatste het Interimrapport op de agenda van de ministerraad van 23 juli 1951. In de brief, geschreven ter voorbereiding van dit agendapunt, memoreerde de minister de bezwaren tegen het voorstel van de staatscommissie inzake het verschijningsverbod, maar achtte hij de bevoegdheid tot het opleggen van zo'n verbod 'met zoveel waarborgen omkleed, dat ik in praktisch opzicht geen gevaren voor misbruik ducht. De mogelijkheid (...) kan reeds in preventief opzicht goede diensten bewijzen' (Brief J.H. van Maarseveen aan W. Drees, 13 juli 1951). Vóór alles, aldus Van Maarseveen, diende het kabinet, althans in eerste lezing, te voorkomen dat op een wetsontwerp betreffende de drukpersvrijheid een echec zou worden geleden.

Zo'n echec kon alleen worden voorkomen door aan het stemgedrag van de politieke partijen in de commissie voorspellende waarde toe te kennen en het advies over het verschijningsverbod niet om te zetten in een wetsontwerp. Zonder debat werd hiertoe besloten (Notulen ministerraad, 23 juli 1951). Het voorstel om in de Grondwet de mogelijkheid van een verschijningsverbod op te nemen bleek politiek niet haalbaar, ondanks de intense voorkeur van de KVP voor zo'n bepaling.

In diverse katholieke bladen werd het voorstel desalniettemin verdedigd: *de Volkskrant* (26 juli 1951, 31 juli 1951 en 8 augustus 1951); *De Tijd* (8 augustus 1951); *De Opmars* (31 augustus 1951); *Het Binnenhof* (5 november 1951). En in het parlement bleef de KVP hameren op de urgentie van de

herziening van het drukpersartikel in de Grondwet: bij de algemene beschouwingen voor de Rijksbegroting 1952 (Romme stelde dat de KVP, als gevolg van het ontbreken van een wetsontwerp over artikel 7, een voorbehoud maakte met betrekking tot de voorgenomen partiële herziening van de Grondwet) en bij de parlementaire behandeling van de herzieningsontwerpen (Handelingen Tweede Kamer 1951-1951, Bijlage A, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1952, H. I, VV: 13; Handelingen Tweede Kamer 1951-1952: 375; Handelingen Tweede Kamer 1951-1952, Bijlage 2341, VV: 18). Zelfs is sprake geweest van een KVP-initiatief-wetsontwerp, zo blijkt uit een brief van Van Schaik aan Romme: 'Het is m.i. te betreuren, dat de grote meerderheid van het parlement een versterking van artikel 7 op dit ogenblik blijkbaar niet kan opbrengen. Dat, als eenmaal een desbetreffend voorstel door de Staten-Generaal bij gewone meerderheid mocht zijn aangenomen, na de verkiezingen, een gekwalificeerde meerderheid niet zal worden bereikt, acht ik aanvechtbaar. Veel zal daarbij afhangen van de ontwikkeling van het links extremisme. Afgezien van de loop van zaken zou ik op zich zelf een initiatief-voorstel van onze fractie loffelijk vinden en de bron van goodwill in verband met de aanstaande verkiezingen' (Brief J.R.H. van Schaik aan C.P.M. Romme, 17 december 1951).

Tot een initiatief-wetsontwerp van de KVP is het niet gekomen. Wel eiste het KVP-Verkiezingsprogram 1952 de 'zo scherp mogelijke bestrijding van het ook in Nederland wroetende communisme', onder andere door middel van 'wijziging van de drukpersvrijheid overeenkomstig het voorstel der Grondwetscommissie, om te komen tot een verbod van bepaalde uitgaven'.

Afschaffing van het processieverbod

'een "wespennest", waar ook de regering haar hand wel niet in zou durven te steken'

In 1944 verzuchtte de sociaal-democraat J.W. Albarda: 'Zal na den oorlog de oude strijd over de processievrijheid niet moeten worden opgelost? De bepaling van het tweede lid van artikel 177 heeft een tweeledige strekking. Zij beschermt het recht tot het houden van processies daar, waar in 1848 processies waren toegelaten. Zij verbiedt echter processies elders. Zal de verdraagzaamheid in Nederland nu eindelijk groot genoeg zijn geworden om dit voor de Katholieken hinderlijke verbod op te heffen?' (1944:127) Tegenover 'dit hinderlijke verbod' stond de praktijk van het processieverbod. In de praktijk, aldus Boon, was het door een uitspraak van de Hoge Raad in 1918 'uitermate moeilijk geworden het processieverbod te handhaven' (1959:2). Met de interpretatie door

de Hoge Raad van het grondwetsartikel uit 1848 'is het verbod voor het belangrijkste deel reeds door de feitelijke ontwikkeling achterhaald' (Ruygers 1951:605).

Ondanks deze praktijk eisten de katholieken in de jaren veertig het opheffen van het processieverbod in de Grondwet, daarbij gesteund door het kabinet-Beel, en bestreden de protestanten de eis met toenemende kracht. Het debat over het opheffen van het processieverbod in de Grondwet laaide op omdat het met theologische argumenten werd verbonden (Van Walsum 1951: 413; Ruygers 1951:600; Boon 1959:2). Protestanten maakten zich ongerust, hetgeen culmineerde in een brief d.d. 9 april 1949 van het Contact in Overheidszaken (bestaande uit de meeste protestantse kerken, de Oud-Katholieke kerk en twee gereformeerde kerken) aan de ministerraad en het 'memorandum aangaande de processie' van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde kerk d.d. 23 maart 1950. Samengevat luidde het standpunt van de protestanten: vrijheid van processie betekent onvrijheid voor alle niet-katholieken. De katholieken hebben niet het recht om, door middel van processies, de straat tot kerk te maken. 'Een vrijheid om op de straten van Nederland processies te houden, zou de vrijheid der anderen opheffen om op de straat zichzelf te zijn. (...) Niet de tegenstand tegen een opheffing van het processie-verbod is intolerant, maar juist het verzoek om opheffing zelf' (Brief Contact in Overheidszaken, 9 april 1949). Zo stonden, ten tijde van de installatie van de staatscommissie-Van Schaik, met betrekking tot artikel 177 van de Grondwet 1938 twee kampen tegenover elkaar.

De staatscommissie-Van Schaik wenste de strijd over het processieverbod te beslechten door in de Grondwet de processievrijheid vast te leggen. Van een onverdeeld en krachtig advies van de staatscommissie was in deze echter geen sprake, ook al toonde Romme zich in *de Volkskrant* van 10 februari 1954 verheugd. Voor sommige leden, zo blijkt uit een eerste minderheidsnota van Van den Bergh en Hooykaas, ging het voorstel van de commissie niet ver genoeg. De processievrijheid zou volgens deze leden 'niet afdoende gewaarborgd' zijn: 'Het blijft onder vigueur van de door de Commissie voorgestelde bepaling mogelijk, dat de wet – en zolang deze niet tot stand is gekomen, de burgemeester – inbreuk op deze vrijheid maakt' (Eindrapport 1954:124). Voor andere leden ging het voorstel juist te ver. Het artikel dreigde 'een bron van voortdurende ontstemming tussen de Godsdienstige gezindten te scheppen', aldus de tweede minderheidsnota die – min of meer voorspelbaar gegeven de geschiedenis van de strijd over het processieverbod – was ondertekend door de ARP-ers Donner, Rutgers en Schouten en de CHU-er Tilanus. In bedekte termen wierpen zij zelfs het standpunt van hun fracties vooruit door twijfel uit te spreken over de politieke haalbaarheid (de vereiste tweederde meerder-

heid in het parlement) van de ‘tamelijk vage bepaling’ van de commissie. Zij prefereerden het handhaven van de status-quo, maar konden zich – nu als gevolg van sterke katholieke pressie een nieuwe grondwettelijke bepaling onvermijdelijk zou zijn – desalniettemin vinden in een regeling die (a) ‘de zaken Grondwettelijk zodanig vastlegt, dat aan wetgever of bestuur weinig meer behoeft te worden overgelaten’ en die (b) met de aanspraken van beide partijen (zij die een processie wensen te lopen en zij die daarmee niet geconfronteerd willen worden) evenveel rekening houdt (Eindrapport 1954:121, 122, 123).

Ook dit advies van de staatscommissie-Van Schaik uit 1954 wachtte, om met Van der Pot te spreken, het praalgraf. De afschaffing van het processieverbod, aldus Van der Pot, was een ‘wespennest’, waar ook de regering haar hand wel niet in zou durven te steken (1954:644).

Het kabinet-Drees besloot geen algehele, maar een partiële en politiek haalbare herziening van de Grondwet voor te bereiden. Géén voorstellen tot herziening van de grondrechtencatalogus in de Grondwet zouden worden ingediend. Door de politieke meerderheid in het parlement werd gelaten op dit kabinetsbesluit gereageerd. Tilanus (Tweede Kamer-fractie leider van de CHU, lid van de staatscommissie-Van Schaik) vond het ‘verstandig’. ‘Er is inderdaad uit de vele afwijkende nota’s, die aan het rapport van de Staatscommissie zijn toegevoegd, wel gebleken, dat dit vol met spanningen en moeilijkheden zit’ (Handelingen Tweede Kamer 1954-1955:100). Alleen de KVP (in de Eerste en in de Tweede Kamer, zelfs in het Verkiezingsprogramma 1956 en het Werkprogramma 1956-1964) en de Eerste Kamer-fractie van de VVD tekenden verzet aan.

En de afschaffing van het processieverbod? In 1983 werd de processievrijheid grondwettelijk vastgelegd, zonder enige noemenswaardige politieke strijd.

Invoering van het beperkte toetsingsrecht

‘Betekent dat nu, dat deze strijdbijl begraven ligt?’

Op 29 mei 1973, ruim twee weken nadat het kabinet-Den Uyl was geïnstalleerd, schreef een ambtenaar van de afdeling Grondwetszaken van het ministerie van Binnenlandse Zaken een briefje aan zijn chef met betrekking tot de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken: W.F. de Gaay Fortman. (Tijdens de kabinetsformatie 1973 was besloten dat het kabinet-Den Uyl een nota over een algehele herziening van de Grondwet zou aanbieden aan de Staten-Generaal. De afdeling Grondwetszaken van het ministerie van Binnenlandse Zaken werd

op ambtelijk niveau met de voorbereiding van deze nota belast. Zie verder Archief Binnenlandse Zaken.)

Het kwam de ambtenaar, die namens enkele collega's sprak, niet noodzakelijk voor dat de minister invoering van het rechterlijk toetsingsrecht zou afwijzen, zoals in het verleden steeds was gebeurd. Verwezen werd naar het *Program van aktie* (1971-1975) van de ARP en naar het *Kernprogram* (1971-1975) van de KVP, waarin de eis van (beperkte) invoering werd gesteld: 'De rechter dient wettelijke voorschriften buiten toepassing te laten, indien toepassing daarvan onverenigbaar is met de in de Grondwet verankerde grondrechten' (*Program van aktie*, 1971-1975, ARP). Maar de ambtenaar memoreerde ook dat in de *Schets van beleid* (voor 1973 en volgende jaren) van ARP, CHU en KVP de eis niet expliciet werd vermeld. 'Betekent dat nu, dat deze strijdbijl begraven ligt? Wat hiervan zij, de AR-minister moet in ieder geval geconfrontereerd worden met het (vroegere) AR-standpunt. Wij pleiten er dan ook voor, dat de kwestie van het toetsingsrecht op de afdeling Grondwetszaken eerst aan een nadere bezinning wordt onderworpen, voordat een advies aan de Minister wordt voorgelegd' (Archief Binnenlandse Zaken).

Minister De Gaay Fortman bleek uiteindelijk geen voorstander te zijn van het toetsingsrecht: 'Voor de keuze gesteld aan wie de eindbeslissing over vragen van grondwettigheid in het kader van de formele wetgeving moet worden overgelaten, kiest de Minister voor het parlement' (Archief Binnenlandse Zaken). Zoals de afdeling Grondwetszaken en D. Simons, die in 1971 tot regeringscommissaris was benoemd, ook hadden geadviseerd. Het kabinet-Den Uyl verwierp, eerst in de Nota inzake het grondwetsherzieningsbeleid (1974) en later in Wetsontwerp 13872 (bepalingen inzake klassieke grondrechten), de invoering van het rechterlijk toetsingsrecht. De regering vreesde dat de rechter in politieke strijdvragen verwickeld zou raken.

De Tweede Kamerfracties van KVP en ARP pleitten daarentegen voor de invoering van het beperkte toetsingsrecht: de mogelijkheid van de rechter om formele wetten te toetsen aan de klassieke grondrechten uit de Grondwet (Documentatiereeks Binnenlandse Zaken, deel 13). P.J.A. van der Sanden bijvoorbeeld verdedigde in de Tweede Kamer namens de KVP de eis langs twee lijnen: invoering van een beperkt toetsingsrecht is een kans om tot de gewenste spreiding van macht te komen; en invoering is nodig omdat de verhouding wetgever-rechter is gewijzigd. En passant beriep hij zich op de deskundigheid van de staatsrechtgeleerde 'mijn partijgenoot professor Jeukens', met wie hij overigens al enkele malen over deze kwestie had gesproken. En met wie hij ook later overleg zou voeren, onder andere op 21 mei 1976, toen Jeukens, naar aanleiding van wetsontwerp 13872, een tekst inzake rechterlijke toetsing voorlegde, welke vrijwel

letterlijk terugkeerde als inbreng van de drie christen-democratische fracties in het Voorlopig Verslag, behorend bij wetsontwerp 13872.

Het pleidooi om het beperkte toetsingsrecht in te voeren mocht evenwel niet baten. De Gaay Fortman veranderde niet van opvatting. 'En Simons was tegen', zo zei Van der Sanden, daarmee verwijzend naar de dominante positie van de regeringscommissaris in de grondwetsherziening (Interview P.J.A. van der Sanden met J. Pelle, 1993). Het tij, zo concludeerde Van der Sanden, kon niet worden gekeerd.

De perceptie van politieke onhaalbaarheid (dat wil zeggen het verzet van de regering en het vermoedelijke gebrek aan voldoende parlementaire steun) brachten Van der Sanden en anderen er toe vrijwel geruisloos af te zien van de eis van beperkte invoering.

Pal voor de onderwijsvrijheid

Een schrijnende plek in de Nederlandse politiek

Overdreven of niet, de vrijheid van onderwijs, zoals neergelegd in de Grondwet (thans artikel 23), vormt al ruim een eeuw een schrijnende plek in de Nederlandse politiek. Wie in Nederland voorstellen doet wijzigingen aan te brengen in het grondwetsartikel over het onderwijs ontmoet wantrouwen en achterdocht van christen-democratische huize. Iets van de schoolstrijd herleeft, de zakelijk-technisch-juridische gedachtenwisseling – veelal kenmerkend voor het praten over grondwetsherziening – maakt plaats voor felle, emotionele debatten binnen en buiten het parlement, bevreest als christen-democraten zijn voor het ondergraven van de onderwijspacificatie, zoals uitgedrukt in de Grondwet van 1917. Zo, met een variatie op een observatie van de politicoloog Lijphart, saaiheid de regel is voor de moderne Nederlandse politieke cultuur, dan vormt de grondwettelijke onderwijskwestie daarop de uitzondering.

In 1976, toen het kabinet-Den Uyl wetsontwerp 13874 (het voorstel tot verandering van de grondwettelijke onderwijsbepalingen) indiende, was het niet anders. Nog vóór het wetsontwerp, dat mede was ondertekend door ARP-minister De Gaay Fortman, de Tweede Kamer had bereikt, sloeg R.J.H. Kruisinga (CHU) alarm; hem hadden berichten bereikt dat de regering bezig was te morrelen aan de fundamenten van de onderwijspacificatie; en of de regering, aldus een prompt ingediende motie van CHU-Tweede Kamerleden, maar geen afbreuk wenste te doen aan de vrijheid van onderwijs (zie documentatiereeks Binnenlandse Zaken, deel 14:306-316). En – wat minder in de openbaarheid –

nog vóór indiening van het wetsontwerp lieten W. Aantjes en F.H.J.J. Andriessen (de fractieleiders van de Tweede Kamerfracties van respectievelijk ARP en KVP) De Gaay Fortman weten: doe niets aan het geldende onderwijsartikel in de Grondwet (Interview W.F. de Gaay Fortman met J. Pelle, 1991). Zoals ook A.A.M. van Agt (minister van Justitie) de ministerraad had gewaarschuwd: 'Collega van Kemenade meent, dat de nieuwe tekst geen wezenlijk verschil te zien geeft in vergelijking met de huidige. Vaststaat dat geheel het bijzonder onderwijs hier anders over oordeelt. Ook moet worden aangenomen, dat een belangrijk deel van de Tweede Kamer ernstig bezwaar zal hebben tegen een grondwettelijke bepaling welke ten aanzien van de eisen van deugdelijkheid delegatie openstelt' (Notitie A.A.M. van Agt ten behoeve van de vergadering van de ministerraad op 26 maart 1976, 24 maart 1976). Van Agt sloeg de spijker op de kop. Op 2 april 1976 werd het wetsontwerp aangeboden aan de Tweede Kamer en nog geen week later werd het publiekelijk door de KVP-Tweede Kamerfractie in felle bewoordingen verworpen: het voorgestelde artikel zou de vrijheid van onderwijs ernstig aantasten. Organisaties uit het bijzonder onderwijs protesteerden even scherp en even afwijzend.

Onoverbrugbaar was de tegenstelling tussen de regering enerzijds en de eensgezinde drie christen-democratische Tweede Kamerfracties anderzijds. Intensief overleg (tussen leden van de drie fracties met De Gaay Fortman, tussen het KVP-fractielid A.J. Hermes en ambtenaren) kon de kloof niet dichten. Interventies (van de drie fractievoorzitters en ook van A.M. Donner, een man met groot staatsrechtelijk gezag in christen-democratische kring) mislukten.

Op 23 december 1976 besloot de gemeenschappelijke vergadering van de Tweede Kamerfracties van KVP, CHU en ARP 'eenstemmig' tegen wetsontwerp 13874 te stemmen. Breekpunt voor de fracties vormde de delegatiemogelijkheid: in het voorstel van de regering konden bevoegdheden (met betrekking tot deugdelijkheidseisen en bekostigingsvoorwaarden) worden gedelegeerd naar provincies en gemeenten. Een mogelijkheid, aldus de christen-democraten, welke moest worden beschouwd als een verwerpelijke inbreuk op de geldende interpretatie van de onderwijsvrijheid.

Met 75 stemmen tegen en 66 stemmen vóór sneuvelde wetsontwerp 13874 in de Tweede Kamer. De Tweede Kamerfracties van KVP, ARP en CHU hadden een grondrechtelijke vernieuwing weten te voorkomen en – voor zover het KVP en ARP betrof – de eigen ministers, in het bijzonder minister De Gaay Fortman, een gevoelige nederlaag toegebracht.

Een gelukte èn een mislukte strijd

Vier initiatieven zijn beschreven, in de hoop te komen tot wat Lévi-Strauss een 'comprehensible story of the past' noemde: 'We can construct a comprehensible story of the past (...), only by a decision to "give up" one or more of the domains of facts offering themselves for inclusion in our accounts' (White 1978:44). Het lot van deze initiatieven maakt het mogelijk de na-oorlogse christen-democratische machtsstrijd te verbeelden als een gelukte èn als een mislukte strijd om de vernieuwing van de grondwettelijke grondrechten. Uitspraken over macht, zo blijkt, vereisen een perspectief: wat voor de KVP met betrekking tot een bepaald initiatief (beperking van de drukpersvrijheid) een echee kan heten is voor de ARP te beschouwen als een succes; wat voor christen-democraten in het kabinet een mislukking betekent (invoering van een nieuw onderwijsartikel) is voor de CDA-Tweede Kamerfractie een succes, *et cetera*.

Tevens blijkt uit de beschrijving van de vier initiatieven hoe zeer de in Nederland geldende procedure van grondwetsherziening (vereist is een tweederde meerderheid in het parlement) handelingsmogelijkheden van volksvertegenwoordigers en kabinetsleden stuurt. De procedure van grondwetsherziening is vaak een last voor politici die de Grondwet wensen te herzien; zij staan – in het land van politieke minderheden, coalitiekabinetten en compromissen – voor de zware opgave een tweederde meerderheid in het parlement te verwerven. Voor politici die beogen grondwetsherziening tegen te houden is de procedure daarentegen vaak een lust; de noodzakelijke minderheid is in hetzelfde land betrekkelijk snel gevormd. De actuele initiatieven met betrekking tot invoering van het toetsingsrecht lijken bovenstaande conclusies nog eens te gaan bevestigen. De CDA-Tweede Kamerfractie heeft zich in 1991 uitgesproken tegen invoering, terwijl CDA-lid E.M.H. Hirsch Ballin, minister van Justitie, op dit punt in de voetsporen van de KVP is getreden. Tevergeefs heeft hij recentelijk geprobeerd anderen er toe te bewegen zich positief tegenover verandering van het rechterlijke toetsingsverbod op te stellen. Het CDA-verkiezingsprogramma 1993 zwijgt over toetsing. De kans op invoering van een bepaalde vorm van constitutionele toetsing in de nabije toekomst lijkt klein, mede dankzij verdeelde christen-democraten.

Een uitspraak over machtsuitoefening door Nederlandse christen-democratische politici (met betrekking tot de vernieuwing van de grondwettelijke grondrechten in de periode 1945-1983) ware te ontdoen van elk absoluut karakter. ('The more we know about the past, the more difficult it is to generalize about it', zei White (1978:43)). Er zijn *uitspraken* mogelijk over successen en mislukkingen, soms zelfs tegelijkertijd toepasbaar op hetzelfde geval, maar steeds in een bepaald perspectief.

Literatuur

Albarda, J.W.

1944 *Nieuw Nederland*. New York, Querido.

Binnenlandse Zaken, Ministerie van

1969 e.v. Documentatiereeks *Naar een nieuwe Grondwet*. Den Haag, Staatsuitgeverij.

Boon, M.

1959 'Godsdienstvrijheid en toch processieverbod.' *Christelijk Historisch Tijdschrift*, 4, 3, pp. 1-11.

Hirsch Ballin, E.H.M.

1988 'De christen-democratische overtuiging omtrent de reikwijdte van democratisch-rechtsstatelijke politiek.' In: A.M.J. Kreukels en J.B.D. Simonis (red.), *Publiek Domein*. Meppel, Boom.

Pot, C.W. van der

1954 'De nieuwe voorstellen tot grondwetsherziening.' *Nederlands Juristenblad*, 29, 30, pp. 641-650.

Ruygers, G.

1951 'Processievrijheid.' *Socialisme en Democratie*, 8, pp. 600-606.

Walsum, G.E. van

1951 'Het processieverbod.' *Socialisme en Democratie*, 8, pp. 413-419.

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

1990 *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*. Houten, Bohn Stafleu Van Loghum.

White, Hayden

1978 'The Historical Text As Literary Artifact.' In: R.H. Canary en H. Kozicki (red.), *The Writing of History*. Madison/Londen, The University of Wisconsin Press.

Wolin, Sheldon S.

1981 'Max Weber, Legitimation, Method, and the Politics of Theory.' *Political Theory*, 9, 3, pp. 401-424.

Christen-democratie en Europese integratie

Hans-Martien ten Napel

Christen-democratische partijen in hun moderne vorm dateren in West-Europa over het algemeen uit de periode tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog. Vanaf het begin vertoonden deze partijen, mede door de uiteenlopende posities die zij innamen in de nationale politieke spectra, in ideologisch opzicht niet onaanzienlijke onderlinge verschillen. Volgens de bekende Duitse politoloog en historicus Hans Maier zijn met name de Duitse *Christlich Demokratische Union* (CDU), de Franse *Mouvement Républicain Populaire* (MRP) en de Italiaanse *Democrazia Cristiana* (DC) sinds hun oprichting zelfs geleidelijk verder uit elkaar gegroeid (1976:6). Slechts op twee terreinen, te weten de Europese integratiepolitiek en – zij het in mindere mate – het sociale beleid, hebben alle christen-democratische partijen volgens Maier ‘gelijkaardige oplossingen gevonden. Juist hier, in de Europese politiek van De Gasperi, Schuman en Adenauer evenals in de Italiaanse, Belgische, Nederlandse, Franse en Duitse sociale wetgeving, lagen ook de belangrijkste prestaties van de christelijk-democratische partijen in de periode na de oorlog. Die vooral maken het de moeite waard, dat men zich met deze partijbeweging bezig houdt’ (1976:6).

Over het door Europese christen-democratische partijen in de na-oorlogse periode voorgestane en gevoerde sociale beleid zijn wij inmiddels goed geïnformeerd dank zij recent onderzoek van in het bijzonder Kees van Kersbergen. In zijn onderzoek komt Van Kersbergen kort samengevat tot de conclusie dat de christen-democratie over een bijzondere, in hoge mate aan de traditie van de rooms-katholieke sociale doctrine ontleende, theorie van het kapitalisme beschikt. Deze theorie, die hij aanduidt met de term ‘sociaal kapitalisme’, leidt volgens hem tot een eigen ideologie en een sociale politiek die wezenlijk

verschilt van die van sociaal-democraten en liberalen (1992:183, 188; vergelijk ook Van Kersbergen 1991). Ook in andere analyses van het christen-democratische gedachtengoed wordt nogal eens het accent gelegd op sociaal-economische aspecten daarvan, zoals in de bekende dissertatie van G.J.M. van Wissen over *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven* uit 1982 en in studies over de confessionelen en het (neo-)corporatisme in Nederland (zie bijvoorbeeld De Liagre Böhl 1991).

Voor dit hoofdstuk is het andere beleidsterrein waarover volgens Maier binnen de internationale christen-democratie vanouds een hoge mate van overeenstemming bestaat en dat tot op heden relatief onderbelicht is gebleven, als uitgangspunt gekozen: de Europese integratiepolitiek. In de eerste plaats zal kort worden stilgestaan bij de inhoud van het christen-democratische gedachtengoed ten aanzien van de eenwording van Europa. Ten tweede komen de resultaten van het streven naar Europese integratie door de christen-democratische partijen aan de orde. In de derde plaats zal worden ingegaan op de gevolgen die het proces van Europese eenwording met zich meebrengt voor de Europese partijvorming in het algemeen en de federatie van christen-democratische partijen in de Europese Gemeenschap, de Europese Volkspartij (EVP), in het bijzonder. De centrale stelling die daarbij zal worden verdedigd is dat het door het relatieve succes van de Europese integratiepolitiek van (onder anderen) de christen-democraten aannemelijk is dat binnenkort ook op andere beleidsterreinen convergentie zal optreden tussen de bij de EVP aangesloten partijen, iets waarvan – zie Maier – lange tijd geen sprake is geweest. Het hoofdstuk wordt afgesloten met enkele opmerkingen over de vraag of de Europese christen-democratie het slachtoffer dreigt te worden van haar eigen succes.

De plaats van Europa in de christen-democratische ideologie

Een recente illustratie van het belang dat door de christen-democratie wordt gehecht aan de internationaal-politieke dimensie van haar gedachtengoed biedt het in mei 1993 door het partijcongres van het Nederlandse CDA unaniem aanvaarde nieuwe beginselprogramma, 'Program van Uitgangspunten' genaamd. De vijf hoofdstukken uit dit program, respectievelijk getiteld 'Democratie als verworvenheid en opdracht', 'Veiligheid en recht', 'Werk en welzijn', 'Milieu en rentmeesterschap' en 'Naar een cultuur van verantwoordelijkheid', kennen elk een drieslag, dat wil zeggen behalve een Nederlands,

ook een Europees en een mondiaal gedeelte. Als het uiteindelijke doel van de Europese integratiepolitiek van het CDA noemt het Program van Uitgangspunten 'een communautaire rechtsorde waarin een Europese overheid beschikt over duidelijk afgebakende eigen taken. Deze moet onder effectieve controle staan van het Europese Parlement, dat op de betreffende beleidsvelden medewetgevende en controlerende bevoegdheden heeft, en van een orgaan waarin de lidstaten op democratische wijze vertegenwoordigd zijn' (1992:26-27; zie voorts Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 1990:312-335; CDA en Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 1991).

Uitgebreider op dit punt is het in november 1992 te Athene vastgestelde nieuwe basisprogramma van de EVP (1993). In artikel 201 hiervan wordt gesteld, dat de EVP een geleidelijke uitbouw voorstaat van de Europese Gemeenschap (EG) tot een echte, federale Politieke Unie. Artikel 206 voegt hieraan toe, dat de bevoegdheidsverdeling tussen Unie, lidstaten en regio's moet worden georganiseerd op basis van het zogeheten subsidiariteitsbeginsel. Deze term is inmiddels zodanig ingeburgerd geraakt dat hij door nagenoeg alle politieke stromingen in Europa wordt gebruikt, zonder dat evenwel duidelijk is of er steeds hetzelfde mee wordt bedoeld. Voor de EVP houdt het beginsel in dat aan de Unie slechts die bevoegdheden dienen te worden overgedragen die zij zelf het beste zou benutten of die alleen zij kan benutten. Volgens artikel 215 van het EVP-basisprogramma kan het recente Verdrag van Maastricht worden beschouwd als een belangrijke stap op weg naar de Europese Unie. Wel bepaalt artikel 218, tenslotte, dat de EVP erop zal toezien dat de herziening van het Verdrag van Maastricht, die zij vóór 1996 wenst, in de richting van verdere communautarisering (federalisering) gaat.

Twee zaken vallen op. In de eerste plaats bestaat er, zoals Michael P. Fogarty reeds eerder opmerkte, een sterke gelijkenis tussen de christen-democratische opvattingen over de bevoegdhedenverdeling binnen nationale staten en die binnen de EG: 'The most effective form of union seems to them to be federal, with limited but strong legislative and executive powers conferred on a supra-national authority. (...) A European Federation would it is true be an entity even less "personal" and more remote from the man in the street than a State, and the Christian Democrats naturally insist on the maximum autonomy for their own countries within it; just as within the State they insist on a maximum of autonomy for provinces and local authorities. But this local autonomy should still, they feel, be limited, in the European Federation as in the national State, by the legislative and executive powers of the larger unit of government' (1957:98). In de tweede plaats springt de continuïteit in het oog tussen de christen-democratische opvattingen over Europa zoals Fogarty die in bovenstaand citaat uit 1957 weergeeft en de formuleringen uit de recent

vastgestelde beginselprogramma's van het CDA en de EVP. Overigens had reeds in 1932 een aantal christelijk geïnspireerde partijen tijdens een congres in Keulen, waaraan voor Nederland de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) deelnam en waarbij onder anderen Adenauer, De Gasperi en Schuman aanwezig waren, een slotverklaring uitgegeven, waarin zij stelden: 'Man muß eine umfangreichere Zusammenarbeit zwischen allen europäischen Nationen bekräftigen und fördern, um auf diesem Kontinent einen Gemeinsamen Markt für die Produktion und den freien Güterverkehr und -verbrauch zu schaffen. (...) Da (...) eine vollständige Vereinigung, die das Endziel darstellt, nicht unmittelbar und direkt erreicht werden kann, muß man schrittweise Zollbarrieren, Handels- und finanzielle Hindernisse beseitigen, die einen regelmäßigen Güteraustausch verhindern, um so rasch wie möglich einen freien Waren-, Kapital- und Personenverkehr zu verwirklichen' (Lücker en Hahn:242).

Het wekt derhalve weinig verwondering dat, zoals Irving opmerkt, 'whatever their later failings and disappointments, the Christian Democrats – and most notably Schuman, Adenauer and De Gasperi – were amongst the most important architects of European unity in the 1940s and 1950s' (1979:234; vergelijk voor Nederland Dik 1979; Smid 1993). Minder bekend is dat tussen 1947 en 1956 een groep van ongeveer twintig christen-democratische voormannen uit West-Europa elkaar gemiddeld drie à vier keer per jaar te Genève ontmoette. Roberto Papini, die een deel van de notulen van deze besprekingen heeft kunnen inzien, concludeert dat '[c]es rencontres, ignorées de l'opinion publique, furent d'une importance historique: elles favorisèrent le rapprochement franco-allemand, la coopération européenne et même celle entre démocrates-chrétiens (qui collaboraient parallèlement de façon officielle au sein des Nouvelles Equipes Internationales)' (1988:71-72). Eveneens minder bekend is dat de van oorsprong niet-christen-democratische partijen, die na de verschillende uitbreidingen van de EG in de jaren zeventig en tachtig bij de EVP aansluiting hebben gezocht en verkregen – zoals de Griekse *Nea Demokratia* (ND), de Portugese *Centro Democratico Social* (CDS) en de Spaanse *Partido Popular* (PP) -, ook worden gekenmerkt door een in vergelijking tot de andere politieke partijen en bewegingen uit deze landen zeer consistente pro-Europese opstelling (Alvarez-Miranda 1993). Voor de Ierse *Fine Gael* (FG) geldt in grote lijnen hetzelfde (Fitzgerald 1993). Slechts de Britse Conservatieven zijn in dit opzicht ambivalent. Dat is dan ook echter niet toevallig een van de voornaamste *beleidsinhoudelijke* overwegingen geweest voor de EVP om de aansluiting van de Tories geruime tijd tegen te houden. Hierbij dient overigens te worden aangetekend, dat de opstelling van Margaret Thatcher ten aanzien van het proces van Europese integratie zeker niet representatief kan worden genoemd voor de Britse Conservatieve Partij als geheel. Deze partij is na de machtsover-

name door John Major dan ook weer een enigszins andere richting ingeslagen, al blijven de verschillen met de EVP bestaan. 'For us, the nation state is here to stay', verklaarde Major onlangs (1993). Door de bank genomen lijkt echter de conclusie van Franz Horner gerechtvaardigd, 'daß konservative und christ-demokratische Parteien grundsätzlich in der positiven Bewertung der europäischen Einigungsbewegung übereinstimmen und sich insofern auch von den Sozialdemokraten unterscheiden' (1981:100). Dit ondanks de sterke Atlantische gerichtheid van de meeste christen-democratische en conservatieve partijen op veiligheidspolitiek gebied.

Een interessante vraag is waaruit de resolute pro-Europese opstelling van de christen-democratische partijen kan worden verklaard, afgezien van strikt economische motieven die ongetwijfeld óók van belang zijn geweest. De Franse politicoloog Yves Mény heeft in dit verband de hypothese opgeworpen, dat deze opstelling voortkomt uit het feit dat rooms-katholieken lid zijn van een wereldkerk en dus van huis uit internationaal georiënteerd zijn. Letterlijk schrijft hij: 'Perhaps the fact that their leaders belonged to a supranational Church and their common faith made them readier than others to overstep nation state boundaries' (1993:70). Hoewel moeilijk bewijsbaar, lijkt deze hypothese te worden ondersteund door het feit dat de protestants-christelijke partijen in Nederland zich traditioneel sterker identificeerden met de eigen natie. Dit gold weliswaar vooral voor de Christelijk-Historische Unie (CHU), maar tot op zekere hoogte ook voor de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Hoewel de antirevolutionairen vanouds betrekkelijk consistent waren in de interesse die zij aan de dag legden voor het buitenland en de buitenlandse politiek (Kuiper 1992:12), betrof deze belangstelling geruime tijd in het bijzonder andere overwegend protestantse naties en de diverse overzeese gebiedsdelen. Thans vindt men de gereserveerde houding jegens Europese integratie nog duidelijk terug bij de drie kleinere (protestants-)christelijke partijen in de Tweede Kamer, te weten de Staatkundig-Gereformeerde Partij (SGP), het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorisch Politieke Federatie (RPF) (zie bijvoorbeeld Verbrugh 1991). Ook de overwegend lutherse christelijke partijen in Scandinavië zijn aanzienlijk minder Europa-minded dan de EVP. Deze partijen – de *Kristelig Folkeparti* in Noorwegen, de *Suomen Kristillinen Liitto* (SKL) in Finland, de *Kristdemokratiska Samhällspartiet* (KDS) in Zweden en de *Kristeligt Folkeparti* in Denemarken – zijn zowel in dit als in andere opzichten in feite beter vergelijkbaar met de klein-rechtse partijen in Nederland dan met de politieke stroming van de christen-democratie (Madeley 1977, 1992; Karvonen 1993). Weliswaar werkt een groot aantal uit de Reformatie voortgekomen kerkgenootschappen sinds de Tweede Wereldoorlog samen binnen de Wereldraad van Kerken, maar de

rooms-katholieke kerk blijft toch universeler van karakter. Overigens speelt bij de hierboven genoemde protestants-christelijke partijen tevens een rol de zorg voor het behoud van de eigen identiteit in het overwegend rooms-katholieke Europa.

Een tweede mogelijke verklaring voor de pro-Europese opstelling van de christen-democratie schuilt in het voor deze stroming kenmerkende streven naar verzoening van maatschappelijke tegenstellingen. In zijn hierboven reeds genoemde werk benadrukt Van Kersbergen in navolging van andere auteurs terecht het belang hiervan voor een goed begrip van de achtergronden van de sociale politiek van de Europese christen-democratische partijen. Letterlijk schrijft hij: 'Integratie, de harmonie tussen klassen en sociale groepen in het algemeen, het principiële genegen zijn tot schikking, vergelijk en pluriformiteit, zijn sleutelbegrippen voor een zinvolle definitie van christen-democratie. Wat de christen-democratie onderscheidt van andere bewegingen is een ingebakken en niet aflatende inspanning om tot een vergelijk te komen tussen sociale groepen met mogelijk tegenstrijdige belangen' (1992:183). En: 'Men zou de christen-democratie kunnen omschrijven als een politieke beweging die een werkbaar compromis tussen klassen en sociale groepen probeert te bewerkstelligen. Het probleem van, of de keuze voor, de christen-democratie is nooit geweest *of* er steun diende te worden gezocht bij één sociale groep of juist bij meerdere lagen, maar veeleer *hoe* een levensvatbare bemiddeling tussen maatschappelijke belangen tot stand gebracht kon worden' (187). Deze voor de christen-democratie kenmerkende 'integratieve ideologie' lijkt zonder veel problemen behalve op sociaal-economisch terrein ook toepasbaar op het onderlinge verkeer tussen volkeren en (democratische) staten in de internationale samenleving. Hieruit valt dan wellicht tevens te verklaren dat, zoals Maier constateerde, uitgerekend op sociaal-economisch en Europees-politiek terrein de christen-democratische partijen in Europa vanaf het begin in ideologisch opzicht de grootste samenhang vertoonden.

Hoe dit verder precies zij, in het kader van deze bundel is het van belang vast te stellen dat de hierboven in het kort behandelde opvattingen van de Europese christen-democratische partijen ten aanzien van de Europese integratie in hoge mate als 'bijzonder' zijn aan te merken. De internationale sociaal-democratie heeft zich vanouds immers ambivalenter opgesteld jegens de Europese eenwording (zie bijvoorbeeld Heyting 1992), terwijl een deel van de liberaal-democraten zeker recentelijk – men denke aan de door de VVD ingenomen positie in het Nederlandse debat over het Verdrag van Maastricht – overwegend de *economische* voordelen ervan benadrukt en minder geneigd lijkt om zoals de christen-democraten tevens belang toe te kennen aan de meer *politieke* aspecten van de samenwerking (zie echter Van Aardenne e.a. 1992).

Het relatieve succes van de christen-democratische Europese integratiepolitiek

De vraag rijst in hoeverre het resolute streven van de christen-democratie naar Europese integratie tot op heden vruchten heeft afgeworpen. Deze vraag is eenvoudiger gesteld dan beantwoord. Zoveel staat echter wel vast dat het een simplificatie zou zijn, en dus onjuist, om alle in de loop van de na-oorlogse periode geboekte resultaten op dit terrein exclusief toe te schrijven aan ideologische factoren in het algemeen of de politiek van christen-democratische partijen en bewegingen in het bijzonder. Zoals hierboven reeds werd aangestipt, is vanuit diverse andere politieke stromingen – zij het wellicht minder consistent en deels vanuit andere drijfveren – eveneens in deze richting gewerkt, terwijl bovendien tal van andere politieke en niet-politieke factoren op het integratieproces hebben ingespeeld. Gewezen zij hier slechts op de impuls tot samenwerking die indertijd is uitgegaan van de Amerikaanse financiële hulp onder het Marshall-plan.

Dit gezegd hebbende, kan echter worden vastgesteld dat de christen-democratie op dit terrein nogal succesvol lijkt te zijn geweest, zeker in vergelijking tot andere beleidssectoren. Zo weten wij inmiddels uit onderzoek dat, ondanks de aandrang vanuit onder andere het CDA tot vermaatschappelijking en accentuering van kerntaken van de overheid, onder de eerste twee kabinetten-Lubbers op terreinen als die van de sociale zekerheid, het technologiebeleid en de media niet tot een substantieel andere reguleringsstijl is overgegaan (Balkenende 1992:284). Ook met betrekking tot andere traditionele binnenlands-politieke issues, zoals abortus, euthanasie en gelijke behandeling, heeft het CDA in het verleden meer dan eens bakzeil moeten halen, althans water bij de wijn moeten doen. De paradox van een in politiek opzicht duurzaam door confessionelen gedomineerd land, dat niettemin regelmatig de internationale pers haalt door zijn 'vrijzinnige' wetgeving, is bekend. Deze noodzaak voor christen-democraten om voortdurend compromissen te sluiten geldt tot op zekere hoogte weliswaar ook voor de Europese integratiepolitiek, maar althans tot op heden niet in gelijke mate.

Hoewel de samenwerking, na de euforie rondom het project 'Europa 1992', thans weer enigszins in een impasse lijkt te zijn geraakt, wordt de hoofdlijn van de geschiedenis van West-Europa na de Tweede Wereldoorlog ongetwijfeld gevormd door een langzaam maar zeker verder voortschrijdende Europese integratie (zie bijvoorbeeld Weiler 1991). Van een Verenigde Staten van Europa is weliswaar nog lang geen sprake, zo het daar al ooit van zal komen. Voor wie bedenkt hoe betrekkelijk kort het proces van Europese integratie nog slechts

aan de gang is, amper 40 jaar, valt echter desondanks eerder de spectaculaire vooruitgang dan de stagnatie op.

Een concrete illustratie van het proces van Europese integratie, buiten de puur economische sfeer – waar de integratie vanzelfsprekend het verst is voortschreden –, biedt de sfeer van het recht. In de afgelopen decennia is een autonome Gemeenschapsrechtsorde gecreëerd, terwijl tevens sprake is van een geleidelijke convergentie van nationale rechtsstelsels binnen de EG. Dit laatste is minder voor de hand liggend dan het op het eerste gezicht wellicht lijkt. West-Europa vormt immers vanouds de bakermat voor drie van de grote rechtstradities van de wereld: dit geldt voor Frankrijk met betrekking tot de *civil law*, voor het Verenigd Koninkrijk met betrekking tot de *common law* en – nogal eens veronachtzaamd – evenzeer voor Duitsland. Niettemin zijn de rechtsstelsels van de twaalf EG-lidstaten zoals gesteld langzaam maar zeker naar elkaar aan het toegroeien, waarbij het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen in Luxemburg een moeilijk te overschatten rol speelt. Dit transnationale hof wordt, tezamen met het Amerikaanse Hooggerechtshof, momenteel reeds tot de machtigste gerechtshoven ter wereld gerekend (vergelijk bijvoorbeeld Gibson en Caldeira 1993:1). Door staatsrechtsgeleerden als T. Koopmans is in dit verband wel het belang van de zogeheten comparatieve methode benadrukt (1991:497). Deze methode houdt kort gezegd in, dat rechters in het Europese Hof van Justitie voor de oplossing van casus te rade plegen te gaan bij de diverse nationale rechtsstelsels van de EG-lidstaten. Nadat men vervolgens een synthese tot stand heeft gebracht, gaan de uitspraken van het Hof in de vorm van jurisprudentie terug naar de lidstaten. Op deze wijze is er sprake van een duidelijke wisselwerking: enerzijds wordt de jurisprudentie van het Europese Hof beïnvloed door de nationale rechtsstelsels, anderzijds worden de nationale rechtsstelsels beïnvloed door de jurisprudentie van het Hof van Justitie in Luxemburg.

Analoog aan en mede als uitvloeisel van de communautaire rechtsorde, is de afgelopen decennia tevens geleidelijk een Europees politiek stelsel ontstaan (Wolters 1992). Dit Europese politieke stelsel wijkt in een aantal opzichten af van de nationale politieke stelsels in de EG-lidstaten. Wie bijvoorbeeld een klassiek staatsrechtelijk model als dat van de 'trias politica' op de EG toepast, komt tot verrassende resultaten (Lenaerts 1991). Dat is echter nog geen reden om het bestaan en de geleidelijk toenemende relevantie van dit Europese politieke stelsel voor de nationale en internationale besluitvorming te ontkennen of te veronachtzamen. De hierboven gesignaleerde impasse in de Europese samenwerking wordt mede veroorzaakt doordat de democratische revolutie van 1989 de EG meer dan ooit voor het dilemma van 'verbreding' versus 'verdieping' heeft geplaatst. Dit probleem is dermate complex en kent zoveel

verschillende kanten (zie bijvoorbeeld Andriessen 1991), dat het nauwelijks verwonderlijk is dat men er in de diverse nationale hoofdsteden en in Brussel grote moeite mee heeft. Een Europa van meerdere snelheden is de vermoedelijke uitkomst van het huidige herbezinningsproces en – hoewel niet haar eerste voorkeur – evenmin noodzakelijkerwijs in strijd met het gedachtengoed van de christen-democratie ten aanzien van de eenwording van Europa.

Gevolgen voor de EVP

Het is intussen alleszins aannemelijk dat het in de vorige paragraaf kort aangeduide proces van Europeanisering – indien dit zich inderdaad blijkt door te zetten – de komende jaren zal leiden tot een zekere convergentie tussen de politieke partijen in de diverse nationale politieke stelsels van de EG-lidstaten. Een nadere precisering is in dit verband echter op haar plaats. Zo maken Richard S. Katz en Peter Mair (1993:1-2) in een recent paper onderscheid tussen wat zij aanduiden als *across-system convergence* en *within-system convergence*. Onder de eerste vorm van convergentie verstaan zij het naar elkaar toegroeien van tot dezelfde politieke familie behorende politieke partijen uit de diverse EG-lidstaten. *Within-system convergence* houdt in, dat de verschillende politieke partijen binnen elk van de EG-lidstaten in toenemende mate overeenkomsten gaan vertonen. Tenslotte opperen zij nog de mogelijkheid van convergentie van de *partijstelsels* van de EG-lidstaten, 'in the sense that their overall patterns become more similar' (1993:4).

Katz en Mair erkennen in hun paper expliciet de invloed die in dit verband kan uitgaan van het proces van Europese integratie, waarvoor zij globaal drie redenen aandragen. In de eerste plaats is dat het feit dat de onderscheiden transnationale partijfederaties ten behoeve van de rechtstreekse verkiezingen voor het Europees Parlement ernaar streven om met een gemeenschappelijk programma uit te komen. Van deze gemeenschappelijke verkiezingsprogramma's gaat indirect een invloed uit op de nationale verkiezingsprogramma's van de bij de federaties aangesloten partijen. Ten tweede draagt het proces van Europese integratie ertoe bij, dat in toenemende mate dezelfde politieke issues binnen de nationale politieke stelsels van de EG-lidstaten op de politieke agenda verschijnen. In de derde en laatste plaats kan de Europese eenwording tot convergentie leiden doordat, naarmate beslissingen op meer beleidsterreinen worden overgeheveld naar communautair niveau, de nationale beleidsmarges ook op de overblijvende terreinen in de bij de EG aangesloten staten krimpen (1993:7-8).

In het bijzonder de eerste door Katz en Mair genoemde reden wijst op de rol van de transnationale partijfederaties in dit hele proces. Wat deze partijfederaties betreft valt op, dat vooral in de periode rond de eerste rechtstreekse verkiezingen voor het Europees Parlement in de wetenschappelijke literatuur nogal eens werd gewezen op de mogelijkheid dat zij een gelijkwaardige plaats zouden gaan innemen naast de nationale partijen (zie bijvoorbeeld Pridham en Pridham 1979a, 1979b). Toen hiervan niet onmiddellijk sprake bleek te zijn, groeiden geleidelijk de twijfels over de toekomst van de partijfederaties. Zo betoogde de Italiaanse politicoloog Luciano Bardi onlangs, dat de nog altijd structureel zwakke positie van het Europees Parlement nationale partijdelegaties ervan zou weerhouden om de samenwerking met zusterpartijen te intensiveren. Hij voegt hieraan toe, dat 'the real obstacle to the transnationalization of the European party system comes from the predominance of national parties, as our research on transnational federations has shown'. Zijn slotsom luidt dat '[e]ven if the increasing importance attributed by the European publics to the solution of problems requiring supranational attention may place nationally entrenched parties in disadvantageous positions, at the present time, resistances to the transnationalization of the European party system seem to be more powerful than the incentives' (1993:15; vergelijk ook Bardi 1992).

Bij de bepaling van de huidige plaats van de transnationale partijfederaties dient er echter voor te worden gewaakt dat niet op grond van het feit dat nationale partijen belangrijk blijven, wordt geconcludeerd dat transnationale partijen er *dus* niet toe doen. In dit verband kan een vergelijking met de positie van de nationale staten verhelderend werken. Toen het proces van Europese integratie eenmaal op gang was gekomen, was een van de kernvragen – ook in theoretisch opzicht – wat de toekomst zou zijn van de natiestaat. Inmiddels weten wij dat de nationale staten in West-Europa, hoewel zij in de loop van de jaren een aanzienlijk aantal bevoegdheden hebben overgedragen aan 'Brussel', als zodanig niettemin voortbestaan (vergelijk Hoffmann 1966, 1983).

In de tweede plaats lijken zich in dit verband niet onbelangrijke verschillen voor te doen *tussen* de verschillende partijfederaties, verschillen die ten dele ongetwijfeld samenhangen met de opstelling van de onderscheiden partijfederaties ten aanzien van het proces van Europese integratie als zodanig. Zo kon Irving eind jaren zeventig weliswaar, geheel in de lijn van Maier, nog schrijven dat '[a]ltogether then it would seem to be unwise to expect too much of Christian Democracy as a political force in the European Community – at least in the short term: there are powerful Christian Democratic parties in many of the Community countries, a rich and varied Christian Democratic tradition, but as yet no such thing as a unified, transnational European Christian Democrat movement' (1979:260). Inmiddels blijkt de ideologische

en organisatorische samenhang binnen de EVP echter te zijn gegroeid, getuige onder meer analyses van het stemgedrag van leden van de EVP-fractie in het Europees Parlement (Bardi 1993:12). Deze samenhang lijkt bovendien groter dan die binnen de sociaal-democratische en liberaal-democratische partijfederaties, hoewel ook hier de ontwikkeling niet stilstaat.

Een belangrijke reden om van een toegenomen gewicht van in elk geval de federatie van christen-democratische partijen in de EG te spreken, is de vorming binnen de EVP van de zogeheten Topconferentie van Regeringsleiders en Partijvoorzitters. De bijeenkomsten van deze Topconferentie hebben tot doel de christen-democratische leden van de Raad van Europese Regeringsleiders en het Franse Staatshoofd zoveel mogelijk op één lijn te brengen. Naarmate men hier beter in slaagt, kan de invloed op de besluitvorming in de Europese Raad groter zijn. Een sprekend voorbeeld hiervan is de wijze waarop christen-democratische eerste ministers als Andreotti (Italië), Kohl (Duitsland), Lubbers (Nederland), Martens (België), Mitsotakis (Griekenland) en Santer (Luxemburg) – tot verrassing van met name de Britse premier Thatcher – de besluitvorming tijdens de Europese Top van 27 oktober 1990 in Rome over het tijdschema voor de Europese Monetaire Unie (EMU) naar hun hand wisten te zetten. Mede naar aanleiding van het succes van de christen-democraten met deze strategie, vinden dergelijke Topconferenties overigens thans ook plaats in sociaal-democratische en liberaal-democratische kring (Jacobs, Corbett en Shackleton 1992:86-87; Hix 1993:9-10). In artikel 138a van het Verdrag van Maastricht wordt bovendien, mede op instigatie van de verschillende partijfederaties, het belang van Europese politieke partijen voor het eerst expliciet erkend.

Hoewel Katz en Mair terecht beklemtonen dat op dit punt nader (empirisch) onderzoek geboden is (1993:1), is het op grond van in het bijzonder het toenemende gewicht van de transnationale partijfederaties aannemelijk dat het proces van *across-system convergence* – dat reeds geruime tijd aan de gang is – zich de komende jaren in versterkte mate zal doorzetten. Van belang hierbij is tevens de toenemende samenwerking tussen de wetenschappelijke bureaus van de bij de EVP aangesloten partijen. Een drijvende kracht achter dit laatste vormt het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, dat de laatste tijd druk doende is het resultaat van zijn nationale ideologische inspanningen uit de jaren tachtig naar Europees niveau te 'vertalen' (zie bijvoorbeeld Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 1993) – iets wat inderdaad noodzakelijk lijkt omdat het op zichzelf belangwekkende rapport *Publieke Gerechtigheid* althans tot op zekere hoogte het karakter draagt van een 'staatsleer voor een verdwenen staat' (Van den Berg 1991). De door Katz en Mair genoemde *within-system convergence* lijkt zich momenteel eveneens reeds voor te doen, zij het (vooralsnog) in mindere mate.

Van convergentie tussen de *partijstelsels* van de EG-lidstaten, daarentegen, lijkt nog betrekkelijk weinig sprake, maar voor de toekomst is ook deze vorm van convergentie niet volledig uit te sluiten. Een en ander betekent dat het politieke stelsel van de EG zeker voorlopig zal worden gekenmerkt door een *split* of asymmetrisch partijstelsel (Smith 1989:165-166), zoals bijvoorbeeld ook Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland dat kennen. Dit houdt in dat het partijstelsel op het niveau van de EG afwijkt van de partijstelsels van een of meer lidstaten van de EG.

De voorlopige aanwezigheid van een asymmetrisch partijstelsel binnen de EG doet de vraag rijzen of er meer sprake zal zijn van invloed van nationale politieke partijen op de transnationale partijorganisaties, dan wel van invloed van de transnationale partijorganisaties op de diverse nationale politieke partijen. Deze vraag lijkt vooralsnog niet eenduidig te beantwoorden. Zo ziet men binnen de stroming van de christen-democratie enerzijds dat er sprake is van beïnvloeding van een nationale politieke partij als het CDA door de EUCD/EVP. Tot op zekere hoogte kan de vorming van deze partij zelfs worden beschouwd als ingegeven door de wens om volwaardig in de Europese organisatie van christen-democratische partijen te kunnen participeren. Daarvoor zou een duurzaam gescheiden optrekken van antirevolutionairen, christelijk-historischen en rooms-katholieken, dat toch reeds bevreemding wekte bij de Europese zusterpartijen, immers een barrière van formaat hebben betekend (Ten Napel 1992:52-55, 354-356). Ook valt op dat het CDA in artikel 3 van zijn nieuwe Program van Uitgangspunten voor het eerst opmerkt zich open te stellen niet alleen voor hetgeen christelijke kerken en maatschappelijke organisaties in Nederland te melden hebben, maar ook voor opvattingen van christen-democratische partijen en bewegingen in andere landen. Anderzijds is een zekere (ideologische) invloed van het CDA op de EVP evenmin op voorhand uit te sluiten, zoals blijkt uit het in december 1992 te Athene vastgestelde nieuwe basisprogramma van de EVP.

De vraag welk partijstelsel in het asymmetrische partijstelsel van de EG dominant zal zijn, is in het geval van de christen-democratische stroming extra relevant in verband met de aansluiting van steeds meer van oorsprong niet-christen-democratische partijen bij de EVP. De reden hiervoor schuilt, zoals hierboven reeds kort ter sprake kwam, in het feit dat de christen-democratie vooral hecht geworteld is in de oorspronkelijke zes EG-lidstaten. Naarmate de EG in de jaren zeventig en tachtig verder uitbreidde, zochten meer conservatieve partijen aansluiting bij de EVP (zie onder meer Hanley 1992; Johansson 1993; Koole en Ten Napel 1993). In het bijzonder binnen de Nederlandse, de Belgische en de Italiaanse christen-democratische partijen heeft dit in het (recente) verleden weerstanden opgeroepen, terwijl de Duitse CDU/CSU

juist als grote voortrekker fungeerde. Zeker nu de toekomst van de *Democrazia Cristiana* door de recente ontwikkelingen in Italië onzeker is, lijkt het verzet tegen deze ontwikkeling definitief gebroken. Overigens is het de vraag of de weerstanden tegen samenwerking met conservatieve partijen in Europees verband altijd even rationeel zijn geweest, gelet op het feit dat het conservatieve en het christen-democratische gedachtengoed – hoewel verschillen aanwezig blijven – de laatste decennia geleidelijk meer overeenkomsten zijn gaan vertonen (vergelijk onder meer Girvin 1988:9-10; Keating 1992; Lucardie en Ten Napel 1993; zie voorts hoofdstuk 3 van deze bundel).

Tot slot

Tot welke conclusies over christen-democratie en Europese integratie leiden de bovenstaande paragrafen? Alvorens deze vraag te beantwoorden, is het nuttig terug te keren naar de these van Maier die het vertrekpunt voor dit hoofdstuk vormde. Maier stelde in 1977, dat de christen-democratische partijen in Europa er tot dan toe slechts op twee terreinen, te weten de Europese integratiepolitiek en de sociale politiek, in waren geslaagd ongeveer vergelijkbare posities in te nemen. In dit hoofdstuk is betoogd dat het door het relatieve succes van de Europese integratiepolitiek van de christen-democraten aannemelijk is dat de komende tijd ook op andere terreinen convergentie zal optreden tussen Europese christen-democratische partijen. Het resolute streven naar Europese eenwording door de christen-democratische partijen heeft immers, in combinatie met andere factoren, geleid tot het ontstaan van een Europees politiek stelsel. Als gevolg hiervan wint de EVP gestaag aan gewicht, hetgeen via onder meer de voorbereiding van gemeenschappelijke verkiezingsprogramma's en samenwerking op politiek-wetenschappelijk terrein op zijn beurt weer zal bijdragen tot een toenemende ideologische convergentie tussen de bij deze transnationale partijfederatie aangesloten nationale partijen.

De vraag rijst, tenslotte, of de christen-democratie niet het slachtoffer van haar eigen succes op het punt van de Europese integratiepolitiek dreigt te worden. Anders dan in de EG van de zes van voorheen, moet deze politieke familie in de EG van de twaalf – die in de (nabije) toekomst overigens waarschijnlijk nog verdere uitbreiding zal ondergaan – immers in toenemende mate samenwerking zoeken met van oorsprong niet-christen-democratische partijen. Het is niet ondenkbaar dat de ontwikkeling van christen-democratische in de richting van moderne liberale en/of conservatieve partijen, die de christelijke

traditie erkennen als één van hun (verscheidene) inspiratiebronnen, door dit alles zal worden versneld (vergelijk Lucardie en Ten Napel 1993).

Gewaakt dient in dit verband echter te worden voor de neiging om de christen-democratische partijen waarmee men het beste bekend is – *in casu* de Nederlandse en de Belgische – als maatstaf voor de Europese christen-democratie te hanteren. In het nieuwe basisprogramma van de EVP wordt in artikel 163 de band bevestigd 'tussen de christelijke principes en waarden, geïnspireerd door het Evangelie en het christelijk cultureel erfgoed en de Mensenrechten en de democratische idealen van vrijheid en gelijkheid, de sociale rechtvaardiging en verdediging [sic] en de solidariteit'. Artikel 166 voegt hieraan toe dat als zij op enigerlei wijze afstand zou nemen van deze waarden, 'de EVP niets meer [zou] zijn dan een machtsmachine zonder ziel en zonder toekomst'. Op basis van de voorgaande paragrafen kan worden geconcludeerd dat de EVP inmiddels weliswaar zeer wel kan worden gekwalificeerd als een 'machtsmachine', maar dan een die – althans indien geen specifiek Nederlandse of Belgische maatstaven worden aangelegd, maar wordt vergeleken met hetzij nationale politieke partijen uit andere EG-lidstaten hetzij de sociaal-democratische en liberaal-democratische transnationale partijfederaties – allerminst geheel 'zonder ziel' is en evenmin op voorhand 'zonder toekomst'. In politicologische analyses van de machtspositie van de christen-democratie en de *impact* van door haar gevoerd beleid, dient de komende tijd derhalve in toenemende mate ook de kwestie van de Europese partijvorming te worden betrokken.

Literatuur

Alvarez-Miranda, Berta

- 1993 *Depolarization and Convergence of Southern European Party Systems on the Issue of EC Membership*, Paper submitted to the ECPR Joint Sessions, Leiden.

Andriessen, F.H.J.J.

- 1991 *De integratie van Europa: nu of nooit!? Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de 'Europese integratie' aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op vrijdag 18 oktober 1991*. Utrecht, Onderwijs Media Instituut.

Aardenne, G.M.V. van, e.a.

- 1992 *Europa: een volgende akte. Een verkenning van de grondslagen en de toekomst van de Gemeenschap en de positie van Nederland daarin*. 's-Gravenhage, Prof.Mr. B.M. Teldersstichting.

Balkenende, J.P.

- 1992 *Overheidsregelgeving en maatschappelijke organisaties*. Alphen aan den Rijn, Samsom H.D. Tjeenk Willink.

- Bardi, L.
 1992 'Transnational Party Federations in the European Community.' In: Richard S. Katz en Peter Mair (red.), *Party Organizations. A Data Handbook*. Londen, Sage, pp. 931-973.
 1993 *Transnational Party Federations, EP Party Groups and the Building of a European Party System*, Paper submitted to the ECPR Joint Sessions, Leiden.
- Berg, J.Th.J. van den
 1991 "'Publieke gerechtigheid": staatsleer voor een verdwenen staat.' *Socialisme en Democratie*, 48, 10, pp. 416-423.
- CDA
 1992 *Ontwerp-Program van Uitgangspunten*. Z.pl., CDA.
- CDA en Wetenschappelijk Instituut voor het CDA
 1991 *De betekenis van de christen-democratische politieke overtuiging voor de komende tien jaar in Europese context*. Houten, Bohn Stafleu Van Loghum.
- Dik, Jan Bron
 1979 *Christen-democraten en Europa. Een onderzoek naar de houding van de ARP, de CHU en de KVP ten aanzien van de Europese samenwerking en eenwording 1945-1980*. Doctoraalscriptie, Vakgroep Eigentijdse Geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen.
- EVP
 1993 'Basisprogram van de Europese Volkspartij, goedgekeurd door het IXe EVP-Congres Athene, 11-13 november 1992.' *EVP Bulletin*, 1/2, pp. 1-15.
- Fitzgerald, Rona
 1993 *Inter-Party Relationships in National and European Parliamentary Arenas. The Response of National Parties to Membership of Transnational Parties – A Case Study of the Fine Gael Party*, Paper submitted to the ECPR Joint Sessions, Leiden.
- Fogarty, Michael P.
 1957 *Christian Democracy in Western Europe, 1820-1953*. Londen, Routledge & Kegan Paul.
- Gibson, James L. en Gregory A. Caldeira
 1993 *The Legitimacy of the Court of Justice in the European Community: Models of Institutional Support*, Paper submitted to the Annual Meeting of the Midwest Political Science Association, Chicago.
- Girvin, Brian
 1988 'Introduction: Varieties of Conservatism.' In: Idem (red.), *The Transformation of Contemporary Conservatism*. Londen, Sage, pp. 1-12.
- Hanley, David
 1992 *The European People's Party: Towards a New Party Form?*, Paper ECPR Joint Sessions, Limerick.
- Heyting, R.
 1992 *Tussen nationalisme en internationalisme. De Britse en de Nederlandse sociaal-democratie, de nationale staat en de Europese integratie*. Arnhem/Deventer, Gouda Quint/Kluwer.

- Hix, Simon
 1993 *European Integration and Party Behaviour: Party Adaptation to Extra-System Challenges*, Paper submitted to the ECPR Joint Sessions, Leiden.
- Hoffmann, Stanley
 1966 'Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe.' *Daedalus*, 95, 3, pp. 862-915.
 1983 'Reflections on the Nation-State in Western Europe Today.' In: Loukas Tsoukalis (red.), *The European Community. Past, Present and Future*. Oxford, Blackwell, pp. 21-37.
- Horner, Franz
 1981 *Konservative und christdemokratische Parteien in Europa. Geschichte, Programmatik, Strukturen*. München, Verlag Herold Wien.
- Irving, R.E.M.
 1979 *The Christian Democratic Parties of Western Europe*. Londen, George Allen and Unwin.
- Jacobs, Francis, Richard Corbett en Michael Shackleton
 1992 *The European Parliament*. Essex, Longman, tweede druk.
- Johansson, Karl Magnus
 1993 *Transnational Party Co-Operation: The Case of the European People's Party*, Paper submitted to the ECPR Joint Sessions, Leiden.
- Karvonen, Lauri
 1993 'In From the Cold? Christian Parties in Scandinavia.' *Scandinavian Political Studies*, 16, 1, pp. 25-48.
- Katz, Richard S. en Peter Mair
 1993 *Varieties of Convergence and Patterns of Incorporation in West European Party Systems*, Paper submitted to the ECPR Joint Sessions, Leiden.
- Keating, Joan
 1992 *The British Experience: Christian Democrats Without a Party*, Paper submitted to the ECPR Joint Sessions, Limerick.
- Kersbergen, Kees van
 1991 *Social Capitalism. A Study of Christian Democracy and the Post-War Settlement of the Welfare State*. Florence, EUI.
 1992 'Het centrum van de macht en de macht van het centrum: een vergelijkende analyse van de bijzonderheid van Nederland en de Nederlandse christen-democratie.' In: Uwe Becker (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*. Amsterdam, Het Spinhuis, eerste druk, pp. 177-205.
- Koole, R.A. en H.-M.T.D. ten Napel
 1993 'De conservatieve verleiding. Christen-democratische machtsvorming op Europees niveau.' *Civis Mundi*, 32, 1, pp. 12-20.
- Koopmans, T.
 1991 'The Birth of European Law at the CrossRoads of Legal Traditions.' *American Journal of Comparative Law*, 39, 3, pp. 493-506.

- Kuiper, Roelof
1992 *Zelfbeeld en wereldbeeld. Antirevolutionairen en het buitenland, 1848-1905.* Kampen, Kok.
- Lenaerts, Koen
1991 'Some Reflections on the Separation of Powers in the European Community.' *Common Market Law Review*, 28, pp. 11-35.
- Liagre Böhl, H. de
1991 'De confessionelen en het corporatisme in Nederland.' In: Paul Luykx en Hans Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek.* 's-Gravenhage, SDU.
- Lucardie, A.P.M. en H.-M.T.D. ten Napel
1993 'Van confessioneel naar liberaal-conservatief? De ontwikkeling van het CDA vergeleken met christen-democratische partijen elders in Europa.' In: *Jaarboek DNPP 1992.* Groningen, Rijksuniversiteit Groningen, pp. 53-72.
- Lücker, Hans August en Karl Josef Hahn
1987 *Christliche Demokraten bauen Europa.* Bonn, Europa Union Verlag.
- Madeley, John T.S.
1977 'Scandinavian Christian Democracy: Throwback or Portent?' *European Journal of Political Research*, 5, 3, pp. 267-286.
1992 *The Antinomies of Lutheran Politics: The Case of Norway's Christian People's Party*, Paper submitted to the ECPR Joint Sessions, Limerick.
- Maier, Hans
1976 'Oorsprong en grondslagen van de christelijke democratie.' *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 21, 1, pp. 3-25.
- Major, John
1993 'Raise Your Eyes, There Is a Land Beyond.' *The Economist*, 25 september 1993.
- Mény, Yves
1993 *Government and Politics in Western Europe. Britain, France, Italy, West Germany.* Oxford, Oxford University Press, tweede druk.
- Napel, H.-M.T.D. ten
1992 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980).* Kampen, Kok.
- Papini, Roberto
1988 *L'Internationale Démocrate-Chrétienne. La Coopération Internationale entre les Partis Démocrates-Chrétiens de 1925 à 1986.* Parijs, Les Editions du Cerf.
- Pridham, Geoffrey en Pippa Pridham
1979a 'Transnational Parties in the European Community II: The Development of the European Party Federations.' In: Stanley Henig (red.), *Political Parties in the European Community.* Londen, George Allen & Unwin, pp. 278-298.
1979b *Towards Transnational Parties in the European Community.* Londen, Policy Studies Institute.
- Smid, Eiko
1993 *Het CDA binnen Europa, Europa binnen het CDA.* Doctoraalscriptie, Vakgroep Bestuurskunde, Rijksuniversiteit Leiden.

Smith, Gordon

- 1989 'Core Persistence: Change and the "People's Party".' *West European Politics*, 12, 4, pp. 157-168.

Verbrugh, A.J.

- 1991 *Nederlandse levensstijl en taal in het verenigende Europa*. Barneveld, Uitgeverij De Vuurbaak.

Weiler, J.H.H.

- 1991 'The Transformation of Europe.' *The Yale Law Journal*, 100, pp. 2403-2483.

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

- 1990 *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*. Houten, Bohn Stafleu Van Loghum.
- 1993 *Europa en maatschappelijke organisaties*. Den Haag, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Wissen, G.J.M. van

- 1982 *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economische leven*. Amsterdam, Rodopi.

Wolters, Menno (red.)

- 1992 *Democratie en beleid in de Europese Gemeenschap*. Alphen aan den Rijn, Samsom H.D. Tjeenk Willink.

Deel IV

Slot

Hoofdstuk 13

Conclusie

Macht, *impact* en perspectief van de Nederlandse christen-democratie

Kees van Kersbergen en Hans-Martien ten Napel

Zoals in het inleidende hoofdstuk uiteengezet, stonden in deze bundel de volgende twee vragen centraal: wat verklaart de unieke machtspositie van de christen-democratie in Nederland en welk stempel heeft de christen-democratie op basis van haar machtspositie en via haar beleid op de Nederlandse samenleving weten te drukken? In deze afsluitende bijdrage zullen wij in de eerste plaats trachten op basis van de voorgaande hoofdstukken deze vragen van een antwoord te voorzien. In aansluiting hierop ondernemen we een poging enig licht te werpen op de perspectieven van de christen-democratische stroming in de Nederlandse politiek.

Verklaringen voor de machtspositie

Ten aanzien van de vraag hoe de unieke machtspositie van de christen-democratie in Nederland kan worden verklaard, lijkt het nuttig allereerst de relativerende opmerking die Rutger Zwart in zijn hoofdstuk hierover maakt, in herinnering te roepen. Volgens Zwart – en wij zijn het daarin met hem eens – kunnen de ARP, de CHU en de RKSP/KVP door hun onderlinge verdeeldheid bezwaarlijk als een homogeen blok worden gezien. Pas nadat het CDA éénmaal totstandgekomen was, kon de christen-democratie beginnen met het opbouwen van een duurzame machtspositie.

De CDA-fusie is volgens Zwart vooral mogelijk geworden door de ideologische convergentie die zich sinds de jaren vijftig heeft voorgedaan tussen de drie grotere confessionele partijen. Daarmee geeft hij een eerste belangrijke

verklaring voor de machtspositie van het CDA na 1980: de karakterverandering die de confessionele beweging in ons land in de periode voorafgaand aan de totstandkoming van het CDA heeft ondergaan in de richting van het (Europese) christen-democratische partijtipe. Van de 'dogmatische ideologieën' van voorheen is geen sprake meer. Centraal staat nog slechts het streven naar christelijk-geïnspireerde politiek. Voorzover er ook thans nog kan worden gesproken van een ideologie van het CDA (en dat is ontegenzeggelijk het geval), is deze – zoals Paul Lucardie opmerkt – voldoende flexibel en pragmatisch om de machtspositie van deze partij in staat en samenleving te versterken. Over de vraag hoe dit gedachtengoed precies moet worden gekarakteriseerd, lopen de meningen uiteen. Lucardie zelf neigt ertoe de christen-democratie als 'de verloren dochter uit de conservatieve familie' aan te merken. Deze constatering is van belang met het oog op de samenwerking van christen-democraten en conservatieven in Europees verband en raakt derhalve ook de machtspositie van de EVP, waarover hieronder meer.

Een tweede verklaring voor de machtspositie van het CDA schuilt in de organisatiestructuur van de partij, zoals André Krouwel in deze bundel betoogt. Volgens Krouwel verschaft het 'integratieve' karakter van hun ideologie christen-democratische partijen als het CDA een *catch-all* karakter *avant-la-lettre*. Hierdoor is de christen-democratie vanouds beter dan andere stromingen in staat een comfortabele middenpositie in te nemen in het politieke spectrum. Het streven naar een volkspartij heeft bovendien consequenties voor de selectie van kandidaten, zoals Hella van de Velde laat zien. Ze wijst er echter op dat het met de representatie van vrouwen binnen het CDA nog niet zodanig gesteld is, dat ook op dit punt het ideaal van de volkspartij binnen handbereik ligt.

Een derde verklaring voor de machtspositie van de christen-democratie – naast karakter, ideologie en organisatiestructuur – komt naar voren uit de empirische analyses van Klaasjan Hajema, Wijbrandt van Schuur en Gerrit Voerman enerzijds en die van Bert Pijnenburg anderzijds. De ideologische toenadering van de confessionelen bleek in 1979 reeds zo ver gevorderd dat het kader dat actief betrokken was bij de vorming van het CDA politiek feitelijk een betrekkelijk homogeen gezelschap was. Dit gelijkgestemde kader vormde het draagvlak voor Lubbers' triomftocht in de jaren tachtig. Electoraal vormde de constructie van de drie-eenheid een gouden greep, zoals Pijnenburg laat zien. Het CDA is een *partij* met een centrum-georiënteerd confessioneel profiel, dat grote aantrekkingskracht uitoefende op de *kiezers* met een confessioneel profiel. Het CDA was dus achteraf gezien helemaal geen anachronisme, maar sloot aan bij de behoefte van kerke en randkerkelijke kiezers aan een politieke representant van hun wereldbeeld. Dat betekent dat de betekenis,

reikwijdte en uitwerking van maatschappelijke processen als ontzuiling en deconfessionalisering in het verleden nogal eens zijn overschat. Men blijkt te weinig oog te hebben gehad voor de diverse verschijningsvormen waarin religie nog altijd – zij het in gewijzigde vorm – van invloed is op de houdingen en gedragingen van politieke activisten en kiezers en voor de manier waarop het CDA hiervan nog altijd weet te profiteren.

Een vierde verklaring voor de machtspositie van de christen-democratie zou kunnen schuilen in het feit dat het maatschappelijk middenveld bij uitstek een bron van confessionele machtsvorming is gebleven. Zoals Jaap Woldendorp in zijn hoofdstuk betoogt, weten wij hier tot dusverre echter eenvoudig te weinig van om er al te stellige uitspraken over te doen. Toch kan men ervan uitgaan, dat de traditionele machtsbasis van de christen-democratie in het maatschappelijk middenveld onderhevig is aan twee tegen-gestelde ontwikkelingen die zich tegelijkertijd voordoen: versmalling en verbreding. Versmalling van de machtsbasis omdat ontzuiling de hoeveelheid instellingen en organisaties vermindert en dus ook het aantal instellingen en organisaties van christelijke signatuur. Verbreding van de machtsbasis omdat de nieuwe, gefuseerde instellingen een grotere machtspositie zullen hebben op het betreffende onderdeel van het maatschappelijk middenveld en bovendien een flinke christelijke component zullen bevatten. In termen van behoud van een christen-democratische machtspositie in het maatschappelijk middenveld zal het er dan voor het CDA om gaan de relaties met de overgebleven christelijke instellingen te blijven koesteren en tegelijkertijd die met de nieuwe, 'algemene' instellingen aan te gaan dan wel uit te breiden, aldus Woldendorp.

Op basis van de eerste twee delen van deze bundel kunnen we derhalve concluderen dat de ideologische toenadering tussen de confessionele partijen in de periode die voorafging aan de vorming van het CDA een belangrijke voorwaarde was voor de succesvolle hergroepering van de confessionelen op het niveau van de partijorganisatie, het middenkader, de individuele kiezer en de parlementaire politiek. Het CDA heeft zich in een razendsnel tempo weten aan te passen aan nieuwe eisen van de tijd en van de kiezers. Het gangbare beeld van het politieke bestel en het politieke proces in de tweede helft van de jaren zeventig en de gehele jaren tachtig is in onze optiek daardoor aan herziening toe. De wonderlijke wederopstanding van de confessionelen en het onverklaarbare succes van het CDA zijn heel wat minder wonderlijk en onverklaarbaar in het licht van de in deze bundel gepresenteerde analyses.

De impact van het beleid

Niet geheel toevallig, gelet op de relativerende kanttekening die eerder werd geplaatst bij de veronderstelde unieke machtspositie van de drie voorlopers van het CDA, zijn meerdere auteurs in deze bundel nogal terughoudend in hun inschatting van het stempel dat de christen-democratie op basis van haar machtspositie en via haar beleid op de Nederlandse samenleving heeft weten te drukken. Zo spreekt Jan Pelle over het proces van vernieuwing van grondrechten tussen 1945 en 1983 in termen van een strijd die gedeeltelijk is gelukt maar voor een ander gedeelte ook is mislukt. Stellingen over de dominantie of hegemonie van de confessionelen in de parlementaire politiek kunnen wat hem betreft naar het rijk der fabelen worden verwezen.

Hillie van de Streek is het met Pelle eens als ze laat zien dat de pogingen van in het bijzonder de katholieken en antirevolutionairen om hun opvattingen over vrouwen gestalte te geven in overheidsbeleid slechts gedeeltelijk zijn geslaagd. Gedeeltelijk, want bijvoorbeeld op het terrein van de arbeidsmarktpolitiek zijn de effecten van confessionele machtsuitoefening onmiskenbaar. Het feit dat er in Nederland in vergelijking met andere landen zo weinig vrouwen participeren op de arbeidsmarkt is volgens haar in belangrijke mate toe te schrijven aan de invloed van traditionele opvattingen over huwelijk en gezin zoals die in confessionele kring aangehangen werden.

Van de Streek sluit daarmee op haar beurt weer aan bij de analyse van Joop Roebroek. Hij laat zien dat de confessionelen een zwaar stempel hebben gedrukt op de vormgeving van de Nederlandse verzorgingsstaat. Roebroek heeft er dan ook hoegenaamd geen moeite mee te spreken van een *confessionele verzorgingsstaat*. Zijn analyse wijst op de belangrijke plaats die het ordeningsprincipe 'subsidiariteit' in dient te nemen bij het zoeken naar een verklaring voor het reactieve karakter van de verzorgingsstaat, de expansieve groei van de sociale uitgaven alsmede voor de huidige structurele problemen van het sociale stelsel.

Tenslotte concludeert Hans-Martien ten Napel eveneens tot een forse *impact* van de christen-democratie op het proces van Europese integratie zoals zich dat sinds de jaren vijftig aan het voltrekken is. De Europese integratie kan in hoge mate worden beschouwd als een christen-democratisch 'project'. In tenminste twee opzichten begint dit bouwwerk recentelijk echter scheuren te vertonen. In de eerste plaats bestaat er sinds de democratische revolutie van 1989 geen duidelijke visie meer op waar het met Europa heen moet. Vooral het dilemma van verbreding versus verdieping van de EG levert grote problemen op. In de tweede plaats is met de toetreding van een aantal conservatieve partijen het christen-democratische karakter van de EVP als transnationale

partijfederatie verwaterd. Beide ontwikkelingen zijn van belang voor de toekomstige machtspositie van het CDA, hetgeen de overgang vormt naar het derde en laatste deel van deze epiloog. Hierin staat de vraag naar de perspectieven van de christen-democratie als politieke stroming centraal.

De conclusie van het derde deel van deze bundel laat zich wellicht het eenvoudigst samenvatten door erop te wijzen, dat de stelling van De Swaan (1991:18) ('Nederland is er na bijna driekwart eeuw confessioneel regeren helemaal niet confessioneler op geworden') in zijn algemeenheid simpelweg niet opgaat. Het hangt er maar vanaf waar men kijkt.

Het politieke perspectief

Bleek hierboven dat zowel de veronderstelde machtspositie van de christen-democratie als de *impact* van het door deze stroming gevoerde beleid op de Nederlandse samenleving in heden en verleden op onderdelen gerelativeerd dient te worden, voor de vooruitzichten van deze stroming geldt dit al helemaal. Zo schreef Kees Versteegh onlangs in *NRC-Handelsblad*: 'De christelijke eeuw nadert haar einde. Werd de vorige eeuw gedomineerd door liberalen als Thorbecke, deze eeuw waren de christen-democraten aan de beurt. Sinds 1918, toen de laatste liberale minister-president Cort van der Linden zijn ontslag indiende, regeren ze onafgebroken. (...) Nu de volgelingen van Groen van Prinsterer, Schaepman en Kuiper achterstand hebben ingevuld voor macht, is de vraag of dat machtsmonopolie genoeg energie herbergt om de partij ook de volgende eeuw in het zadel te houden. De vraag hoefde lange tijd niet te worden beantwoord. Socialisten en liberalen die elkaar het leven zuur maakten lieten de christen-democraten ongemoeid. Die tijden zijn echter voorbij' (13 oktober 1993).

Nog afgezien van de kansen op een 'parse coalitie', die inderdaad de laatste jaren enigszins zijn gestegen, is het meer in het algemeen de vraag hoe het CDA zich als partij-organisatie de komende tijd zal ontwikkelen. Koole constateert in dit verband een ontwikkeling van het CDA van een traditionele massa-bureaucratische partij in de richting van een 'moderne kaderpartij'. Een dergelijke partij heeft volgens hem als kenmerken: in de verhouding top-basis een zeker overwicht van de partijtop, al blijft sprake van een verantwoordingsplicht jegens het partijkader; een relatief lage organisatiegraad, al blijven leden van cruciaal belang als recruiteringsreservoir voor vertegenwoordigende en bestuurlijke functies en om de partij als organisatie draaiende te houden; een sterke electorale gerichtheid, al wordt niet letterlijk het *gehele* kiezersvolk als

doelgroep genomen; de structuur van een massapartij; inkomsten voornamelijk afkomstig van leden en, zij het in mindere mate, van de overheid (1993:54; vergelijk ook Idem 1992).

Het is echter – zoals Koole overigens in de epiloog van zijn dissertatie ook zelf signaleert – de vraag of de ontwikkeling hier zal eindigen en of de partij zich niet verder zal ontwikkelen in de richting van bijvoorbeeld de door Panebianco beschreven electoraal-professionele partij (1988). Zo wordt in het in 1992 verschenen rapport *Eigentijds burgerschap* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) sterk het accent gelegd op de ‘hedendaagse pluraliteit’, waarmee niet zozeer wordt bedoeld op de vier volksgroepen uit de periode van de verzuiling maar op een nog aanzienlijk pluriformere situatie. De WRR schrijft in dit verband onder meer: ‘Hedendaagse pluraliteit is anders dan die van veertig jaar geleden. Was de maatschappij toen nog grofweg herkenbaar en aanspreekbaar in zijn segmenten en groeperingen, thans is dit veel minder het geval. Hedendaagse pluraliteit is vliedender, onbestendiger. (...) Gezin, school, kerk en vakvereniging spelen in de hedendaagse maatschappij uiteraard een belangrijke rol, maar hebben wel hun vaste en dominante positie verloren. Hun betekenis is zelf variabel geworden’ (1992: v-vi). Deze steeds verder voortschrijdende pluralisering van de samenleving leidt er volgens de WRR toe dat politieke representatie steeds problematischer wordt: ‘Individualisering ondermijnt besluitvormingsstructuren die voorheen de in herkenbare maatschappelijke verbanden ingebedde burger behoorlijk representeerden: men denke aan politieke partijen, corporatieve overlegstructuren en het maatschappelijke middenveld’ (1992:3). En: ‘Het parlement representeert, maar individuen hebben moeite zich daarin te herkennen. De groepsstandpunten en de stemdiscipline van kamerleden stroken niet met de hedendaagse pluraliteit van individuele levensstijlen’ (1992:31-32).

Vanzelfsprekend zal, zoals de WRR erkent (1992:47), ook in de toekomst één of andere vorm van representatie noodzakelijk blijven. Hierbinnen zullen elementen van directe democratie naar verwachting echter een belangrijkere rol gaan spelen (zie bijvoorbeeld Beedham 1993). Concreet kan men in dit verband denken aan de invoering, ook in Nederland, van enigerlei vorm van het referendum en/of volksinitiatief op nationaal niveau. Ook zal de rol van nieuwe informatietechnologieën belangrijker worden. Zo wees de huidige voorzitter van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, H. Franken, onlangs op de mogelijkheden tot *selfrepresentation* die technieken als *instant polling* en *computer assisted telephone interviewing* bieden om de indirecte democratie meer responsief te maken: ‘De gekozen politicus kan zich niet alleen snel informeren over de standpunten van zijn kiezers, maar ook via telefoon of tv-conferenties verspreid over een aantal locaties met zijn kiezers

communiceren. Hij zal stemmen met last en na ruggespraak.' Volgens Franken is een gevolg van deze ontwikkeling dat de rol van politieke partijen verder zal worden teruggedrongen: 'Immers niet de partijen, maar de media selecteren de politieke leiders (op een tv-geniek, charismatisch voorkomen) en de politieke programmapunten (na vragen op de door hen georganiseerde polls)' (1993; vergelijk ook Andeweg 1993:7-9; Van den Berg 1993:245).

In de hierboven gesignaleerde pluralisering van de Nederlandse samenleving schuilt ongetwijfeld mede de achtergrond van de problemen waarmee de sociaal-democratie thans worstelt. Ook valt hieruit het succes van een post-verzuilingspartij als D66 in de opiniepeilingen te verklaren. De reden dat de christen-democratie vooralsnog buiten schot lijkt te blijven, is dat deze stroming zich nog onlangs – te weten in de aanloop tot de CDA-fusie – grondig heeft vernieuwd. Met de transformatie van de drie oude confessionele partijen tot een moderne christen-democratische partij, heeft de stroming zich minder afhankelijk gemaakt van bepaalde groepen in de samenleving en zich doelbewust meer opgesteld voor andere, niet-confessionele kiezers.

Niettemin zal ook het CDA worden geconfronteerd met het toenemend belang van de rol van personen in de politiek. Er lijkt weinig reden te bestaan om op voorhand aan te nemen, dat de christen-democratie hier grotere problemen van zal ondervinden dan bijvoorbeeld de sociaal-democratie of het liberalisme. Zo beschikt de Duitse CDU bijvoorbeeld in de persoon van het 34-jarige Bondsdaglid Stefan Schwarz, die onlangs in de *International Herald Tribune* werd geportretteerd in de serie 'names in tomorrow's headlines' (25 oktober 1993), over een aansprekende en veelbelovende jonge politicus. In Nederland is in de jaren tachtig, zoals Righart (1993) terecht heeft betoogd, de persoon van de politieke leider van het CDA – Lubbers – een voorname verklaring geweest voor de opmerkelijke *revival* van deze partij. De vraag is of Brinkman deze lijn zal kunnen voortzetten. Daarover kan men de nodige twijfels hebben. Wel is het dan echter goed te bedenken dat dergelijke twijfels ook bestonden toen Lubbers in 1982 aantrad als politiek leider van het CDA. Bovendien worden andere partijen door soortgelijke zorgen gekenmerkt. Hoe dienen de electorale kansen van Bolkestein voor de VVD, of mensen als Wallage voor de PvdA en Wolffensperger voor D66, te worden ingeschat? Dat het CDA de tekenen des tijds ten volle onderkent en de persoon van de toekomstige politieke leider zoveel mogelijk tracht te profileren, blijkt intussen uit het voor Nederlandse begrippen hoogst opmerkelijke boekwerk *Elco Brinkman* dat in het najaar van 1993 verscheen. Het is de eerste keer dat er in ons land van een politicus die voor de eerste maal lijsttrekker van zijn partij wordt een dergelijk, op de persoon toegespitst en met veel illustratiemateriaal verlichtigd boekwerk verschijnt.

De drie verkiezingen in het voorjaar van 1994 vormen intussen de eerste serieuze electorale test voor Brinkman. Bij deze verkiezingen, en dan in het bijzonder die voor de Tweede Kamer, zal moeten blijken of er van een 'Brinkman-effect' kan worden gesproken. Maar ook de lokale verkiezingen zijn van belang voor het CDA. Hoewel niet expliciet aan de orde gekomen in deze bundel, wortelt de machtspositie van het CDA gedeeltelijk in het lokale bestuur. De banden met het maatschappelijk middenveld krijgen hier concreet vorm. Bij de Europese verkiezingen, tenslotte, staat de inbreng van het CDA binnen de EVP op het spel. Deze zal in getalsmatig opzicht weliswaar *so wie so* gering blijven, maar met de recente uitbreiding van het aantal aan Nederland toebedeelde zetels is enige versterking niet op voorhand uitgesloten.

Niet alleen hoe het CDA zich electoraal ontwikkelt bij de komende verkiezingen is van belang om te volgen. Ook, en misschien zelfs vooral, de lotgevallen van de PvdA en D66 zijn cruciaal. De verkiezingen van 1994 zouden wel eens het einde van de traditionele partij-politiek in Nederland kunnen inluiden. Nadat de sociaal-democratie zich dan vervolgens op een soortgelijke wijze zal hebben vernieuwd als de confessionele beweging dat in de jaren zestig en zeventig heeft gedaan, zal er een nieuw politiek tijdperk kunnen ingaan waarin er meer dan ooit een open competitie om de gunst van de kiezer zal plaatsvinden tussen partijen-nieuwe-stijl. In die open competitie is de toekomst van de christen-democratie ongewis, maar niet ongewisser dan die van liberale groeperingen of de al dan niet vernieuwde sociaal-democratie.

Literatuur

Andeweg, Rudy B.

- 1993 *Elite-Mass Linkages in Europe: Legitimacy Crisis or Party Crisis?*, Paper prepared for presentation to the Europaeum Conference 'Are European Elites Losing Touch With Their Peoples?', Institute of European Studies, Oxford University, 17-19 september.

Berg, J.Th.J. van den

- 1993 'Politieke partijen: naar een nieuwe fundering,' *Socialisme en Democratie*, 50, 6, pp. 242-245.

Breedham, Brian

- 1993 'What Next for Democracy?'. *The Economist*, 11 september.

Elco Brinkman

- 1993 In gesprek met Bibeb, Willem Breedveld, Frank van Empel, Lucas Reijnders, Iteke Weeda, Joop van den Ende, Erik Nordholt, Isa Hoes en Maarten Schakel. Kampen, Kok Lyra.

Franken, H.

- 1993 'IT drukt politieke partijen weg. Nieuwe vorm van democratie schept actiever burgerschap.' *NRC-Handelsblad*, 7 mei 1993.

Koole, R.A.

- 1992 *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partij-organisatie in Nederland 1960-1990*. Utrecht, Aula.
- 1993 'Het CDA als moderne kaderpartij.' In: L. Jongsma, M.C.B. Meijer en B.M.J. Pauw (red.), *CDA-Jaarboek 1993-1994*. 's-Gravenhage, SDU, pp. 52-64.

Panebianco, Angelo

- 1988 *Political Parties: Organization and Power*. Cambridge, Cambridge University Press.

Righart, Hans

- 1993 'De lijst-Lubbers - politiek leiderschap binnen het CDA.' *Civis Mundi*, 32, 1, pp. 5-8.

Swaan, A. de

- 1991 'De macht van het midden verergert de onmacht van de staat.' *de Volkskrant*, 21 september 1991.

WRR

- 1992 *Eigentijds burgerschap* (WRR-publikatie vervaardigd onder leiding van H.R. van Gunsteren), 1992, 's-Gravenhage, SDU.

Over de auteurs

DRS. KLAASJAN HAJEMA is als assistent in opleiding verbonden aan de vakgroep Medische Sociologie van de Rijksuniversiteit Limburg

DR. KEES VAN KERSBERGEN is universitair docent bij de vakgroep Politicologie en Bestuurskunde van de Vrije Universiteit te Amsterdam

DRS. ANDRÉ KROUWEL is als assistent in opleiding verbonden aan de vakgroep Politicologie en Bestuurskunde van de Vrije Universiteit te Amsterdam

DR. PAUL LUCARDIE is verbonden aan het Documentatiecentrum voor Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen

MR. DR. HANS-MARTIEN TEN NAPEL is universitair docent bij de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden

DRS. JAN PELLE is universitair docent bij de vakgroep Politicologie van de Erasmusuniversiteit Rotterdam

DRS. BERT PIJNENBURG is universitair docent bij de vakgroep Politicologie van de Erasmusuniversiteit Rotterdam

DR. JOOP ROEBROEK is universitair docent bij de vakgroep Sociale Zekerheidswetenschap van de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg

DR. WIJBRANDT VAN SCHUUR is universitair hoofddocent bij de vakgroep Sociologie van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen

DRS. HILLIE VAN DE STREEK is als assistent in opleiding verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht

DRS. HELLA VAN DE VELDE verrichtte aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden door NWO gefinancierd onderzoek

DRS. GERRIT VOERMAN is Hoofd van het Documentatiecentrum voor Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen

DRS. JAAP WOLDENDORP is onderzoeker bij het Nederlands Centrum voor Sociaal Beleid te Bunnik

DRS. RUTGER ZWART is als assistent in opleiding verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen

94004213

“Men kan van mening verschillen over de precieze betekenis en relevantie van de christelijke inspiratie voor het politiek handelen. Men kan blijven twijfelen aan de bijzonderheid van het christen-democratisch gedachtengoed. Men kan het CDA verguizen of verafgoden en men kan de partij een zegen of een vloek voor Nederland vinden. Maar hoe men ook tegen het CDA aankijkt, eenieder zal met een mengeling van afgunst en bewondering moeten erkennen, dat de partij in machtspolitiek opzicht sinds haar oprichting een formidabele prestatie heeft geleverd. Van dorpspolitiek tot de residentie en van de provincie tot Europa, het CDA is daar waar de macht is en waar de posten worden verdeeld.”

In deze bundel wordt die macht van de Nederlandse christen-democratie door politicologen aan een kritische analyse onderworpen. Achtereenvolgens komen daarbij aan bod: de geschiedenis en de partij-organisatie van het CDA, de maatschappelijke en electorale basis, het beleid, de strijdpunten en het Europese perspectief.

Het Spinhuis
nugi 654

ISBN 90-73052-76-9

